

## АКТУЕЛНОСТИ

Приказ изложбе у Нишу: СТАНОВАЊЕ 21 |  
Награђене докторске дисертације и  
мастер радови | Нове књиге | Септање

## АРХИТЕКТУРА

Пословни објекат, кампус мултинационалне  
компаније „NCR“ у Новом Београду, аутор  
архитектонско-урбанистичког и обликовног  
решења: проф. Владимир Лојзиница, д.м.з.

## НАУЧНИ РАДОВИ

Процена културно-историјских и других екоистемских вредности НП Ђерадац | Конкурси за  
пројектовање православених храмова у Нишу | Поливалентност стана са отвореним планом |  
Архитектонски резерват као облик очувања наслеђа | Утицај реконструкције мегаблока (1990–  
2020) | Дисонанца као концепт очувања грађитељског наслеђа | Архитектура парка





## АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ 54-2022

Часопис за архитектуру, урбанизам и просторно планирање

<b>Главни и одговорни уредник</b>	Ана Никовић, ИАУС
<b>Технички уредник</b>	Сања Симоновић Алфиревић, ИАУС
<b>Секретар</b>	Милена Милинковић, ИАУС
<b>Лектура</b>	Дафина Жагар Марков
<b>Лектор за енглески</b>	Соња Стојановић
<b>Дизајн часописа и прелом</b>	Сања Симоновић Алфиревић, ИАУС
<b>Корице</b>	Пословни објекат, кампус мултинационалне компаније „NCR“, Нови Београд; аутор архитектонско-урбанистичког и обликовног решења проф. Владимир Лојаница, д.и.а; аутор фотографије: Реља Иванић
<b>Подеоне стране</b>	Пословни објекат, кампус мултинационалне компаније „NCR“, Нови Београд; аутор архитектонско-урбанистичког и обликовног решења проф. Владимир Лојаница, д.и.а; детаљ фасаде; аутор фотографије: Реља Иванић
<b>Издавач</b>	Институт за архитектуру и урбанизам Србије (ИАУС)
<b>За издавача</b>	Саша Милијић, директор ИАУС-а
<b>Адреса редакције</b>	Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Архитектура и урбанизам 11000 Београд, Булевар краља Александра 73/II
<b>Контакт</b>	Телефони: 011/ 3207-303, 3207-310 факс: 3370-203 e-mail: anan@iaus.ac.rs, pucarmila@gmail.com milenam@iaus.ac.rs www.iiaus.ac.rs
<b>Штампа</b>	Планета принт д.о.о.
<b>Издавачки савет ИАУСа</b>	
<b>Председник</b>	Јасна Петрић, ИАУС
<b>Заменик председника</b>	Ана Никовић, ИАУС
<b>Секретар</b>	Милена Милинковић, ИАУС

**Александар Ђукић**, Универзитет у Београду-Грађевински факултет, Србија; **Борислав Стојков**, Србија; **Бошко Јосимовић**, ИАУС, Србија; **Божидар Манић**, ИАУС, Србија; **Бранислав Бајат**, Универзитет у Београду, Грађевински факултет, Србија; **Бранка Димитријевић**, University of Strathclyde, Scotland, UK; **Драгутин Тошић**, Универзитет у Београду-Географски факултет, Србија; **Марина Ненковић-Ризнић**, ИАУС, Србија; **Мила Пуцар**, Србија; **Милорад Филиповић**, Универзитет у Београду-Економски факултет, Србија; **Миодраг Вујошевић**, Србија; **Мирјана Деветаковић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Мирољуб Хаџић**, Универзитет Сингидунум у Београду, Србија; **Никола Крунић**, ИАУС, Србија; **Омиљена Целебџић**, ИАУС, Србија; **Ратко Ристић**, Универзитет у Београду-Шумарски факултет, Србија; **Сања Симоновић Алфиревић**, ИАУС, Србија; **Саша Милијић**, ИАУС, Србија; **Тамара Маричић**, ИАУС, Србија; **Тања Његић**, ИАУС, Србија; **Тијана Црнчевић**, ИАУС, Србија; **Тијана Дабовић**, Универзитет у Београду-Географски факултет, Србија; **Урош Радосављевић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Зорица Недовић Будић**, University of Illinois – Chicago, IL, USA.

### Чланови уредништва

**Aleksandar Ivancic**, Institut de Recerca en Energia de Catalunya, Spain; **Александар Кековић**, Универзитет у Нишу-Грађевинско архитектонски факултет, Србија; **Aleksandar Radevski**, SS. Cyril and Methodius University in Skopje-Faculty of Architecture, Macedonia; **Andrey G. Vaytens**, Saint-Petersburg State University of Architecture and Civil Engineering, Russia; **Bálint Bachmann**, Budapest Metropolitan University, Hungary; **Борис Радић**, Универзитет у Београду-Шумарски факултет, Србија; **Бошко Јосимовић**, ИАУС, Србија; **Божидар Манић**, ИАУС, Србија; **Бранислава Симић**, ИАУС, Србија; **Branka Dimitrijevic**, University of Strathclyde, Scotland, UK; **Данило Фурунџић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Дарко Реба**, Универзитет у Новом Саду-Факултет техничких наука, Србија; **Дијана Милашиновић Марић**, Србија; **Драгутин Тошић**, Универзитет у Београду-Географски факултет, Србија; **Dušan Bogunovic**, Unitec Institute of Technology, New Zealand; **Dušan Vuksanovic**, University of Montenegro-Faculty of Architectural and Civil Engineering - Institute of Architecture and Urban development, Russia; **Florian Nepravishta**, Polytechnic University of Tirana-Department of Architecture, Albania; **Игор Марић**, Србија; **Љиљана Благојевић**, Србија; **Марија Максин**, ИАУС, Србија; **Марија Маруна**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Маријана Пантић**, ИАУС, Србија; **Марина Ненковић-Ризнић**, ИАУС, Србија; **Мила Пуцар**, Србија; **Milenko Stankovic**, University of Banja Luka-Faculty of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, Republika Srpska, B&H; **Милица Јовановић Поповић**, Србија; **Миодраг Вујошевић**, Србија; **Мирјана Деветаковић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Наташа Чолић**, ИАУС, Србија; **Никола Крунић**, ИАУС, Србија; **Омиљена Целебџић**, ИАУС, Србија; **Тања Његић**, ИАУС, Србија; **Владимир Миленковић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија.

### Листа рецензената

**Александар Кековић**, редовни професор, Универзитет у Нишу-Грађевинско архитектонски факултет; **Александра Ђукић**, редовни професор, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет; **Божидар Манић**, виши научни сарадник, ИАУС; **Драгана Васиљевић Томић**, ванредни професор, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет; **Марио Николић**, доцент, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет; **Маријана Пантић**, научни сарадник, ИАУС; **Марта Вукотић Лазар**, ванредни професор, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици-Филозофски факултет; **Милена Вукмировић**, доцент, Универзитет у Београду-Шумарски факултет; **Нађа Куртовић-Фолић**, редовни професор у пензији, Универзитет у Новом Саду-Факултет техничких наука; **Никола Крунић**, виши научни сарадник, ИАУС; **Саша Милијић**, научни саветник, ИАУС; **Тања Његић**, научни сарадник, ИАУС; **Тијана Црнчевић**, виши научни сарадник, ИАУС; **Урош Радосављевић**, ванредни професор, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет.

Београд, јун 2022.

Часопис се размењује са већим бројем институција у иностраним земљама. У финансирању часописа учествовало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Часопис излази два пута годишње.

<https://scindeks.ceon.rs/journaldetails.aspx?issn=0354-6055>

<https://www.doaj.org/toc/2217-8074>

<https://asestant.ceon.rs/index.php/a-u/login>

с а д р ж а ј  
научни чланци

- 05 **Процена културно-историјских и других екосистемских вредности Националног парка Ђердап**  
Оригиналан научни рад  
Милица Добричић, Горан Секулић, Бошко Јосимовић
- 15 **Конкурси за пројектовање православних храмова у Нишу 1998–2021**  
Оригиналан научни рад  
Мирко Станимировић
- 27 **Поливалентност стана са отвореним планом – карактеристике и принципи просторне организације**  
Оригиналан научни рад  
Ђорђе Алфировић, Сања Симоновић Алфировић
- 44 **Архитектонски резерват као облик очувања наслеђа: пример села Старе планине**  
Оригиналан научни рад  
Горица Љубенов, Злата Вуксановић Мацура
- 60 **Утицај реконструкције мегаблока (1990–2020) на квалитет отворених заједничких јавних простора: блокови 21 и 28 на Новом Београду**  
Прегледни рад  
Слободан Булатовић
- 69 **Дисонанца као концепт очувања градитељског наслеђа: студија случаја Београдског сајмишта**  
Прегледни рад  
Стефан Славић
- 87 **Акватура парка: приказ методолошког огледа у процесу пројектовања Линијског парка у Београду**  
Прегледни рад  
Милош Стојковић Минић
- архитектура
- 103 **Архитектура као гест савремене културе: Пословни објекат, кампус мултинационалне компаније „NCR“, Нови Београд**  
Владимир Лојаница
- актуелности
- 117 **СТАНОВАЊЕ 21: Трансформација као архитектонски одговор**  
Милица Живковић, Бранислава Стојиљковић, Александар Кековић
- 121 **Архитектура вишепородичног становања Ниша у периоду Модерне од 1945-1980.** / кандидат: Марјан Петровић  
Александар Кековић
- 123 **Реорганизација јединица локалне самоуправе као фактор просторно-функционалног развоја Републике Српске** / кандидаткиња: Драгана Поповић  
Велимир Шећеров
- 126 **Београд испод Београда, у лавиринту науке и уметности\_ хетеротопија: друга места** / кандидаткиња: Јована Арсић  
Драгана Васиљевић Томић
- 128 **Унапређење методологије планирања коришћења пољопривредног земљишта на локалном нивоу у Србији** / кандидат: Владимир Максимовић  
Тијана Дабовић
- нове књиге
- 131 **Планирање одрживог просторног развоја планинског туризма у Европи и Србији / Драгиша Дабић**  
Приказ књиге: Марија Максин
- 134 **Традиционално архитектонско наслеђе у региону Старе планине: архитектура која нестаје / Горица Љубенов**  
Приказ књиге: Марта Вукотић Лазар
- с е ћ а њ е
- 139 **Димитрије Мита Перишић (1932-2006) - Непролазна прошлост**  
Зоран Радосављевић

content  
scientific articles

- 05 **Assessment of Cultural, Historical and Ecosystem Values of Djerdap National Park**  
Original scientific paper  
Milica Dobričić, Goran Sekulić, Boško Josimović
- 15 **Competitions for the design of Orthodox churches in Niš 1998-2021**  
Original scientific paper  
Mirko Stanimirović
- 27 **The Polyvalence of an Open Plan Apartment – Characteristics and Spatial Organization Principles**  
Original scientific paper  
Đorđe Alfirević, Sanja Simonović Alfirević
- 44 **An architectural reserve as a heritage preservation structure: the example of Stara Planina villages**  
Original scientific paper  
Gorica Ljubenov, Zlata Vuksanović Macura
- 60 **The Impact of the Reconstruction of Megablocks (1990–2020) on the Quality of Common Open Public Spaces: Blocks 21 and 28 in New Belgrade**  
Review paper  
Slobodan Bulatović
- 69 **Dissonance as a Concept of Preserving the Architectural Heritage: Case Study of the Belgrade Fairground**  
Review paper  
Stefan Slavić
- 87 **Aquitecture of a City Park: A Methodological Experiment in the Design Process for Belgrade Linear Park**  
Review paper  
Miloš Stojković Minić
- архитектура
- 103 **Architecture as a gesture of contemporary culture: Office building, campus of the NCR multinational company, New Belgrade**  
Vladimir Lojanica
- current affairs
- 117 **HOUSING 21: Transformation as an architectural response**  
Milica Živković, Branislava Stojilković, Aleksandar Keković
- 121 **Architecture of Multi-Family Housing of Niš in the Modern Period from 1945 - 1980** / candidate: Marjan Petrović  
Aleksandar Keković
- 123 **Reorganisation of self-government units as the factor for spatial and functional development of the Republic of Srpska** / candidate: Dragana Popović  
Velimir Šećerov
- 126 **Belgrade below Belgrade, in the labyrinth of science and art\_ heterotopia: other places** / candidate: Jovana Arsić  
Dragana Vasiljević Tomić
- 128 **Improving the methodology of planning the use of agricultural land at the local level in Serbia** / candidate: Vladimir Maksimović  
Tijana Dabović
- new books
- 131 **Planning the Sustainable Spatial Development of Mountain Tourism in Europe and Serbia / Dragiša Dabić**  
Book review: Marija Maksin
- 134 **Traditional architectural heritage in the Stara Planina region: disappearing architecture / Gorica Ljubenov**  
Book review: Marta Vukotić Lazar
- remembrance
- 139 **Dimitrije Mita Perišić (1932-2006) - Everlasting past**  
Zoran Radosavljević

научни чланци | scientific articles

## АПСТРАКТ

У овом раду се указује на значај процене културно-историјских и других екосистемских вредности заштићених подручја, на примеру примене методе процене користи заштићених подручја (Protected Areas Benefit Assessment Tool, PA-BAT). Овај метод је до сада примењен у седам земаља Динарског лука (Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Северна Македонија, Албанија и Србија) у југоисточној Европи, као и другим земљама света (Колумбија, Турска, Мјанмар, САД и Етиопија), са циљем да помогне прикупљању информација о вредностима и користима појединачних заштићених подручја у односу на услуге екосистема, коришћењем партиципативног приступа. На примеру Националног парка Ћердап (у Републици Србији), дају се резултати примене PA-BAT методе, односно, резултати процене 22 екосистемске вредности са посебним освртом на културно-историјске вредности као неке од услуга екосистема овог заштићеног подручја, као и резултати претходно спроведених процена екосистемских вредности овог подручја. Циљ рада је допринос бољем разумевању и промоцији примене концепта екосистемских услуга у очувању културно-историјских и других екосистемских вредности применом PA-BAT метода вредновања.

Кључне речи: Национални парк Ћердап, културно-историјске вредности, услуге екосистема, метод процене користи заштићених подручја, Република Србија

## ABSTRACT

This paper points out the importance of assessing the cultural, historical and ecosystem values of protected areas using the protected areas benefit assessment tool (PA-BAT). This method has so far been applied in seven Dinaric Arc countries (Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, North

Macedonia, Albania and Serbia) in south-eastern Europe, as well as other countries in the world (Colombia, Turkey, Myanmar, USA and Ethiopia), with the aim of helping to gather information on the values and benefits of individual protected areas in relation to ecosystem services, using a participatory approach. Using the case study of Djerdap National Park (in the Republic of Serbia), the results of applying the PA-BAT method are given, that is, the results of assessing 22 ecosystem values with special reference to cultural and historical values as one of the ecosystem services of this protected area, as well as the results of previously conducted assessments of the ecosystem values of this area. The aim of this paper is to contribute to a better understanding and promotion of applying the concept of ecosystem services in the preservation of cultural, historical and ecosystem values by applying PA-BAT evaluation methods.

Key words: Djerdap National Park, cultural and historical values, Ecosystem Services, Protected Areas Benefit Assessment Tool, Republic Serbia

## УВОД

Екосистемске услуге представљају користи које људи имају од екосистема (МА, 2005), а које могу имати директан утицај на кориснике простора, као што су: културне услуге (нематеријалне користи које људи добијају од екосистема), услуге снабдевања (производи који се добијају од екосистема), услуге регулисања (користи које се добијају од регулисања процеса екосистема) или су неопходне за одржавање других услуга, тзв. услуге подршке (услуге које су неопходне за производњу свих осталих услуга). По дефиницији, културне услуге обухватају „нематеријалне користи које људи остварују од екосистема кроз духовно обогаћивање, когнитивни развој, рефлексивну, рекреацију и естетска искуства“ (МА, 2005:4). У међународној пракси, најчешћи предмет процене културних екосистемских услуга су: естетске вредности и културно наслеђе, духовне и религијске вредности, екотуризам и рекреација и образовне вредности, у мањем обиму системи знања и културна разноликост, као и инспирација или осећај места (Cheng et al., 2019). Управо, суштинско за културне екосистемске

\* др Милица Добричић, дипл. простор. план, научни сарадник, Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре, milica.dobricic@gmail.rs

\*\* Горан Секулић, World Wide Fund for Nature-WWF adria, gsekulic@wwfadria.org

\*\*\* др Бошко Јосимовић, дипл. простор. план, научни саветник, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, bosko@iaus.ac.rs

услуге и јесте њихова нематеријалност, што представља отежавајућу околност за њихову процену (Chan et al., 2016). Иако вредновање културних услуга није без потешкоћа, од огромног је интереса и значаја због повезаности културних вредности, метода вредновања и доношења одлука које утичу на екосистеме и добробит људи (Hirons et al., 2016).

Вредновање заштићених подручја, кроз евалуацију екосистемских услуга, доприноси реализацији *Стратешког плана за биодиверзитет 2011–2020* и постизању Аичи циљева (Secretariat of the CBD, 2010), нарочито циља број 14 који се односи на очување екосистема који пружају есенцијалне екосистемске услуге. Визија наведеног стратешког плана до 2050. године је живот у хармонији са природом и очувањем услугама екосистема. Процена екосистемских услуга доприноси и реализацији глобалних циљева одрживог развоја до 2030. године, а нарочито циља број 15, подциљ 15.4, према којем је потребно очувати екосистеме ради пружања користи од суштинског значаја за одрживи развој (UN, 2015). Нарочито је важно укључивање различитих интересних група у доношење одлука у управљању природним добрима (Ivanić et al., 2017; Dobričić & Josimović, 2018), као и укључивање резултата вредновања екосистемских услуга у друге секторске области (Stojkov & Dobričić, 2012; Dobričić et al., 2017; Dobričić, 2012). Тако нпр., према Lam & Conway (2018) политика планирања коришћења земљишта кроз израду планских докумената помаже власти да планира, регулише и различитим политикама и мерама усмерава одрживи просторни развој тог подручја, али и доприноси заштити и унапређењу екосистемских услуга у овим подручјима. Са друге стране, концепт екосистемских услуга може да помогне у превазилажењу комуникационог јаза између научника, обрађивача планова, креатора политика и заинтересованих страна (Longato et al., 2021).

У досадашњем периоду у Републици Србији су спроведене процене екосистемских услуга на више заштићених подручја: Специјалног резервата природе Ковиљско-Петроварадински рит (PZZP, 2015), Босутских шума (PZZP, 2018), Специјалног резервата природе Засавица (PGSM, 2019; <http://www.zasavica.org.rs/2019/završen-projekat-ecowet/>) и Националног парка Ђердап (JPNPД & ZZPS, 2014), применом различитих метода. Резултати добијени проценом екосистемских вредности Националног парка Ђердап у претходном периоду (2014. године) дају се у наредном поглављу овог рада. Национални парк Ђердап је један од пет националних паркова у Републици Србији, уједно и највећи по површини (63.786,48ха). Управљање, коришћење, чување и презентација овог подручја се спроводе у складу са *Законом о националним парковима* из 2015. године, просторним планом подручја посебне намене и посебним актима управљача.

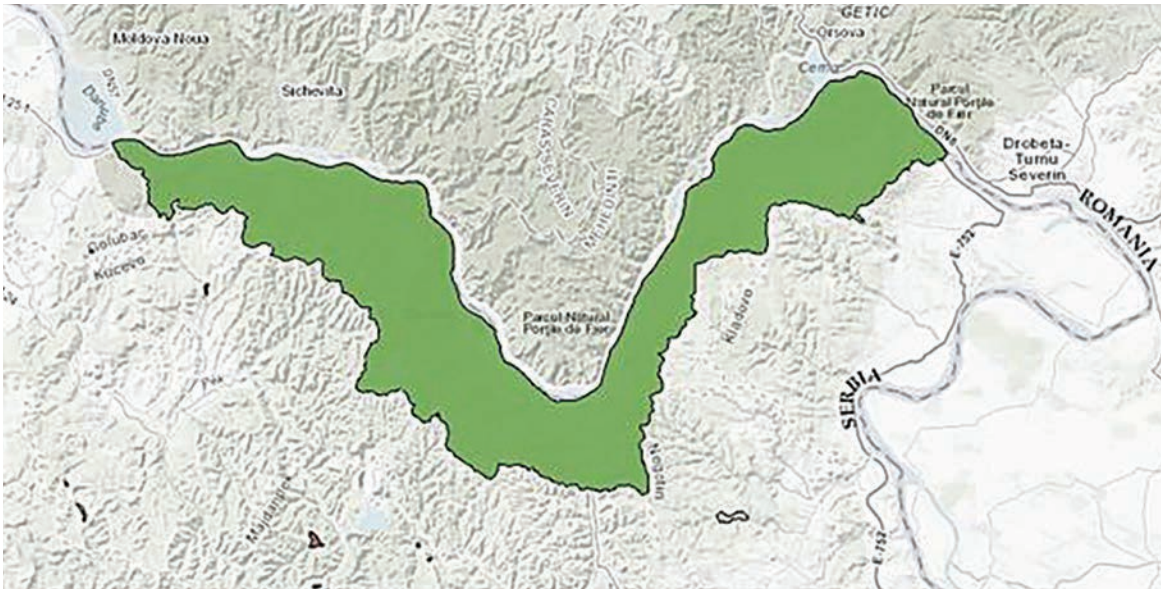
Постоји више различитих метода намењених процени и вредновању услуга екосистема, а неке од најчешће коришћених су: етнографске, етноеколошке, географске, историјске, наративне и преференцијалне методе (Renner et al., 2019). Географске методе су осмишљене ради просторне

идентификације и картирања релевантних информација о услугама екосистема и оне обухватају: (1) ГИС и даљинско праћење; (2) партиципативно картирање и моделовање; (3) процену користи заштићених подручја (Protected Areas Benefit Assessment Tool, PA-BAT); (4) комплет алата за процену услуга екосистема на локацији (Toolkit for Ecosystem Service Site-based Assessment, TESSA); и (5) партиципативну руралну процену. У овом раду се дају резултати примене географске PA-BAT методе, јер је то „једини тренутно доступан метод који процењује мишљења заинтересованих страна о вредностима заштићених подручја“ (Ivanić et al., 2017:63).

PA-BAT метод је осмишљен од стране Dudley & Stolton (2009) и до сада је примењен на заштићеним подручјима у седам земаља Динарског лука (Ivanić et al., 2017): Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Северној Македонији, Албанији и Србији. Поред наведених земаља југоисточне Европе, PA-BAT метод је примењен и у другим земљама света, као што су Колумбија, Турска, Мјанмар, САД и Етиопија (Ivanić et al., 2020). У Републици Србији овај метод је примењен на шест заштићених подручја (националним парковима Тара, Копаоник и Фрушка гора, Специјалном резервату природе Горње подунавље и Пределу изузетних одлика Власина), укључујући и Национални парк Ђердап, уз учешће више од 150 представника локалних заједница, управљача и корисника тих подручја, владиних службеника, предузетника, експерата, представника невладиних удружења и других лица и институција (Sekulić et al., 2018). Применом PA-BAT метода процењено је 22 вредности Националног парка Ђердап. У делу рада о резултатима и дискусији дају се резултати добијени применом PA-BAT методе у Националном парку Ђердап, са посебним освртом на културно-историјске вредности као неке од процењиваних екосистемских вредности, и указује се на специфичности у односу на резултате добијене претходним проценама екосистемских услуга на овом подручју. У складу са наведеним, циљ рада је допринос бољем разумевању и промоцији концепта екосистемских услуга и очувања културно-историјских вредности, применом PA-BAT метода вредновања заштићених подручја.

#### ДО САДА СПРОВЕДЕНЕ ПРОЦЕНЕ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИХ И ДРУГИХ ЕКОСИСТЕМСКИХ ВРЕДНОСТИ НАЦИОНАЛНОГ ПАРКА ЂЕРДАП

У досадашњем периоду је спроведена процена вредности услуга екосистема Националног парка Ђердап 2014. године од стране Завода за заштиту природе Србије и Јавног предузећа „Национални парк Ђердап“. Проценом вредности Националног парка Ђердапа препознате су све четири категорије екосистемских услуга (услуге снабдевања, услуге регулисања, културне услуге и услуге подршке) и идентификована су два доминантна екосистема – шумски и водени (JPNPД & ZZPS, 2014). Утврђено је да су капацитети природног капитала још увек очувани и да поседују потенцијал за развој, пре свега, локалних заједница и становништва, као и да су у највећој мери



Сл. 1. Карта Националног парка Ђердап (извор: <https://cloud.gdi.net/visios/zzps>) / Fig. 1. Map of Djerdap National Park (source: <https://cloud.gdi.net/visios/zzps>)

сачувани капацитети услуга подршке, који представљају основу за реализацију свих других услуга. Као велика шанса уочене су могућности одрживог развоја локалних заједница на бази ресурса и услуга постојећих екосистема, кроз развој нових концепција и алтернативних привредних активности, нарочито у области произвођачких и услужних делатности.

Културно наслеђе овог подручја је процењивано у оквиру услуга културног значаја, заједно са услугама духовне и религиозне природе, рекреације и туризма, естетског доживљаја и образовања. Потврђено је да су услуге културног значаја пре свега нематеријалне користи, које произилазе из очуваних екосистема. Посебно су наглашене вишеструке услуге шумских екосистема као што су: (1) рекреативно коришћење – указује се на значај шуме за релаксацију и рекреацију (на територији Националног парка Ђердап постоји око десет уређених пешачких и планинарских стаза), а уско повезане са рекреацијом и туристичким активностима су и природне атракције (разноврсни објекти геодиверзитета); (2) коришћење естетских и културних вредности – естетске вредности шуме доприносе економији заједнице и начину живота, тако, нпр., вредност поседа може бити већа пет до 15 процената у односу на други поседуколико има шуму у својој близини (Bengston, 1994); биодиверзитет Националног парка Ђердапа има пресудну улогу у истицању естетске вредности екосистема; (3) духовне вредности шумских екосистема – још од словенских паганских времена постоје, нпр., култ стабла „записа“, затим обичаји сечења и ложења бадњака на Бадњи дан у православној традицији или посебан значај брезе, бршљана, ивањског цвећа у народним веровањима и др.; и (4) коришћење у научне сврхе – на овом подручју у прошлости су вршена, а и данас се врше, биолошка, фитоценолошка, типолошка, геолошка, педолошка, таксациона, али и културолошка, историјска и туризмолошка истраживања (JPNPĐ & ZZPS, 2014).

Имајући у виду присутне преовлађујуће видове екосистемских услуга као и економске и друге активности на предметном подручју, идентификоване су заинтересоване групе и сектори који имају користи од тих ресурса и услуга, као што су: сектор привреде (јавна, државна и приватна предузећа), органи локалне самоуправе (месне заједнице и општине), невладин сектор (невладине организације, групе грађана, локалне иницијативе и сл.) и међународна димензија сарадње, при чему је посебно истакнута могућност и потреба прекограничне сарадње са суседном Румунијом, односно Парком природе „Portile de Fier“, као и да значај овој сарадњи даје међународна (европска), вишеструка димензија реке Дунав (JPNPĐ & ZZPS, 2014).

## МАТЕРИЈАЛИ И МЕТОДЕ

### Национални парк Ђердап и његове културно-историјске вредности

Национални парк Ђердап је највећи национални парк у Републици Србији укупне површине 63.786,48ха, а налази се у североисточном делу Републике Србије, на граници са Румунијом. Обухвата део подручја Ђердапске клисуре (Гвоздена врата) у средњем току реке Дунав, делове масива Северног Кучаја, Мироча и Штрбца (ширине 2–10 km), као и део реке Дунав који припада Републици Србији. Ђердапска клисура је одувек представљала свет за себе, скупен, али не и монотон, већ бескрајно разноврстан и динамичан (Srejović, 2001). За национални парк, ово подручје је први пут проглашено 1974. године и обухвата делове територија општина Голубац, Мајданпек и Кладово, у оквиру 17 катастарских општина (Голубац, Брњица, Добра, Бољетин, Мајданпек, Доњи Милановац, Мосна, Тополица, Голубиње, Мироч, Петрово Село, Текија, Нови Сип, Давидовац, Манастирица, Кладушница и Подвршка). Првим степеном заштите обухваћено је 8,01%, другим степеном 21,50% и трећим степеном 70,79% укупне површине Националног

парка. На овом подручју је 2011. године живело око 6000 становника, готово дупло мање у односу на број становника 1948. године (JPNPФ, 2020). Управљање овим подручјем поверено је Јавном предузећу „Национални парк Ђердап“ из Доњег Милановца.

Културно-историјско наслеђе овог подручја, представљено пре свега у виду Голубачког града, Лепенског вира, Трајанове табле, Дијане Караташ, спомен обележја и др., само је једна од вредности због чијег очувања је Национални парк Ђердап и основан (Zakon о nacionalnim parkovima, 2015–2018). Важан елемент културног и историјског идентитета посебно чине археолошка налазишта као што је праисторијско насеље Лепенски вир (7000. до 6000. година п.н.е.), који са налазиштима Власац и Падина представља најстарије налазиште из мезолитског периода на овом подручју. Бројни су трагови и остаци фортификацијских грађевина у приобаљу реке Дунав из римског и рановизантијског периода – остаци римског Лимеса на Дунаву, градитељски подухвати римског императора Трајана на изградњи пута кроз Доњу Клисуру и моста преко Дунава, овековечени у запису Трајанова табла из I века и јасно видљиви на локалитету Диана–Караташ, споменици средњовековне војне архитектуре Голубачка тврђава из IX века и Фетислам из XVI века. Словени који су од VI века започели досељавање на Балкан подручје Ђердапа су, због неприступачности, почели да насељавају тек у IX веку. За своја прва насеља користили су искључиво очувана античка утврђења. У периоду од XII до XV века Срби су обновили неколико утврђења, подигли већи број хришћанских цркава и претпоставља се и велику Голубачку тврђаву средином XIV века. Значајан историјски печат на овом подручју је оставило преграђивање тока реке Дунав због изградње хидроелектрана Ђердап, када је пресељено седам насеља (Добра, Доњи Милановац, Мосна, Велико Голубиње, Мало Голубиње, Текија и Сип) и потопљен велики део археолошких налазишта, међу њима и 14 претходно регистрованих и два евидентирана добра (JPNPФ, 2020; <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1693/>). Због својих изузетних природних и културних вредности, Национални парк Ђердап се налази и на прелиминарној листи добара за упис на UNESCO Листу Светске баштине од 2002. године (<https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1693/>; Dobričić et al, 2016), а од 2020. године проглашен је за UNESCO Global Geopark (<https://en.unesco.org/news/geopark-2020>) и Рамсарско подручје (<https://www.ramsar.org/wetland/serbia>).

## Метод

РА-ВАТ је метод који се користи за процену вредности заштићених подручја природе, односно процену њихових потенцијала и користи које заштићена подручја пружају заинтересованим странама. Ова методологија је развијена да помогне прикупљању информација о читавом низу вредности заштићених подручја, као и тренутним и потенцијалним користима (економским и неекономским)

појединачних заштићених подручја од услуга екосистема (Dudley & Stolton, 2009), коришћењем партиципативног приступа. Спровођење РА-ВАТ методе обухвата следеће кораке: одређивање РА-ВАТ координатора за заштићено подручје; прикупљање основних података о заштићеном подручју; организовање партиципативних радионица у заштићеном подручју; спровођење анкете међу заинтересованим странама; проверу добијених података и њихову анализу на међународном и националном нивоу; припрему смерница за примену добијених резултата и спровођење препорука. Овом методологијом је утврђено осам група корисника заинтересованих страна: локално становништво које живи у заштићеном подручју, локално становништво које живи у околини заштићеног подручја, укупно становништво, научници/експерти, организације цивилног друштва, јавни сектор, држава/управљач заштићеног подручја, пословни сектор и међународна заједница.

Овај метод се заснива на укупно 22 вредности заштићених подручја (културно-историјске вредности, туризам и рекреација, очување природне вредности, квалитет и количина воде, специфичне карактеристике подручја, образовање, изградња знања, лов, риболов, коришћење воде, дрво, опрашивање и производња меда, лековито биље, јестиво биље и печурке, послови у заштићеном подручју, традиционална пољопривреда, испаша стоке, природни материјали, генетски материјали (дивљи сродници културних биљака), стабилизација земљишта, ублажавање климатских промена и ублажавање поплава). Наведене 22 вредности су сврстане у девет група: култура, заштита природе, управљање заштићеним подручјем, храна, вода, здравље и рекреација, знање, услуге екосистема и природни материјали. Оцењивање наведених вредности врши се према скали која обухвата шест нивоа: без добити (празна ћелија), мала неекономска добит (+), велика неекономска добит (++), мала економска добит (€), велика економска добит (€€) и потенцијална економска добит (П). Поједина вредност се оцењује и са економског и неекономског аспекта, односно учесници могу одвојено оценити какав значај дата вредност има за њих у економском и у неекономском смислу (на Сл. 3 и Сл. 4 представљено кроз број одговора). На пример, туризам може допринети локалној заједници у економском смислу кроз повећање прихода од туризма, али и у неекономском смислу кроз повећање видљивости подручја у коме живи, више прилика за повезивање и комуникацију са другим људима, више прилика за образовање и генерално унапређење квалитета живота. У анализи, РА-ВАТ комбинује процену заинтересованих страна на радионици, информације сакупљене од стране управљача заштићених подручја и процену експерата у процесу провере података. Вредни подаци се такође добијају анкетама које се раде са учесницима након сваке радионице.

Предности ове методе у односу на друге методе намењене процени и вредновању услуга екосистема су: пружање могућности релевантним заинтересованим странама





Сл. 2. Риболика бића као симбол везе човека и природе (izvor: <http://www.digitalniatlas.ipp.rs/index.php/digitalni-atlas/26-atlas/majdanpek/dela-sa-spomenickim-i-umetnickim-svojtstvima/54-lepenski-vir-skulpture>) / Fig. 2. Fishlike creatures as a symbol of the connection between people and nature (source: <http://www.digitalniatlas.ipp.rs/index.php/digitalni-atlas/26-atlas/majdanpek/dela-sa-spomenickim-i-umetnickim-svojtstvima/54-lepenski-vir-skulpture>)

да учествују у процени, чиме се доприноси већој прихватљивости од стране јавности, оправданости и релевантности добијених резултата и подстицање осећаја заједништва међу учесницима процене. Недостаци РА-ВАТ метода су да је разлике у мишљењима учесника тешко приказати у коначном резултату и да добијени резултати можда неће одражавати сложеност ситуације (Renner et al., 2019).

## РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

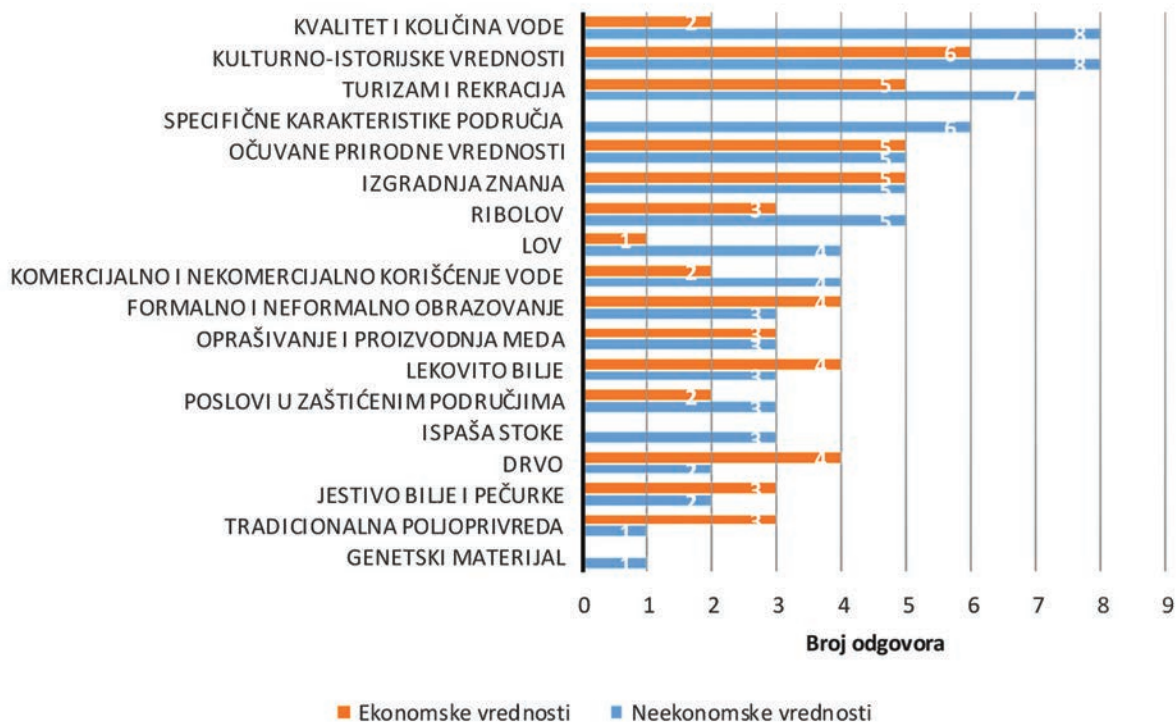
### Вредности и добробити културних и других екосистемских услуга

Користећи РА-ВАТ методологију, учесници радионица су проценили економске и некономске вредности у смислу добробити које Национални парк Ђердап пружа низу заинтересованих страна и корисника. Од 22 понуђене вредности, сваку је препознала барем једна група заинтересованих страна. Вредности које су највише препознате јесу: културне и историјске вредности, природна богатства и биодиверзитет, рекреација и туризам, квалитет и количина воде, изградња знања. Наведених пет вредности чини 44% укупног броја одговора које су дале све заинтересоване стране (Sekulić i dr., 2018).

Процена која је урађена на основу РА-ВАТ методе показала је да заинтересоване стране у Националном парку Ђердап препознају некономску вредност културних екосистемских услуга као што су: рекреација и туризам (пешачке туре, сеоски туризам, екотуризам и др.), културно-историјске вредности, изградња знања и др. Вредности ових услуга су готово једнако препознале све групе заинтересованих страна. Према претходним истраживањима 2014. године, услуге културног значаја такође се описују као нематеријалне услуге које произилазе из очуваног екосистема и њима се обухватају лични доживљаји, утици и посредне користи које људи добијају од очуване природе. Поред наведеног, културне услуге обухватају и: културно-историјско наслеђе, духовно-религиозна осећања везана

за природу, естетски доживљај природе и утицај на човекову психу, потенцијал који природни амбијент пружа за истраживачки рад и образовање и различите активности (рекреативне, здравствене и туристичке). Тако нпр. археолошки локалитет Лепенски Вир се често наводи као симбол синергије природе и културе који се може посматрати и као својеврсна научна лабораторија у којој су антиципирана знања и вештине наредне, неолитске епохе, при чему духовну димензију доживљаја овог археолошког локалитета одсликавају јединствени артефакти у виду необичних скулптура риболиких бића (Сл. 1), обликованих у камену речних облутака, као симбола живота, трајања и везе човека и његове околине (JPNPД & ZZPS, 2014).

Духовну вредност културног наслеђа овог подручја за локално становништво и заједницу такође чине и манастири у околини Националног парка Ђердап из XIV века – Тумане, Манастирица и Вратна (<https://manastirtumane.org/>; <http://eparhija-timocka.org/manastir-vratna/>), уједно и важни елементи туристичке валоризације овог подручја. Културне и историјске вредности су блиско повезане са заштићеним подручјем, које у овом случају има веома богату културну историју као и бројне споменике културе и објекте. Са друге стране, заштита природе се препознаје као основна функција Националног парка Ђердап од стране заинтересованих група, а наведени податак показује да оне подржавају Национални парк Ђердап и да његово управљање испуњава примарне циљеве. Наведено потврђује резултате добијене истраживањем 2014. године, да су богато културно-историјско наслеђе и духовно-религиозно поимање простора дунавске клисуре нарочито валоризовани кроз развој различитих видова туризма (наутичког, риболовног и историјског) заснованих на богатом културном наслеђу и вредностима биодиверзитета. Поред наведеног, потребно је пажљиво и плански туристички валоризовати ово подручје, као и пратити утицај туризма на вредност заштићеног подручја. Један од ефикасних механизма за остваривање одрживог туризма у заштићеном подручју јесте Европска повеља за одрживи туризам коју је развила и коју подржава EUROPARC федерација. Национални парк Ђердап још није њен члан.



Сл. 3. Економске и некономске вредности и добробити Националног парка Ђердап (извор: Sekulic et al., 2018) / Fig. 3. Economic and non-economic values and benefits of Djerdap National Park (source: Sekulic et al., 2018)

Интересантна и релевантна за управљача Националног парка Ђердап јесте чињеница да су учесници препознали вредност заштићеног подручја у едукацији и развоју знања. Поменуте вредности су такође добро позициониране у процени. Друштвене вредности и бенефити у процесу управљања заштићеним подручјем су веома често потцењени и занемарени. Наведени резултати показују да је потребно охрабрити и усмерити управљача и кориснике овог заштићеног подручја ка концептима управљања заштићеним подручјима који се базирају на интегралном приступу. У контексту едукације и развоја знања, треба напоменути и да је Национални парк Ђердап традиционална дестинација школских екскурзија деце из целе Републике Србије. Значај заштићеног подручја у смислу креирања нових радних места није толико наглашен у процени. Заинтересоване стране су углавном препознале могућност запослења у организацији која управља заштићеним подручјем, односно у Јавном предузећу „Национални парк Ђердап“, али не толико и друге послове који могу бити у вези са Националним парком или вредностима које он има (нпр. послови у туризму, трговини локалним производима и сл.).

Када је реч о другим вредностима екосистемских услуга на овом подручју, као што је ресурс воде, чији квантитет и квалитет веома зависи од очувања екосистема, заједнице које живе у руралним подручјима и које су у сталном контакту са природом су то и препознале. Високо позиционирање вредности које су у вези са ресурсима воде у Националном парку Ђердап осликава јаку зависност људи

и воде и очуваних екосистема. Економска вредност ресурса воде (која према РА-ВАТ методологији подразумева коришћење воде за: наводњавање великих површина, флаширање, хидроелектране, системе водоснабдевања) више је препозната од стране јавног и приватног сектора, и то пре свега кроз хидроенергију (хидроелектране Ђердап) и комуналне системе водоснабдевања, док локална заједница која живи у границама или у непосредној близини заштићеног подручја углавном увиђа некономску вредност воде (вода која се према РА-ВАТ методологији користи за пиће, прање и/или кување, индивидуалну пољопривреду).

Садашњи начин управљања у Националном парку Ђердап дозвољава сечу шума. Управљач заштићеног подручја зависи од активности које су у вези са шумарством, јер су управо оне највећи приход његовог буџета. Многе заинтересоване стране препознају производњу дрвета као једну од главних вредности Националног парка. Локална заједница користи дрво за сопствене потребе (углавном као гориво), али такође учествује и у продаји дрвних сортимената. Према претходним проценама, 2014. године, производња и искоришћавање дрвне масе су оцењени као најдоминантнији вид коришћења шумског ресурса у оквиру Националног парка, а међу значајнијим активностима су производња ћумура и креча. Осим производне функције, друге значајније функције шума, које уједно спадају и у основне екосистемске услуге на овом заштићеном подручју, су: заштита биодиверзитета и земљишта од ерозије, имисиона заштитна функција, регулациона заштитна и

рекреативна функција. Услуге подршке се на овом подручју реализују у шумском екосистему кроз основне природне процесе формирања земљишта, кружења нутријента и примарну продукцију. Са друге стране, водени екосистем овог подручја пружа значајне услуге подршке, посебно у сфери кружења нутријента и примарне продукције (JPNPĐ & ZZPS, 2014).

Друге вредности које су у вези са различитим услугама екосистема, као што су: лов, риболов, дивље јестиво биље и печурке, лековито биље, такође су високо препознате у процени. Вредност производње меда такође је препозната углавном од локалног становништва које се и бави овом делатношћу. У протеклом периоду извршено је брендирање меда са подручја Ђердапа, а планира се и брендирање производа са овог подручја као што су сир, млечни и воћни производи и слично. Флора и вегетација, фауна и фунгија су и у истраживањима 2014. године представљале основу услуга снабдевања и шумског и воденог екосистема, при чему је посебно истакнуто присуство генетског материјала, односно дивљих сродника културних биљака (врста од којих су добијене многе култивисане биљке), као што су: лукови, купусњаче, легуминозе, житарице, воћкарице, шумски плодови и сл. Велики број пољопривредних домаћинства се бави сезонским споредним пољопривредним делатностима као што су: пчеларство, сакупљање гљива и лековитог биља, сакупљање шумског воћа и сл. Откуп ових производа сезонски врши велики број предузећа преко откупних станица, а сакупљање гљива је тренутно најорганизованија пољопривредна активност на овом подручју. У складу са новим приступима управљању заштићеним подручјима, традиционална и одржива пољопривреда се перципирају као битан сегмент очувања природних станишта и врста (нпр. испаша као начин управљања пашњацима), и на тим праксама управљања треба више insistирати. Са друге стране, суштински проблем овог подручја је што је рурално подручје погођено негативним трендовима у пољопривредној производњи, одсељавањем становништва и миграцијом ка већим, најчешће урбаним срединама.

Најмање препознате вредности су повезане са регулаторним и подржавајућим екосистемским услугама, као што су ублажавање климатских промена, стабилизација земљишта и ублажавање поплава. Јавна свест о тим важним услугама једног екосистема је веома ниска. Екосистемске услуге представљају нови концепт и сигурно ће бити потребно неко време да буде прихваћен и на адекватан начин вреднован од локалне заједнице. Специфично знање, које је у вези са локалним ерозивним и плавним подручјима, сушама и клизиштима, постоји, али се оно не разматра у ширем контексту приступа екосистему и климатским променама. Иако су услуге у вези са климатским променама слабо препознате, према ранијим истраживањима, 2014. године, посебно се

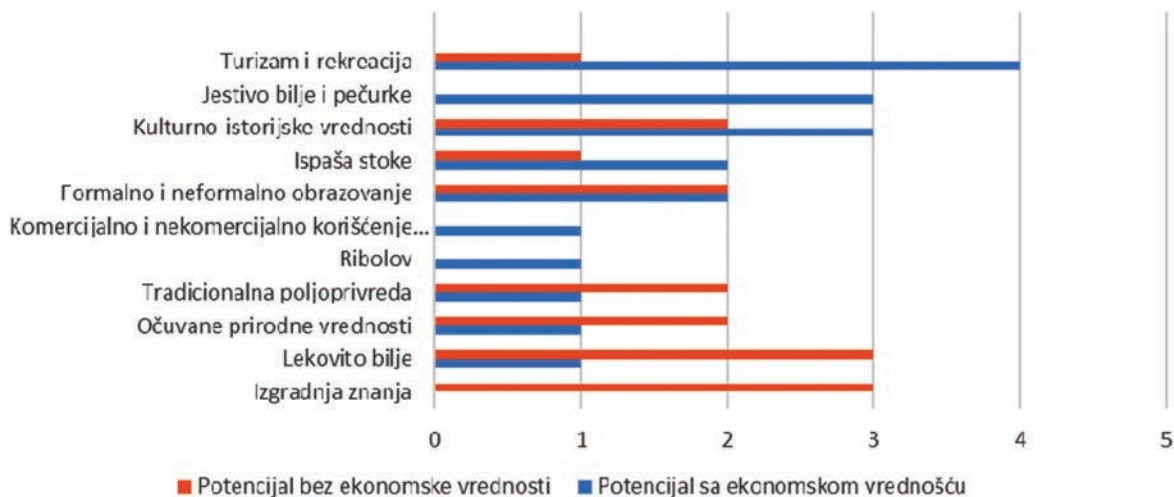
указује на регулаторну услугу шумског екосистема кроз регулацију климе и микроклиме овог подручја. Тачније, ова функција шума служи за ублажавање екстремног деловања климатских фактора, а треба поменути и утицај шуме кроз ублажавање температурних екстрема, тзв. Ђердапске климе (Stevanović, 1996). Сличне регулаторне услуге пружају и водени екосистеми овог подручја, а оне се посебно односе на способност регулације микроклиме великог воденог огледала и масе Ђердапског језера, затим апсорпциони капацитет за гасове и атмосферске честице и способност самопречишћавања.

### **Основни потенцијали са и без економске вредности и предлог мера за очување функција екосистемских услуга**

Поред процене вредности заштићених подручја, преглед главних потенцијала Националног парка Ђердап, које су идентификовале различите групе заинтересованих страна, такође пружа важне информације управљачу заштићеног подручја и доносиоцима одлука. На самом врху препознатих потенцијала су културна услуга, рекреација и туризам, као неке од најважнијих вредности Националног парка Ђердап, које могу донети знатне добробити различитим заинтересованим странама, а посебно економски угроженим. Међутим, управљач Националног парка Ђердап мора прилагодити своја знања и капацитете новим захтевима, а све у циљу побољшања управљања тим подручјем.

Веома високо на листи потенцијала налази се образовање. Висока позиција вредности која нема експлицитни економски утицај супротна је тренутном концепту управљања заштићеним подручјем који се у највећој мери ослања на директну употребу ресурса. Наведена констатација показује да су заинтересоване стране спремне за напредније, интегрисано управљање заштићеним подручјем, које може донети добробит широј групи актера.

Изложена претпоставка подржана је тиме да потенцијал за развој на основу коришћења шума није препознат ни од једне групе заинтересованих страна. Потреба за партиципативним управљањем, отворена за локалне заједнице и друге групе заинтересованих страна, показује се и у препознавању потенцијала у сакупљању дивљег јестивог биља и печурака. Наведеним активностима се углавном бави локално становништво у заштићеном подручју и у његовој околини, али у томе нема довољне подршке управљача. Традиционална пољопривреда и испаша стоке су такође међу вредностима код којих је препознат потенцијал за развој, што је у складу и са тренутним развојем тржишта и повећаним интересовањем за производњу органског порекла, за коју подручја са очуваним природним ресурсима, у које спада и Национални парк Ђердап, имају велики потенцијал.



Сл. 4. Основни потенцијали Националног парка Ђердап са и без економске вредности (извор: Sekulic et al., 2018) / Fig. 4. Main potential of Djerdap National Park with and without economic value (source: Sekulic et al., 2018)

Наведене потенцијале не би требало занемаривати и стога је неопходно додатно разматрање управљача и других заинтересованих група.

Према истраживањима екосистемских услуга Националног парка Ђердап из 2014. године, издвојени су потенцијали екосистемских услуга од значаја за корист локалних заједница: висок степен очуваности екосистема (елемената састава – био и геодиверзитет и структуре – разгранате интеракције и везе елемената састава); висок ниво функционалности екосистема – сачуване и виталне екосистемске услуге у све четири основне категорије; потенцијали природних ресурса; богато културно-историјско наслеђе и традиција и повољан географски положај на паневропском коридору VII (дунавском коридору). Поред наведеног, предлажу се мере за очување и побољшање функција екосистемских услуга за добробит локалних заједница Националног парка Ђердап: (1) покретање планинског или руралног туризма као породичног бизниса; валоризација и других компоненти био и геодиверзитета у сфери туризма, али и директно нематеријалних користи; (2) развој традиционалне пољопривреде засноване на специфичностима локалних обичаја и технологија, ради стварања производа са ознаком географског порекла и уклапања у укупну туристичку понуду краја; (3) развој малих и средњих предузећа у шумарству и дрвној индустрији; давање посебног значаја биомаси као обновљивом извору енергије; већа употреба недрвних шумских производа који могу донети значајне приходе, једнаке оним који се остварују производњом дрвета; (4) прекогранична сарадња заснована на комплементарности потенцијала и предиспозиција, заштити предеоно и етнокултурне разноврсности, традицијског наслеђа и сл.; (5) едукација локалног становништва о значају очувања екосистемских услуга и могућностима за покретање сопственог бизниса и др. (JPNPĐ & ZZPS, 2014).

### Значај партиципације у управљању Националним парком Ђердап

Савремени концепт управљања националним парковима и другим заштићеним подручјима подразумева интензивну сарадњу разлитичких заинтересованих страна. Резултати добијени РА-ВАТ проценом потврђују чињеницу да управљач Националног парка Ђердап не би требало само да информисе заинтересоване групе о свом раду, него би требало да развија могућности да их укључи у планирање и управљање овим подручјем. Партиципација значајно повећава ефективност управљања заштићеним подручјем, али такође обезбеђује повољно окружење за развој одрживих начина коришћења природних ресурса и самим тим смањује негативне утицаје на ово подручје (Sekulić i dr., 2018). Вредност укључивања различитих заинтересованих страна још није у потпуности препозната и прихваћена, али је одређена промена у пракси видљива.

Поред наведеног, законски оквир у области заштите природе пролази кроз одређене промене. Од 2015. године, национални паркови су у обавези да успоставе савет корисника националног парка (Закон о националним парковима, 2015–2018). Извесне законске одредбе о партиципацији у процесима оснивања заштићеног подручја и у доношењу планова управљања постоје, мада нису довољно специфициране. Тако је, у циљу обезбеђивања интереса локалног становништва и корисника Националног парка Ђердап, 2018. године формиран Савет корисника који има 11 чланова, по једног представника: општине Мајданпек, општине Кладово, Месне заједнице Доњи Милановац, Туристичке организације општине Мајданпек, Предшколске установе „Марија Мунђан“ (Мајданпек), Туристичког простора „Тврђава Голубачки град“ (Голубац), Туристичког простора „Музеј Лепенски Вир“ (Доњи Милановац), привреде са подручја Националног парка, Ловачког удружења „Ђердап“ (Доњи Милановац),

невладиног сектора, НВО „Лазарус“ (Доњи Милановац) и установе „Библиотека Центар за културу“ (Кладово) (JPNPФ, 2020). Задатак Савета корисника у складу са законом је доношење препорука о локално значајним питањима у оквиру законом прописаних мера која се тичу Националног парка Ђердап.

Резултати процена вредности екосистемских услуга су показали да већина корисника подржава дискусију о вредностима и добробитима заштићеног подручја, те да су заинтересовани да добију више информација и знања о тој теми, као и да одређени ниво комуникације између различитих заинтересованих група постоји, али да би је требало даље развијати. Већина учесника показала је интересовање за успостављање будуће сарадње са другим групама заинтересованих страна, што може бити од значаја у развоју нових локалних иницијатива, сарадње и заједничких пројеката у будућности. Наведени резултати показују важност РА-ВАТ процеса за заинтересоване стране. Описане процене нису искључиво технички процеси који се користе за процену вредности и добробити заштићених подручја, оне такође представљају механизам за остваривање добре комуникације и сарадње међу различитим актерима у заштићеном подручју.

#### ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ

Свеобухватна спроведена процена и евалуација вредности и добробити Националног парка Ђердап генерално доприноси остваривању ефикаснијег система заштићених подручја и заштите природе у Републици Србији. Процена РА-ВАТ методологијом, која је урађена у Националном парку Ђердап, показала је да заинтересоване стране препознају широк спектар вредности и добробити које он нуди, уз идентификацију многих вредности које за њих јесу важне са економског и некономског аспекта. Међу тим вредностима нису само вредности које се ослањају на традиционалну и директну употребу природних ресурса, већ и вредности које се заснивају на одрживим праксама које у великој мери зависе од заштите и очувања природних ресурса, као што су културне услуге. Резултати добијени применом РА-ВАТ методе могу бити коришћени на националном нивоу као и на нивоу заштићеног подручја, како би се унапредило управљање Националним парком Ђердап и развиле одговарајуће политике које подржавају заштиту природе, уз истовремено промовисање одрживог развоја и одговорног коришћења природних ресурса. На нивоу заштићеног подручја, препоруке управљачу Националног парка Ђердап су: интегрисање резултата добијених применом РА-ВАТ методе у план управљања заштићеним подручјем; ажурирање планова управљања након периодичног понављања примене наведене методе; унапређење мониторинга идентификованих вредности

и биодиверзитета; спровођење надзора и контрола у односу на вредности које су процењиване РА-ВАТ методом и сл. (Sekulić et al., 2018). Осим идентификације вредности, резултати примене овог метода доприносе и иницирању и развоју комуникације и сарадње међу различитим корисницима и заинтересованим групама, што је фундаментална потреба ефикаснијег управљања заштићеним подручјима. У том смислу, позитиван помак је учињен формирањем савета корисника Националног парка Ђердап, са ингеренцијама прописаним *Zakonom o nacionalnim parkovima* (2015–2018).

Поред наведеног, резултати процене су потврдили да је континуитет постојања човека и развоја локалне заједнице на подручју Националног парка Ђердап нераскидиво везан и условљен присутношћу разноврсних екосистемских услуга свих категорија, као и ресурса, чији начин и темпо коришћења се мењао током времена. Капацитети природног капитала, још увек очувани, истакнути су као потенцијал за развој, пре свега локалних заједница и становништва. Посебно је издвојен значај очуваности капацитета услуга подршке, као основе за функционисање свих других категорија услуга. Релативно повољно стање екосистема и екосистемских услуга Ђердапа у великој мери је последица стављања читавог подручја под заштиту као Националног парка. Осим тога, већа примена одрживих приступа и концепција планирања просторног развоја и управљања природним ресурсима, нарочито у области произвођачких и услужних делатности, препорука је и претходних истраживања екосистемских услуга овог подручја из 2014. године (JPNPФ & ZZPS, 2014), при чему је посебан потенцијал препознат у могућности и потреби јачања прекограничне сарадње са суседном Румунијом, посебно са Парком природе „Portile de Fier“.

Разматрање културних благодати и природних вредности повезаних са екосистемима је препознатљива карактеристика приступа управљања ресурсима, заснованог на услугама екосистема (Fish et al., 2016), којој треба у наредном периоду тежити, посебно са аспекта заштите животне средине и презентације корисницима простора. Поред процене екосистема, потребно је утврдити и њихову просторну димнезију, односно извршити њихово картирање (MA, 2005), и тежити интеграцији са осталим садржајима у оквиру концепта политике о реформи е-простора. Стога је даља истраживања неопходно базирати и на могућностима примене резултата процена користи екосистемских услуга Националног парка Ђердап у другим секторима, као што су туризам, просторно планирање, шумарство, употреба ресурса воде, енергетска транзиција и сл. Наведено може допринети оправданости одлука које се односе на одрживи просторни развој заштићеног подручја (Longato et al., 2021).

Prema Cheng et. al. (2019), preporuka za sektor prostornog planiranja je kombinacija više metoda procene ekosistemskih vrednosti, kao što su GIS i daljinsko praćenje i participativno kartiranje i modelovanje. Navedene metode u kombinaciji sa rezultatima dobijenim PA-BAT metodom mogu rezultirati kartiranjem ekosistemskih usluga zaštićenog područja. Dobiјene grafičke prikaze treba koristiti u procesu odlučivanja o planskim rešenjima u prostornom planu područja posebne namene nacionalnog parka. Фокусирање на екосистемске услуге препорука је и за израду стратешке процене uticaja prostornog plana područja posebne namene nacionalnog parka na životnu sredinu, с обзиром да је очување екосистемских услуга од суштинског значаја за безбедност, здравље, благостање и друге потребе корисника простора. Употреба концепта екосистемских услуга у стратешкој процени uticaja омогућава да разматрање социоеколошких система буде више холистичко и интегрисано (ValuES\_Method\_Profile\_SEA (aboutvalues.net); Nenковић-Riznić, et al., 2014; Josimović, 2003).

Третман културно-историјских и других екосистемских вредности Националног парка Ђердап у наредном периоду биће предмет преиспитивања и усклађивања са другим наменама простора, пре свега националног интереса за одрживо усклађивање заштите и развоја простора, као и интереса локалних заједница и становништва за опстанак, повратак и просперитет на овом подручју.

## ЛИТЕРАТУРА

Bengston, D.N. (1994) *Changing Forest Values and Ecosystem Management, Society and Natural resources*, **7**, pp. 515–533. <https://doi.org/10.1080/08941929409380885>

Chan, K.M.A., Goldstein, J., Satterfield, T., Hannahs, N., Kikiloi, K., Naidoo, R., Vadeboncoeur, N., & Woodside, U. (2011) Cultural services and non-use values, in: P. Kareiva, H. Tallis, T.H. Ricketts, G.C. Daily, S. Polasky (eds.), *Natural Capital: Theory and Practice of Mapping Ecosystem Services*, Oxford, Oxford University Press, pp. 206–228. DOI:10.1093/acprof:oso/9780199588992.003.0012

Cheng, X., Damme, S.V., Li, L., & Uyttenhove, P. (2019) *Evaluation of cultural ecosystem services: A review of methods, Ecosystem Services*, Vol. **37**, 100925. <https://doi.org/10.1016/j.ecoser.2019.100925>

Digitalni atlas kulturne baštine istočne Srbije, <http://www.digitalniatlas.ipp.rs/index.php/digitalni-atlas/26-atlas/majdanpek/dela-sa-spomennickim-i-umetnickim-svojtvmima/54-lepenski-vir-skulpture> (pristupljeno 12.4.2021)

Ђердап National Park-UNESCO World Heritage Centre, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1693/> (pristupljeno 9.12.2021)

Dobričić, M. (2012) Zaštićena područja kao podrška očuvanju usluga ekosistema, u: Stojkov B. i Dobričić M (ur.), *Prostorno planiranje u Srbiji-aktuelne teme* (urednici), Beograd, *Republička agencija za prostorno planiranje*, str. 21–30.

Dobričić, M., Kesić R. S., & Josimović, B. (2016) *The spatial planning, protection and management of world heritage in Serbia, SPATIUM*, **36**, pp. 75–83, <https://doi.org/10.2298/SPAT1636075D>

Dobričić, M., & Josimović, B. (2018) *Sinergija prirodnog i kulturnog nasleđa, Arhitektura i urbanizam*, **46**, str. 39–45, <https://doi.org/10.5937/a-u0-16268>

Dobričić, M., Sekulić, N., & Josimović, B. (2017) *Spatial planning and ecological networks in Serbia, SPATIUM*, **38**, str. 18–26, <https://doi.org/10.2298/SPAT1738018D>

Dudley, N., & Stolton, S. (2009) *The Protected Areas Benefits Assessment Tool: A methodology*, Gland, Switzerland, WWF

Fish, R., Church, A., & Winter, M. (2016) *Conceptualising cultural ecosystem services: A novel framework for research and critical engagement, Ecosystem Services*, Vol. **21**, Part B, pp. 208–217. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ecoser.2016.09.002>

Hirons, M., Comberti, C., & Dunford, R. (2016) *Valuing Cultural Ecosystem Services, Annual Review of Environment and Resources*, **41:1**, str. 545–574, <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-110615-085831>

Ivanić, K. Z., Stolton, S., Carolina, F. A. & Dudley, N. (2020) *Protected Areas Benefits Assessment Tool + (PA-BAT+)*, A tool to assess local stakeholder perceptions of the flow of benefits from protected areas. International Union for Conservation of Nature-IUCN

Ivanić K. Z., Štefan, A., Porej, D. & Stolton, S. (2017) *Using a participatory assessment of ecosystem services in the Dinaric Arc of Europe to support protected area management, Parks*, **23:1**, pp. 61–74. <https://doi.org/10.2305/iucn.ch.2017.parks-23-1k-zi.en>

Josimović, B. (2008) *Planiranje prostora u sistemu upravljanja životnom sredinom*, Beograd, *Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije*, <http://raumplan.iaus.ac.rs/handle/123456789/544>

JPNPĐ. (2020) *Plan upravljanja Nacionalnim parkom Đerdap 2020–2029 (radna verzija)*, Javno preduzeće „Nacionalni park Đerdap“, Srbija

JPNPĐ & ZZPS. (2014) *Koristi ekosistemskih usluga NP Đerdap za lokalne zajednice*, Javno preduzeće „Nacionalni park Đerdap“ & Zavod za zaštitu prirode Srbije, Srbija

Lam, S.T., & Conway, T.M. (2018) *Ecosystem services in urban land use planning policies: A case study of Ontario municipalities, Land Use Policy*, **77**, pp. 641–651. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.06.020>

Longato, D., Cortinovis, C., Albert, C., & Geneletti, D. (2021) *Practical applications of ecosystem services in spatial planning: Lessons learned from a systematic literature review, Environmental Science and Policy*, **119**, pp. 72–84. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2021.02.001>

MA (2005) *Ecosystems and Human Well-Being: Synthesis*, Millennium Ecosystem Assessment, Island Press, Washington, DC.

Manastir Tumane: <https://manastirtumane.org/> (pristupljeno 18.4.2021)

Manastir Vratna: <http://eparhija-timocka.org/manastir-vratna/> (pristupljeno 18.4.2021)

Nenковић-Riznić M, Josimović B, Milijić S. (2014) *SEA as Instrument in Responsible Planning of Tourist Destinations Case Study of Đerdap National Park, Serbia, Journal of Environmental and Tourism Analyses* **2** (1), pp. 5–18. [http://jeta.rev.unibuc.ro/wp-content/uploads/2015/06/2014\\_2\\_1.pdf](http://jeta.rev.unibuc.ro/wp-content/uploads/2015/06/2014_2_1.pdf)

PGSM (2019) *Akcioni plan za unaređenje ekosistemskih usluga*, Pokret Gorana Sremske Mitrovice, Srbija

PZZP (2015) *Ekonomsko vrednovanje ekosistemskih usluga Specijalnog rezervata prirode „Koviljsko – petrovaradinski rit“*, Pokrajinski zavod za zaštitu prirode, Novi Sad, Srbija

PZZP (2018) *Studija slučaja: Predstavljanje ekosistemskih usluga sa valorizacijom na području Bosutskih šuma – integracija biodiverziteta i ekosistemskih usluga u korišćenje i upravljanje prirodnim resursima*, Pokrajinski zavod za zaštitu prirode, Novi Sad, Srbija

Ramsar sites in Serbia, <https://www.ramsar.org/wetland/serbia> (pristupljeno 2.3.2021)

Renner, I., Emerton, L., & Kosmus, M. (2019) *Integracija usluga ekosistema u razvojno planiranje. Pristup korak po korak za praktičare*, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH

Secretariat of the CBD (2010) *COP-10 Decision X/2*, Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Nagoya. <https://www.cbd.int/doc/decisions/cop-10/cop-10-dec-02-en.pdf>

Sekulić, G., Ivanić, Z. K., & Štefan, A. (2018) *Protected Area Benefit Assessment Tool (PA-BAT) in Serbia*, Belgrade, *World Organization for Nature, Zagreb, WWF Adria*

Sreјović, D. (2001) *Kultura Lepenskog Vira i njena prirodna sredina*, u: Jović, V. (ur.), *Iskustva prošlosti, TIA Janus i Ars Libri*, Biblioteka Lavirint, knjiga 10. [https://www.rastko.rs/arheologija/sreјovic/dsreјovic-iskustva\\_.html](https://www.rastko.rs/arheologija/sreјovic/dsreјovic-iskustva_.html)

Stevanović, V. (1996) *Samonikla botanička bašta*, u: Angelus, J. (ur.): *Nacionalni park Đerdap – Pamtikev prirode i čoveka*, IP Ecolibri, Ministarstvo zaštite životne sredine Republike Srbije, Nacionalni park „Đerdap“, str. 72–82, Beograd

Stojkov, B., & Dobričić, M. (2012) *Eco-services and the role of functional regions in Serbia, EUROPA XXI*, **22**, str. 149–161. doi: 10.7163/Eu21.2012.22.12

UN (2015) *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, United Nations

UNESCO Geopark Đerdap: <https://en.unesco.org/news/geopark-2020> (pristupljeno 21.11.2020)

ValuES\_Method\_Profile\_SEA (aboutvalues.net): [http://www.aboutvalues.net/data/method\\_navigator/values\\_method\\_profile\\_sea\\_en.pdf](http://www.aboutvalues.net/data/method_navigator/values_method_profile_sea_en.pdf) (pristupljeno 30.10.2021)

Zakon o nacionalnim parkovima (*Službeni glasnik RS*, **84/15** i 95/18 - dr. zakon) Zaslavica: <http://www.zaslavica.org.rs/2019/završen-projekat-ecowet/> (pristupljeno 15.11.2020)

Zaštićena prirodna dobra Srbije (gdi.net): <https://cloud.gdi.net/visios/zzps> (pristupljeno 31.10.2021)

Мирко Станимировић\*

## АПСТРАКТ

У овом раду приказани су конкурси за израду урбанистичко-архитектонских решења православних храмова у Нишу, који су реализовани у периоду од 1998. до 2021. године. У протекле две године студентски конкурси за нишке храмове реализовани су у оквиру предмета Сакрална архитектура на Грађевинско-архитектонском факултету Универзитета у Нишу у сарадњи са Православном епархијом нишком. Поред документовања награђених радова, анализирани су резултати конкурса са циљем унапређења конкурсне праксе. Приказ конкурсних радова повезан је и са темом увођења сакралне архитектуре у архитектонски образовни процес, са циљем унапређења процеса архитектонског пројектовања српских православних храмова и са циљем документовања нишких конкурса за израду идејних решења српских православних храмова. На основу приказаних радова и анализе награђених решења указано је на значај овог феномена.

Кључне речи: архитектура, православни храм, конкурс, Ниш

## ABSTRACT

This paper presents the competitions for developing urban-architectural solutions for Orthodox churches in Niš which took place from 1998 to 2021. In the past two years, student competitions for churches in Niš have taken place under the theme of “Sacred Architecture” at the Faculty of Civil Engineering and Architecture, University of Niš, in cooperation with the Orthodox Diocese of Niš. In addition to documenting the award-winning works, the paper analyzes the results of the competitions, with the aim of improving competition practice. The review of the competition entries is also related to the possibility of introducing sacral architecture into architectural educational, with the aim of improving the architectural design of Serbian Orthodox churches and documenting the competitions in Niš in order to development ideas for Serbian

Orthodox churches. Based on the entries presented and analysis of the award-winning solutions, the importance of this phenomenon is highlighted.

Keywords: Architecture, Orthodox church, competition, Niš

## УВОД

Истраживање савремене српске православне архитектуре се ослања на велику област историје и теорије архитектуре, посебно на архитектуру српских средњовековних храмова. У односу на средњовековну, архитектура српских православних цркава у XX веку је скромније заступљена. Научна заинтересованост за истраживање у оквиру теме српског савременог православног храма евидентна је у научној литератури на крају XX и на почетку XXI века (Damljanović, 2005; Folić, 2010; Folić, 2013; Jovanović, 2007; Kadjević, 2004; 2007; 2013; 2015; Manić et al., 2013; 2015; 2016; Manić i dr., 2015; Manić, 2009; 2016; Stanimirović, 2015; 2016; 2017a; 2017b; 2017c; 2018a; 2018b; 2019; 2020a; 2020b; Stanimirović i dr., 2012; 2015; Stojkov & Manević, 1995). У оквиру овог значајног архитектонског и друштвеног феномена своје место у српској науци заузеле су две значајне теме: образовање и архитектонски конкурс. Едукација је веома важна, јер ће студенти архитектуре пре практичне примене својих знања, вештина и компетенција, стечених на факултетима архитектуре, моћи да се укључе у савремене токове српске сакралне архитектуре. Такође, институција јавног архитектонског конкурса у оквиру архитектонског пројектовања и изградње неког објекта јавног карактера доприноси укључивању стручне јавности у процесе одлучивања и реализације квалитетнијих решења. Споменути феномени усамљено се истражују у оквиру наставе на факултетима у Косовској Митровици и у Нишу. На Факултету техничких наука у Косовској Митровици Универзитета у Приштини тема храмова се проучавала у оквиру предмета Пројектовање духовних објеката од 1996. до 2010. године, према концепту који је поставио проф. др Љубиша Фолић. Од 2010. године назив предмета је промењен у Архитектура храма и према акредитацији из 2014. и 2021. године налази се у оквиру

\* др Мирко Станимировић, дипл.инж.арх. доцент, Универзитет у Нишу, Грађевинско-архитектонски факултет, Ниш, wireframe22@gmail.com

мастер студија архитектуре (Акредитација 2021, <http://фтнкм.срб/акредитација-2021-2/>, преузето 2021 12 07). На Грађевинско-архитектонском факултету у Нишу тема архитектонског пројектовања храмова је заступљена од 2018. године у оквиру предмета Сакрална архитектура. Како је студентски конкурс за храм у Нишу реализован две године узастопно у оквиру овог изборног предмета, а први реализовани конкурс за храм је резултирао изградњом Храма Светог цара Константина и царице Јелене (2013) у Нишу, мишљења смо да би требало презентовати нишку праксу савремене сакралне архитектуре, због значаја споменутих тема и због чињенице да студентски конкурси у Нишу нису представљени стручној јавности. Конкурс за изградњу храма у Нишу приказан је на изложби и у Народним новинама, али документација није доступна истраживачима. Љубазношћу аутора првонаграђеног решења Јована Мандића, информације и илустрације су приказане у наставку овог рада.

### КОНКУРС ЗА ИЗРАДУ УРБАНИСТИЧКО-АРХИТЕКТОНСКОГ РЕШЕЊА ПРАВОСЛАВНОГ ХРАМА НА ТРГУ УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА У НИШУ

Један од највећих споменика ослобођења од османлијске власти је Саборни храм у Нишу, завршен 1878. године, који је посвећен силаску Светог духа — Светој Тројици. Црква Светог Пантелејмона је завршена исте године кад је и преправљена џамија у цркву Светог Николе. Након изградње ових храмова Нишлије нису добиле нови храм.



Сл. 1. Прва награда – Јован Мандић (извор: архива Јована Мандића) / Fig. 1 First prize – Jovan Mandić (source: Jovan Mandić's archive)

Социјалистички систем у другој половини XX века није био наклоњен Српској православној цркви и тек 1998. године град Ниш је покренуо иницијативу за изградњу новог храма Светог цара Константина и царице Јелене у Парку Уједињених нација у Нишу, након што је то омогућено најпре политичким променама у саставу нишке Скупштине (1996). Тиме је градско руководство одговорило на духовне

Сл. 2. Александар Радовић, Братислав Стојковић (извор: архива Јована Мандића) / Fig. 2. Aleksandar Radović, Bratislav Stojković (source: Jovan Mandić's archive)

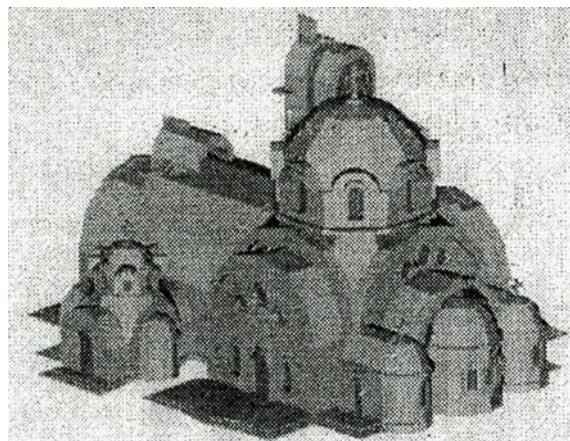
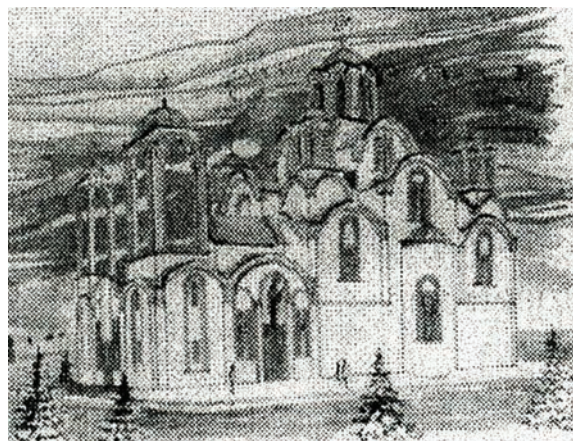
Сл. 3. Иван Димов, Михаило Медведев (извор: архива Јована Мандића) / Fig. 3. Ivan Dimov; Mihailo Medvedev (source: Jovan Mandić's archive)



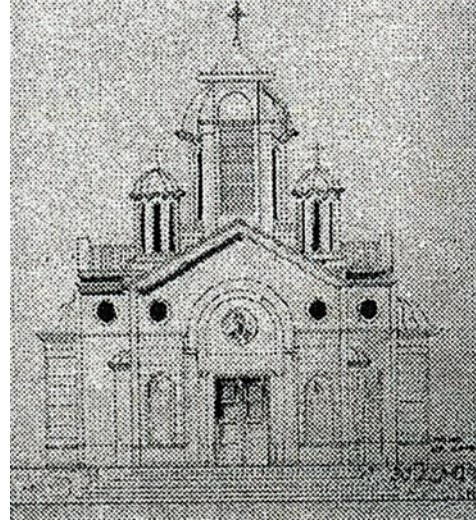
2



3







Сл. 4. Бранимир Ћирић; Мирослав Јанковић и Мирослав Динић (извор: архива Јована Мандића) / Fig. 4 Branimir Ćirić, Miroslav Janković and Miroslav Dinić (source: Jovan Mandić's archive)

потребе Цркве и грађана, али је и најавило постављање споменика у склопу обележавања 1700 година од доношења Миланског едикта, јер је Свети цар Константин рођен у Нишу (Наис, лат. Naissus, грч. Ναϊσός) 272. године. Овим гестом су и најављени догађаји од 05.10.2000. године. Парк Уједињених нација је саграђен пре 1996. године и почетком XXI века је добио нови назив Свети Сава.

Позивни конкурс за израду идејног архитектонског решења православног храма на Тргу Уједињених нација у Нишу саставио је Секретаријат за урбанизам и комуналне делатности Скупштине Града Ниша, који је распис упутио следећим архитектонским тимовима: Мирославу Јанковићу и Мирославу Денићу (Архи арт), Михаилу Медведеву (Завод за урбанизам), Ивану Димову (Архитектонска радионица), Бранимиру Ћирићу (Завод за урбанизам), Јовану Мандићу (Казабела), Братиславу Стојковићу (Домус), Александру Радовићу (Завод за заштиту споменика културе), Александру Буђевићу (Ниш-пројект), Миомиру Медару (Грађевинар-пројект) и Институту Грађевинско-архитектонског факултета у Нишу (22.08.1999, *Narodne novine*, str. 4).

У распису конкурса који је достављен позваним учесницима 10.07.1998. године наведено је да дужина храма треба бити од 25 до 30м, ширина од 12 до 18м, док висина храма проистиче из димензија основе. Објекат храма треба пројектовати у духу традиције српског црквеног градитељства. Такође је наведено да ће сваки пристигли рад бити обештећен износом који ће одредити Извршни одбор скупштине града Ниша, а избор од приспелих радова извршиће оцењивачки суд именован од Секретаријата за урбанизам и комуналне делатности и Епархије нишке.

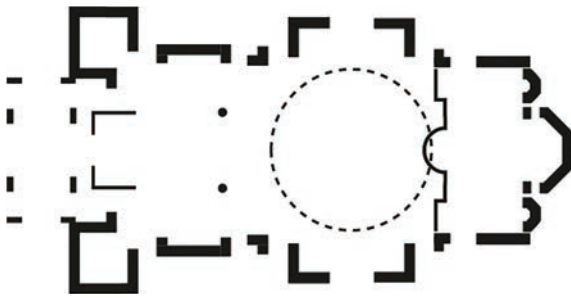
Након расписа, одлуком Скупштине Града Ниша и Епархије нишке именовани су следећи чланови жирија: Његово преосвештенство епископ нишки господин Иринеј – председник жирија; Зоран Живковић, градоначелник

Ниша; Бранислав Јовановић, председник Градске владе; Драгана Цанић, градски секретар за урбанизам; др Боривој Анђелковић, редовни професор Архитектонског факултета у Београду; Миодраг Анђелковић, сликар конзерватор у Заводу за заштиту споменика културе и Слободан Вучковић, Визус.

На седници жирија одржаној 17.08.1998. године, а на основу мишљења његових чланова, по вредностима су издвојени радови Јована Мандића и Александра Радовића. Тајним гласањем (5:2) за победнички рад изабран је рад Јована Мандића. У одлуци жирија се каже да је првонаграђено решење „складно и суптилно, сасвим логично, са прилазом из правца центра града и уз поштовање самог парка. (...) Добро је позивање на традицију, и ово решење представља, на неки начин, реминисценцију на цркву Светог Николе код Куршумлије. То је квалитет, поготово што Мандић не пада у искушење дословног копирања историје.” (Anđelković, 22.08.1999, *Narodne novine*, str. 4).

Након проглашења победника на конкурс у Галерији „Србија” Дирекција за изградњу града Ниша и Друштво архитеката Ниша организовали су изложбу конкурсних радова. Приказано је укупно седам радова, јер се конкурс нису одазвали Александар Буђевић, Миомир Медар и Институт Грађевинско-архитектонског факултета у Нишу.

Храм Светог цара Константина и царице Јелене саграђен је 2013. године. Камен темељац је постављен 1999. године, на основу конкурса из 1998. године за идејно-архитектонско решење православног храма. Храм је изграђен по пројекту првонаграђеног рада, аутора Јована Мандића из Ниша. Овај храм и конкурс заузели су своје место у теорији савремене сакралне архитектуре (Stanimirović, 2017b; Manić et al., 2016; Manić, 2009). Заступамо став да се храмови новијег доба могу поделити у две групе. Прва, бројнија, садржи храмове који су утемељени на традиционалним решењима. Другу формирају храмови који настоје, или да превазиђу



Сл. 5. Храм Светог цара Константина и царице Јелене у Нишу (извор: документација аутора) / Fig. 5. Temple of the Holy Emperor Konstantin and Empress Jelena in Niš (source: author's documentation)

традицију, или да је примене на креативан начин. Храм посвећен Светом цару Константину и царици Јелени у Нишу припада другој групи храмова. Једнокуполном једнобродном храму су додата два западна звоника, који су завршени куполицама. Са јужне и северне стране су додати вестибили, кроз које је могуће приступити броду цркве. Иако постоји неколико композиционих проблема, може се закључити да се Мандић овим храмом удаљио од буквалног подражавања средњовековних споменика креативном прерадом принципа старих рашких храмова са два звоника на западном pročелу (Stanimirović, 2017b).

#### ИЗБОРНИ ПРЕДМЕТ САКРАЛНА АРХИТЕКТУРА

Изборни предмет Сакрална архитектура на Грађевинско-архитектонском факултету Универзитета у Нишу први пут је представљен у оквиру акредитације интегрисаних академских студија архитектуре 2014. године, на Катедри за конструкције и конструкцијске системе архитектонских објеката. Према спецификацији предмета коју су саставили др Миомир Васов и др Ана Момчиловић-Петронијевић, основни циљ предмета је да се „представе и савладају специфичности и посебни проблеми пројектовања сакралних објеката” (<https://gaf.ni.ac.rs/akreditacija2014>, preuzeto 2021 10 02). Исход предмета је „оспособљеност за препознавање и савладавање архитектонско конструкцијских специфичности пројектовања и моделовања објеката сакралне архитектуре” (isto). Садржај предмета чине семестрални рад, теоријска и практична настава. Теоријска настава је приказана

у форми 15 тематских јединица које приказују: развој сакралне архитектуре и уметности запада, истока и на простору Србије; поделу споменика на стилске групе; унутрашњи простор храма; урбанистичке, архитектонске, конструктивне и инсталатерске захтеве код пројектовања храмова; црквену акустику; домаћа и светска искуства и примере сакралне архитектуре. Практичну наставу чине вежбе, семестрални рад представљају активности уз консултације са наставницима, а завршни рад представља презентацију идејног пројекта сакралног објекта за задати пројектни задатак (isto).

Према актуелној акредитацији (<http://gaf.ni.ac.rs/akreditacija2020>, preuzeto 2021 10 02), која се примењује у школској 2021/22 години, изборни предмет Сакрална архитектура налази се у оквиру Катедре зграде за становање и спецификација предмета је измењена и допуњена према искуству стеченом у реализацији наставе. Циљ наставе је да студенти „усвоје основна знања и да стекну практична искуства из области пројектовања сакралних објеката” (isto). У делу који се односи на исход предмета допуњено је да ће студенти „развијати вештину пројектовања сакралне архитектуре”, као и да ће „постати компетентни да пројектују српски православни храм. Стечена знања и вештине ће примењивати у даљем процесу образовања и у будућем професионалном раду” (isto). Тематске јединице у оквиру садржаја предмета су допуњене следећим темама: проблем сакралне архитектуре; основни принципи пројектовања српских православних храмова; литургијска функција српског православног храма; иконографски програм српског православног храма; архитектонски конкурси за идејно решење православног храма (цркве) и препоруке за пројектовање српских православних храмова.

Како је овај предмет према програму наставе намењен студентима VII семестра, његов почетак је реализован четири године касније, у школској 2018/19. години. Тема већине графичких радова била је српски православни храм. Према природи предмета, студенти који су припадали некој другој вероисповести добили су могућност да за тему узму храм у складу са својим религијским опредељењем. Током школске 2019/20. и 2020/21. године, у сарадњи са Православном епархијом нишком, реализација графичког рада спојена је са институцијом студентског конкурса, на коме су искључиво могли да учествују студенти који су похађали овај предмет. Студентима који нису учествовали на конкурс је било омогућено да предају свој графички рад у оквиру испитних рокова текуће године студија, јер је рад на конкурс подразумевао презентацију и предају рада у одређеном термину. Расписи конкурса, избор чланова жирија, као и извештаји о награђеним радовима спроведени су у оквиру седница надлежне Катедре за конструкције и конструкцијске системе архитектонских објеката.

КОНКУРС ЗА ИЗРАДУ УРБАНИСТИЧКО-АРХИТЕКТОНСКОГ РЕШЕЊА ПРАВОСЛАВНОГ ХРАМА У НАСЕЉУ КАПЕТАНОВЕ ПОЈАТЕ КОД НИША

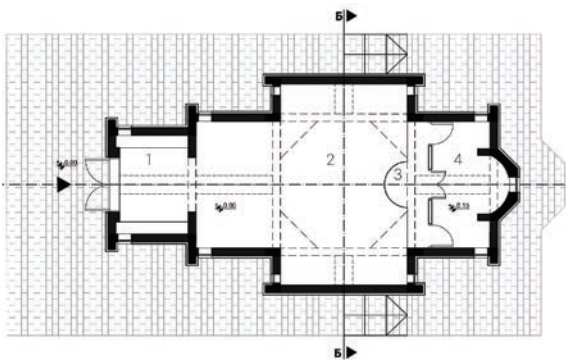
Позив за први студентски конкурс за нишки храм је презентован на првом предавању предмета Сакрална архитектура школске 2019/20. године. На Грађевинско-архитектонском факултету у Нишу (ГАФ) студенти архитектуре програм за израду графичког рада (који представља идејно решење на пројектантским предметима) добијају у форми пројектног задатка, који се доставља у папирном облику на вежбама. Задатак је могуће преузети и са сајта факултета, у дигиталном облику, са адресе која одговара предмету. Пројектним задатком дефинисан је програм на основу кога треба урадити идејно решење, у тачно одређеном плану. Свака недеља у семестру је посвећена појединачном архитектонском *проблему*, као што су: положај објекта на парцели, унутрашња организација простора, конструкција, форма, изгледи, пресек и материјализација. Поред оваквог терминског

плана на вежбањима, задати су и: садржај графичког рада, термин за предају рада и структура бодовања на предмету. Према пројектном задатку, студенти који су похађали изборни предмет Сакрална архитектура имали су задатак да реализују урбанистичко-архитектонско решење српског православног храма у насељу Капетанове појате у околини Ниша у духу православља у Србији, поштујући правила Српске православне цркве. Студенти су радили семестрални рад у групи до 2 (два) студента. На основу смерница за пројектовање храма са предавања, студенти су поред објекта цркве могли да пројектују и мањи парохјски дом. Обавезно је било предвидети просторе олтара, наоса, припрате и евентуално спољне припрате. У

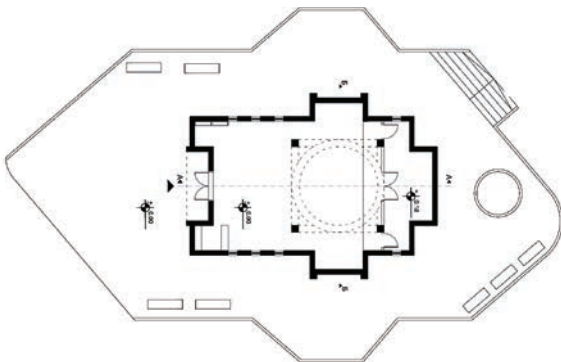
Сл. 6. Прва награда – Јована Јовић и Филип Васић (извор: документација Грађевинско-архитектонског факултета у Нишу) / Fig. 6. The first prize – Jovana Jović and Filip Vasić (source: documentation from the Faculty of Civil Engineering and Architecture, University of Niš)

Сл. 7. Друга награда – Димитра Јездимировић и Михајло Јовановић (извор: документација ГАФ-а) / Fig.7. The second prize – Dimitra Jezdimirović and Mihajlo Jovanović

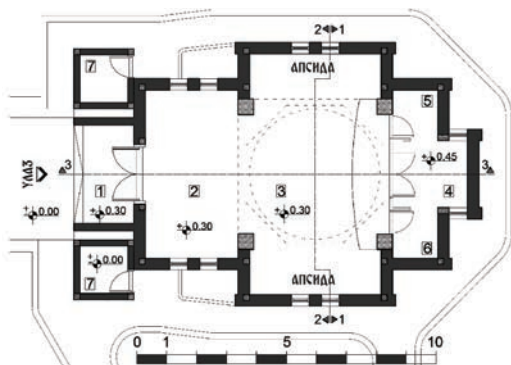
Сл. 8. Трећа награда – Лазаревић Лазар и Милић Петар (извор: документација ГАФ-а) / Fig. 8. The third prize – Lazarević Igor and Milić Petar



6



7



8

склопу троделног олтара требало је испланирати просторе проскомидије и ђаконикона. Осим овако дефинисаног програма студентског конкурса, студенти нису имали увид у чланове жирија, јер су именовани одлуком Катедре у току трајања конкурса. На крају семестра, у договореном термину, студенти су решења предавали на вертикалним паноима 70x100cm уз образложење процеса пројектовања у форми јавних презентација у Свечаној сали Грађевинско-архитектонског факултета Универзитета у Нишу. Предавања у овом семестру су одржали: др Миомир Васов, ванредни професор, др Ана Момчиловић-Петронијевић, доцент и др Мирко Станимировић, доцент. Вежбања су одржали др Мирко Станимировић, доцент и др Христина Крстић, асистент.

Одлуком катедре именовани су следећи чланови жирија: др Миомир Васов, ванредни професор (председник жирија) Грађевинско-архитектонског факултета, свештеник Бобан Стојковић, професор Призренске богословије у Нишу, др Ана Момчиловић-Петронијевић, доцент Грађевинско-архитектонског факултета, др Мирко Станимировић, доцент Грађевинско-архитектонског факултета и др Христина Крстић, асистент Грађевинско-архитектонског факултета.

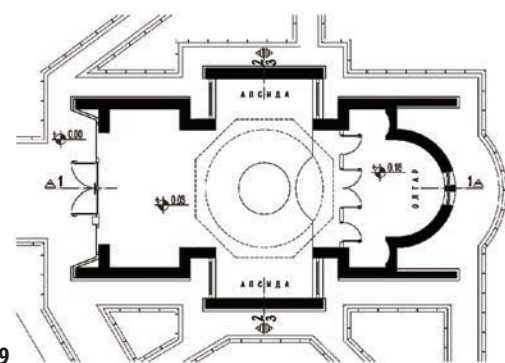
На конкурс је учествовало 13 тимова. Још 13 тимова је предало своја идејна решења у наредном мајском испитном року, после конкурса. Јавне презентације конкурсних радова одржане су 26. фебруара 2020. године. Поред објашњења студената како су одговорили на задатак, овај догађај је имао и едукативни карактер – чланови

жирија су указивали на ситуације које треба поправити у оквиру датих решења. Посебно је било значајно указивање свештеника Бобана Стојковића на функционалне и литургијске аспекте простора храма. Према распису конкурса, који је дат у оквиру семестралног задатка, новчане награде, као и хонорари за учествовање у жирију, замењени су захвалницама Грађевинско-архитектонског факултета и Православне епархије нишке, које су потписали декан факултета проф. др Петар Митковић и Његово преосвештенство епископ нишки господин Арсеније. Жири у споменом саставу споразумно је донео 8. марта 2020. године следећу одлуку: прва награда – Јована Јовић и Филип Васић, друга награда – Димитра Јездимировић и Михајло Јовановић, трећа награда – Лазаревић Лазар и Милић Петар, трећа награда – Немања Јевтић и Сава Момчиловић и признање – Тамара Петровић и Милица Петровић. Уручење захвалница награђеним учесницима није реализовано због новонастале ситуације са вирусом COVID-19.

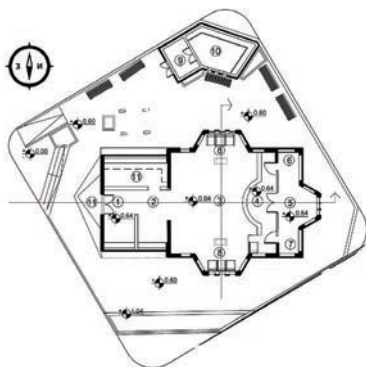
У презентацији првонаграђеног решења Јоване Јовић и Филипа Васића, цркве у манастирима Студеница, Градац и Покајница наводе се као инспирација процесу пројектовања. Поред ових примера, студенти су се позвали и на Храм светлости Тадао Анда из 1989. године и постмодернистичке постулате дате у проширењу гробља Сан Каталдо у Модени, италијанског архитекте Алда Росија из 1971. године.

Рад Јоване Јовић и Филипа Васића представља једнобродни храм са куполом са бочним вестибилима.

Сл. 9. Трећа награда – Немања Јевтић и Сава Момчиловић (извор: документација ГАФ-а) / Fig. 9. The third prize – Nemanja Jevtić and Sava Momčilović  
Сл. 10. Признање – Тамара Петровић и Милица Петровић (извор: документација ГАФ-а) / Fig. 10. Recognition – Tamara Petrović and Milica Petrović



10



Наос је од троделног олтара, а на улазном делу се налази нартекс. Вестибили и наос су исте висине и ширине, док је нартекс нижи за 90цм. Олтарски простор је настао постављањем иконостасне преграде са источне стране куполе, на уздигнутој солеји. На истоку је завршен нижом олтарском апсидом, која је изнутра кружног облика и засведена полукалотом, споља тространог полигоналног облика. Конструкција рамова је сакривена у зидовима и у крову, а над гредима, које чине троугао мале висине, подигнут је осмоугаони тамбур на коцкастом постољу и над њим купола, изнутра кружна, споља полигонална. У унутрашњем простору поглед ка иконостасу је неометан и обојен светлошћу бочних и кровних прозора, али и поткуполним амбијентом. Према северу и југу вестибили су са стране просветљени уским и високим бочним отворима. Оштри сенкама је наглашена улога светлости у минималистичком ентеријеру, који крунише Христос Пантократор у куполи храма. Све остале површине у храму су без фресака, у нијанси природног белог сеченог камена, којим је споља обложен већи део цркве. Олтарска апсида и купола су покривене сивим лимом, као и двоводни кровови над бродовима. Увученом дрвеном облогом су наглашени парапети прозора у тамбуру и калкан на западу, изнад улазних врата. Са северне стране храма је отворени звоник, који понавља форму троугла и конструкцију рама.

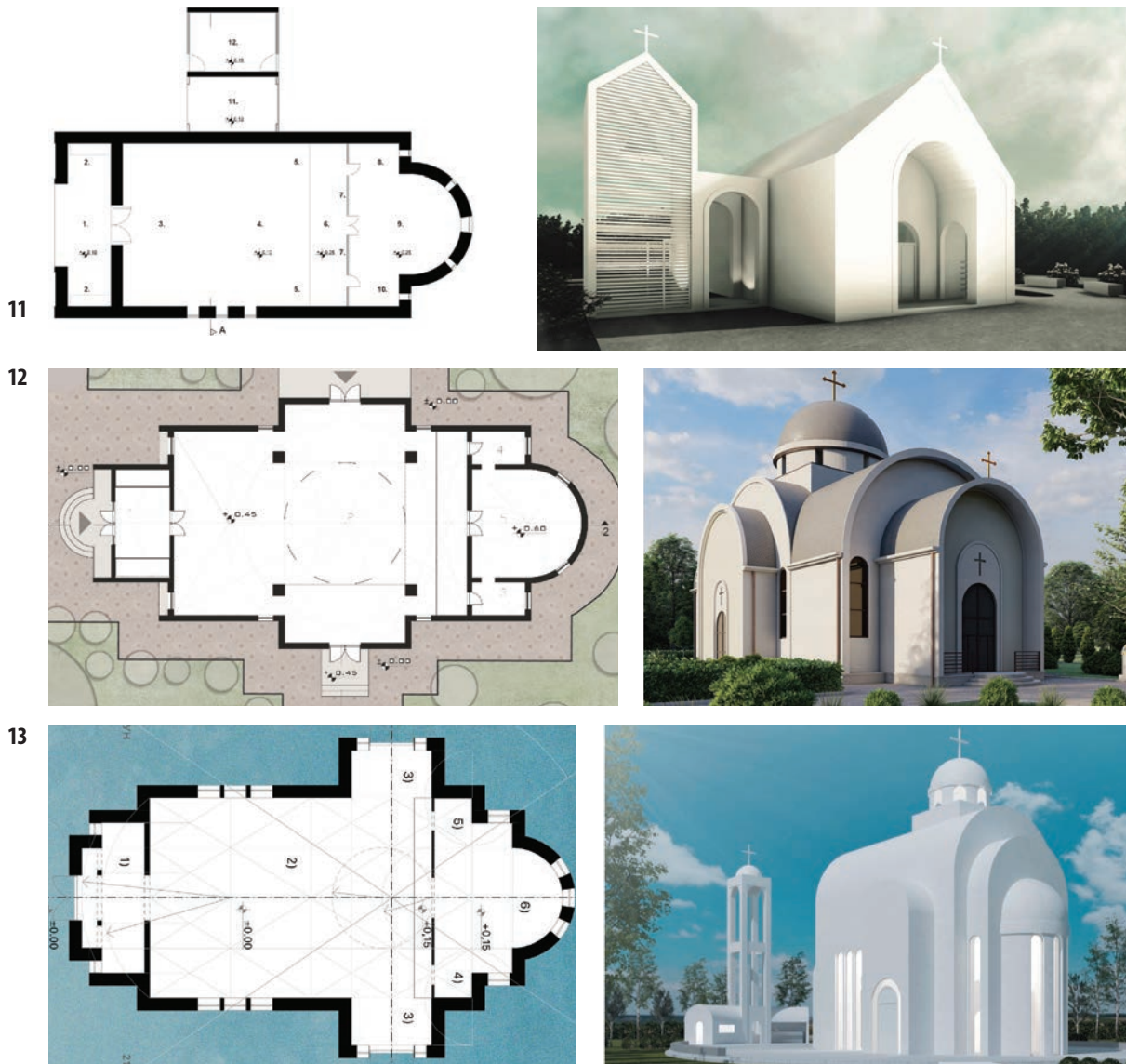
Према мишљењу жирија, првонаграђена црква вешто усклађује литургијски процес, савремену архитектуру, технологију грађења, меру сеоске цркве, као и очекивања верника у погледу форме православног храма. Њена складна композиција се издваја од осталих решења, а свакако је убедљивост аутора у оквиру презентације рада допринела одлучивању жирија у њихову корист. Наиме, не треба сва решења посматрати као аутентичне концепте потписаних аутора. Неки од аутора нису успели да објасне своје решење, што је навело чланове жирија да одустану од вредновања примера који не представљају резултат самосталног студентског рада. Ипак, из свеобухватног сагледавања конкурсних радова може се закључити да је конкурс успешно спроведен – студенти су успели да одговоре на постављени задатак, а нека од решења су веома зрела у композиционом и функционалном смислу. Оно што је примећено да недостаје свим студентима је већа прецизност у приказивању решења (што је у вези са архитектонском писменошћу), конструктивно разумевање архитектонских елемената сакралне архитектуре (пандантифи, тромпе, купола, тамбур итд.) и дубље повезивање литургије и креираног простора.

Код целе генерације је приметно коришћење симбола светлости, као и компоновање архитектонских маса слично концепту протестантизма и у складу са постмодернистичким угледањем на прошлост. Највише

радова заправо припада *средњем путу* развоја српских православних храмова (између традиционалног и савременог модела храма), док су храмови који понављају средњовековна решења или заступају радикални приступ у мањини. То значи да већина студената сматра да развој српске сакралне архитектуре треба наставити у складу са техником и временом грађења. Ипак, у студенским радовима свих генерација које су похађале овај изборни предмет највише проблема има у контролисању креирања простора испод куполе и у горњој зони храма. Према њиховим цртежима, настале форме су оптерећене случајностима или немогућношћу да у потпуности остваре одређену намеру. Иако унутрашњост храмова није задата конкурсом, студентима смо предлагали посматрање насталог унутрашњег простора, како би успешније наставили процес пројектовања. Израда радне макете представља једно од решења овог проблема, али се нико од студената није упустио у такво студирање архитектонског проблема. Боравак на градилишту храма значајно би унапредио осећај студената у простору, на основу чега би са више успеха могли да превазиђу случајно добијене форме и остваре односе архитектонских елемената који указују на успешну композицију архитектонског дела.

#### КОНКУРС ЗА ИЗРАДУ УРБАНИСТИЧКО-АРХИТЕКТОНСКОГ РЕШЕЊА ПРАВОСЛАВНОГ ХРАМА У НАСЕЉУ ЧАЛИЈЕ У НИШУ

Други конкурс за православни храм је реализован као наставак првог конкурса. Поред Православне епархије нишке, организацији су се придружили Град Ниш и Кластер урбаног планирања из Ниша. Сарадња Града Ниша и Епархије нишке по питању изградње нових храмова у Нишу започета је договорима о локацији могућег храма. Слично првом конкурсном, студентима је дата реална парцела, која је планом предвиђена за изградњу православног храма. Према договору организатора, циљ конкурса није био изградити храм према награђеном решењу, већ започети сарадњу из које би се боље сагледала актуелна ситуација Српске православне архитектуре. Зато су организатори у распису јавног идејног једностепеног урбанистичко-архитектонског конкурса за израду решења православног храма у насељу Чалије у Нишу додали члану коме је наведено да награде нису обавезујуће за изградњу или пројектовање будућег храма. Према идеји наставника који су ангажовани на изборном предмету Сакрална архитектура у VII семестру, на почетку школске 2020/21. године постигнут је споразум о потписивању меморандума о сарадњи између Православне епархије нишке и Грађевинско-архитектонског факултета у Нишу. Основни циљ повезивања ове две институције је реализација конкурса за идејно решење српског православног храма. Грађевинско-архитектонски



Сл. 11. Прва награда – Тамара Марковић и Нађа Мијалковић (извор: документација ГАФ-а) / Fig. 11. The first prize – Tamara Marković and Nada Mijalković

Сл. 12. Друга награда – Стеван Тасић и Филип Филиповић (извор: документација ГАФ-а) / Fig. 12. The second prize – Stevan Tasić and Filip Filipović

Сл. 13. Трећа награда – Миљана Николић и Маријана Минић (извор: документација ГАФ-а) / Fig. 13. The third prize – Miljana Nikolić and Marijana Minić

факултет и Епархија нишка договорили су сарадњу у циљу: међусобне подршке ради организовања изложби, научних и стручних скупова, публикација научних и стручних радова; повезивања научника и стручњака са циљем проучавања и афирмације православља, црквене историје, културе, уметности и архитектуре путем пројеката и других активности; подизања свести локалне заједнице о значају и вредностима културног наслеђа и промоције српске црквене архитектуре. На темељу овог споразума, Епархија је делегирала три члана жирија, који су у оквиру наставе на предмету Сакрална архитектура одржали неколико предавања. Меморандум са Кластером урбаног планирања је раније потписан, у сличној форми

и према општим циљевима архитектуре и урбанизма, док је потписивање меморандума између Града Ниша и Грађевинско-архитектонског факултета у фази преговора. Ипак, Град Ниш је делегирањем главног градског урбанисте омогућио јавну презентацију конкурса и извод из плана генералне регулације подручја градске општине Пантелеј у форми подлога за пројектовање храма и правила грађења. На основу ових договора, на седници Катедре за конструкције и конструкцијске системе архитектонских објеката именовани су следећи чланови жирија: Његово преосвештенство епископ нишки господин Арсеније, декан Грађевинско-архитектонског факултета Универзитета у Нишу др Петар Митковић, редовни професор, др Миомир Васов, ванредни професор – председник жирија, протојереј Бобан Стојковић, професор Богословије Св. Кирила и Методија у Нишу, Димитрије Маринковић, архитекта Епархије нишке, др Мирко Станимировић, доцент, др Ана Момчиловић-Петронијевић, доцент, и др Христина Крстић, асистент.

Пројектни задатак је био дефинисан у распису конкурса, који је јавно постављен на сајту факултета [www.gaf.ni.ac.rs](http://www.gaf.ni.ac.rs), пре почетка наставе у јесењем семестру школске 2020/21. године. За потребе конкурса реализовали смо наменску интернет страницу <https://mirkostanimirovic.wixsite.com/konkurs>, као и плакат који је био постављен на више места на факултету. Пројектни програм, садржај графичког рада и награде конкурса су пратили форму првог конкурса. Учесници конкурса су могли бити студенти који су похађали наставу из изборног предмета Сакрална архитектура и могли су радити у групи од два студента, уз консултације са наставницима на вежбањима и у договореним додатним теминима. У ситуацији пандемије настава на овом предмету је, као и на целом факултету, постављена преко платформе TEAMS. Одлуком Наставно-научног већа, предавања у овом семестру су одржали др Миомир Васов, ванредни професор, др Мирко Станимировић, доцент, и др Ана Момчиловић-Петронијевић, доцент. Вежбања су одржали др Миомир Васов, ванредни професор, др Мирко Станимировић, доцент, и др Христина Крстић, асистент.

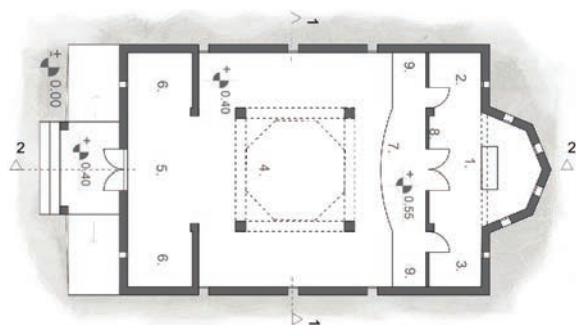
Поред нишких наставника, онлајн предавања су одржали: Његово преосвештенство епископ нишки господин Арсеније (7.12.2020), протојереј Бобан Стојковић (23.11.2020, 14.12.2020) и епархијски архитектор Димитрије Маринковић (28.12.2020, 11.1.2021).

На конкурс је учествовало 12 тимова који су презентovali своје радове 10.2.2021. године. Још 8 тимова је предало своја идејна решења у наредном мајском испитном року, после конкурса. Непосредно пре јавних презентација, у свечаној сали Грађевинско-архитектонског факултета, организатори конкурса су нишким информативним медијима образложили значај овог догађаја и постигнуте

Сл. 14. Трећа награда – Кристина Ђорђевић / Fig. 14. The third prize – Kristina Đorđević

Сл. 15. Признање – Николија Димитријевић и Хелена Стошић (извор: документација ГАФ-а) / Fig. 15. Recognition – Nikolija Dimitrijević and Helena Stošić

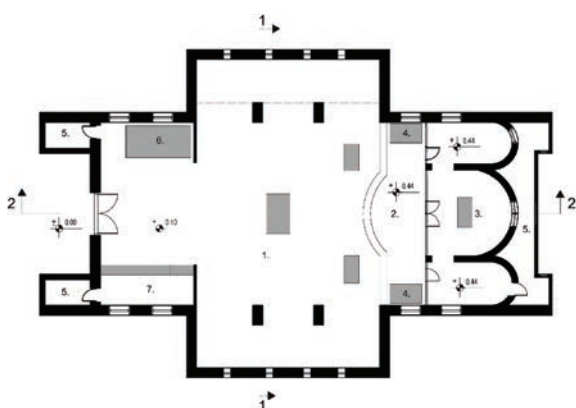
Сл. 16. Признање – Ивана Саздов и Маша Милићевић (извор: документација ГАФ-а) / Fig. 16. Recognition – Ivana Sazdov and Maša Milićević



14



15



16

сарадње. У наставку свечаности, након представљања чланова жирија, декан Грађевинско-архитектонског факултета Универзитета у Нишу др Петар Митковић, редовни професор, и Његово преосвештенство епископ нишки господин Арсеније потписали су пред камерама меморандум о сарадњи, у форми јавне презентације постигнутих договора и у циљу јавног документовања реализованих договора. Сваки тим је презентовао свој рад пред публиком и жиријем у трајању од по 15 минута. Осврт на радове су дали сви чланови жирија, а додатно знање из ових области студенти су добили у обраћањима Нишког епископа и епархијског архитекте.

Одлука жирија саопштена је 24.2.2021, након гласања у затвореним ковертама: прва награда – Тамара Марковић и Нађа Мијалковић (26 бодова); друга награда – Стеван Тасић и Филип Филиповић (21 бод); трећа награда – Миљана Николић и Маријана Минић (19 бодова); трећа награда – Кристина Ђорђевић (19 бодова); признање – Николија Димитријевић и Хелена Стошић (12 бодова) и признање – Ивана Саздов и Маша Милићевић (12 бодова).

Захвалнице награђеним радовима су додељене на свечаном отварању изложбе Сакрална архитектура, која је одржана у Великој сали Универзитета у Нишу од 27. јуна до 2. јула 2021. године у оквиру Видовданске академије „Корени“. Том приликом су уручене захвалнице награђеним радовима првог студентског конкурса и члановима организационог одбора оба конкурса и изложбе. На изложби су представљени искључиво награђени радови, а планирано је да се сви радови презентују у оквиру каталога. Каталог није одштампан, ни уведен у каталогизацију, али је његов садржај објављен <https://mirkostanimirovic.wixsite.com/sakralna-arhitektura>. У њему су поред презентације свих радова приказани и осврти чланова конкурса на предмет Сакрална архитектура и одржане конкурсе.

У својој презентацији Тамара Марковић и Нађа Мијалковић позивају се на симболику броја три: Оца, Сина и Светог духа. Три просторне целине чине њихово решење: црква, наткривени „портал“ (кроз који се пролази на велике празнике) и звоник. Сама црква има три дела: олтар, брод и припрату, а треће повезивање са овим бројем су троструки отвори на цркви и олтару. Њихов концепт израста из њиховог схватања куће за становање, сведене форме и судара модерног и традиционалног. Одвајање простора за продају свећа од ове композиције је добро постављено. Такође, место за паљење свећа исправно се налази у припрати цркве, са леве и десне стране улазног засведеног дела цркве. Врата се према симболици преласка из таме у светлост отварају унутра, иако је црква јавни објекат и према противпожарним прописима би требало применити супротни принцип (ка споља). Но, ових неколико ситуација

недостаје већини православних храмова изграђених у 21. веку у Србији. У погледу форме, првонаграђени рад је једнобродна црква без куполе, са полукружном олтарском апсидом на истоку. Олтар је одвојен од брода цркве високом иконостасном преградом, која се налази на доле издигнутој за два степеника, што није у функцији једноставнијег кретања свештеника. На сличан начин је и величина олтарског простора (трећина цркве) последица случајности, а не дизајна у процесу архитектонског пројектовања. Ипак, како је природа овог и осталих радова студентска, овакви поступци су сасвим очекивани и треба их споменути како би студенти након студија на успешнији начин промишљали архитектуру.

Као и код осталих радова, теме светлости и амбијента су снажно присутне, највероватније због уобичајеног погледа на архитектуру уопште. Наиме, из презентација се може јасно закључити да аутори нису доживљај на литургији вредновали више од профаних мотива, какав може бити светлосни амбијент унутар неког изграђеног простора. Мишљења смо и да сви студенти нису простор храма посматрали искључиво кроз очи верника и њихово учествовање у литургији, већ кроз идеју доприноса идеји еволуције или идеји опонашања српске сакралне архитектуре. И у случају овог конкурса приметан је недостатак схватања простора у горњој зони, што значи да наставни процес наредних генерација треба унапредити у складу са анализираним ситуацијом. Занемаримо ли ове феномене, укупна композиција маса првонаграђеног решења је успешно реализована и њена појавност одговара задатој локацији и програму. Као и у претходном поглављу, остала решења нећемо анализирати, јер је циљ овог рада документовање новијих студентских конкурса у Нишу и отварање новог поглавља у образовању младих архитеката, самим тим и отварање нових питања у оквиру савременог српског сакралног градитељства.

## ЗНАЧАЈ СТУДЕНТСКИХ КОНКУРСА У ОКВИРУ ТЕМЕ САКРАЛНЕ АРХИТЕКТУРЕ У СРБИЈИ

Повод за значајније расправе у оквиру српског православног градитељства представљали су конкурси за храм у Тополи 1909. године и на Врачару 1926. године. Критикама ових конкурса је заправо покренут дискурс о формирању духовног и културног идентитета Србије. Због актуелности ове теме, конкурс за храм Светог Саве је често обрађиван у нашој науци (Дамјановић, 2005; Јовановић, 2007; Кадјевић, 2007; Пешић, 1988). Дискурсу су значајно помогли и остали конкурси за изградњу цркава: у Приштини (1991), Београду (Баново Брдо (1995) и Нови Београд (1997)), Алексинцу (2003), Крушевцу (2005) и Нишу (1998, 2019 и 2020). Они бележе ставове наручиоца и архитеката, али и најављују



нове приступе у решавању овог архитектонског проблема – савременог српског православног храма. У награђеним решењима се може приметити да се мења позиција Српске православне цркве према критеријуму грађења српских храмова. Њена заинтересованост за јавно учешће је велики допринос у решавању проблема савремене српске сакралне архитектуре. Уобичајена појава у новије време је грађење храмова по угледу на средњовековне узорне. Копирање узорних форми најчешће доводи до неубедљиве архитектонске композиције, јер се средњовековни цитати користе у искривљеним формама, често и мимо литургијских потреба. Због тога је доведен у питање захтев наручиоца да се гради у такозваном „српско-византијском“ стилу (Stojkov & Manević, 1995; Manić et al., 2015b; 2013; 2016; Manić i sar., 2015a; Kadjević, 2004; 2007; 2013; 2015; Folić, 2010; Jovanović, 2007; Jovanović, 2013) и у скорије време је замењен захтевом да нови храмови буду пројектовани у духу српског православља. Чињеница да се граде цркве са споменути проблемом искривљеног понављања показује и да одговорност није искључиво одлукама наручиоца, већ и на архитектима. Мали број архитеката, заправо, наставља дела старих градитеља кроз креативну прераду наслеђених идеја према утицајним факторима. Остали или неубедљиво опонашају традицију или стварају форме које не одговарају ни кретању свештеника ни доживљају верника у храму. Заступамо став да је јавни архитектонски конкурс веома корисна институција, из више разлога. Јавни и значајни објекти у европским земљама се одавно реализују кроз архитектонске конкурсе. Како су услови предатног конкурса за Храм Светог Саве довели у питање парадигму српског храма, стално усавршавање критеријума грађења ће усавршити и сам програм храма, на основу којег се расписује конкурс. Непрестано увећавање искустава са конкурса унапредиће и међусобну сарадњу чланова жирија, представника Српске православне цркве, архитектонских и уметничких институција (факултети, институти и удружења) и државе (Завод за заштиту споменика културе и представници надлежних самоуправа). Након конкурса стручњаци из више дисциплина ће се укључити у процес вредновања презентованих и награђених решења, те са на тај начин архитектонски дискурс српских православних храмова подиже на виши ниво кроз институцију јавног и анонимног конкурса (Stanimirović, 2017b).

Корак који претходи архитектонском конкурсима је унапређење процеса едукације. Студенти архитектуре и архитекти који поседују, поред уобичајеног архитектонског образовања, и функционално знање о српској цркви и историји, литургији, црквеној уметности, традицији и развоју српских храмова, располажу компетенцијама које омогућавају доношење исправних одлука на основу стеченог знања у циљу креативног прерађивања

наслеђеног богатог искуства у сфери грађења српских православних храмова. Поред интерпретације традиције, решавању овог проблема треба додати и обавезан боравак на градилишту у оквиру наставе, како би се омогућило успешније компоновање архитектонских елемената храма. Пионирске подухвате у овом смислу представљају предмет Архитектура храма на Факултету техничких наука у Косовској Митровици Универзитета у Приштини и изборни предмет Сакрална архитектура на Грађевинско-архитектонском факултету Универзитета у Нишу, у оквиру кога се већ две године организује јавни конкурс за идејно решење српског православног храма. Посебност ове ситуације садржана је и у оствареној сарадњи Православне епархије нишке, Грађевинско-архитектонског факултета и Града Ниша, који су своје представнике делегирали као чланове жирија конкурса. Не само да је овај предмет на факултетима архитектуре изузетак, већ је и његова вредност унапређена сарадњом са Његовим преосвештенством епископом нишким господином Арсенијем. Овим путем најављујемо и наставак овог подухвата, усамљеног у архитектонско-наставном смислу. Наредни конкурс у школској 2021/22. години подићи ће лествицу за један подеок – првонаграђено решење спомен храма у насељу Делијски вис биће изведено, уз неопходну разраду пројекта, која ће бити спроведена у оквиру сарадње Епархије нишке, Грађевинско-архитектонског факултета, Завода за заштиту споменика културе у Нишу и Града Ниша. Сви студенти нишког факултета архитектуре ће моћи да учествују на овом конкурсима, а предавања у оквиру предмета ће бити јавна.

Заметак идеје о унапређењу процеса образовања нишких архитеката налази се у пројекту *Храмови о храмовима* (Stanimirović, 2016) и посебно у разговору са архитектором Александром Радовићем, који је 2012. године реализован у Нишу. Поред документовања стања српске архитектуре у 21. веку, методологија архитектонског пројектовања храмова је унапређена констатацијом господина Радовића да се треба бавити и пројектовањем храмова на факултету архитектуре:

„Не мислим да цркву треба радити кроз семинарске или дипломске радове, него као онај свакодневни едукативни процес. [. . .] Кад се наиђе на неки проблем, онда се допринесе да се тај проблем рашчисти. Ако имате као професор групу од 15 студената и сви на свој начин прилазе теми и онда ћете код једног указати на једну појаву, код другог на другу, код трећег на трећу, али ће сви они имати то искуство пред собом. Мислим да је то можда једна платформа која може да гарантује да се краћим путем, за краће време, образује једна нова генерација која ће бити ослобођена могућности да погреша.“ (Stanimirović, 2017a: 16).

## LITERATURA

- Damljanović, T. (2005) *Dva hrama za dve konfesije: traganje za moderno-vizantijskim, Nasleđe*, 6, str. 77-84.
- Jovanović, Z. (2013) *Između krize kriterijuma i novih vizija u sakralnom graditeljstvu Srpske Pravoslavne Crkve na primeru kapele na Bubnju kod Niša, Arhitektura hrama – projektovanje duhovnih objekata*, str. 361-390.
- Jovanović, M. (2007) *Srpsko crkveno graditeljstvo i slikarstvo novijeg doba*, Beograd, Zavod za udžbenike
- Kadijević, A. (2004) *Evokacije i parafraze vizantijskog graditeljstva u srpskoj arhitekturi od 1918. do 1941. godine*, Niš i Vizantija: zbornik radova, 2, str. 382-394.
- Kadijević, A. (2007) *Jedan vek traženja nacionalnog stila u srpskoj arhitekturi (sredina XIX - sredina XX veka)*, Beograd, Građevinska knjiga
- Kadijević, A. (2013) *Strategije novog srpskog crkvenog graditeljstva i njihov uticaj na neposredno okruženje (1990-2012)*, Zbornik Seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 9, str. 103-113.
- Kadijević, A. (2015) *Srpsko crkveno graditeljstvo (1945-2015) – istraživanje i prezentovanje*, Arhitektura i urbanizam posle Drugog svetskog rata: zaštita kao proces ili model - VI konferencija - zbornik radova, str. 157-167.
- Folić, B. (2010) *Traganje za savremenim izrazom u srpskoj sakralnoj arhitekturi, Izgradnja: časopis Ministarstva građevina Narodne Republike Srbije*, 11/12, str. 637-642.
- Folić, Lj. (2013) *Arhitektura hrama: projektovanje duhovnih objekata*, Beograd, Cetinje, Kosovska Mitrovica, Eparhijska radionica za umetničko projektovanje i oblikovanje, Svetigora, Fakultet tehničkih nauka
- Manić, B., Niković A. & Marić I. (2013) *Can non typical traditional forms of sacral space serve as a guide in the development of new forms of religious architecture in Serbian Orthodox Church?*, Actas del Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea, 3, pp. 44-51.
- Manić, B., Niković, A. i Marić, I. (2015) *Odnos tradicionalnih i savremenih elemenata u crkvenoj arhitekturi zemalja zapadnog hrišćanstva u XX veku*, Arhitektura i urbanizam, 41, str. 49-62.
- Manić, B., Niković, A., & Marić, I. (2015) *Relationship Between Traditional and Contemporary Elements in the Architecture of Orthodox Churches at the Turn of the Millenium*, Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering, 13 (3), pp. 283-300.
- Manić, B., Vasiljević Tomić, D. & Niković, A. (2016) *Contemporary Serbian Orthodox Church Architecture: Architectural Competitions since 1990*, Spatium, 35, pp. 10-21.
- Manić, B. (2009) *Pristup proučavanju novije sakralne arhitekture u Srbiji – analiza mogućnosti razvoja modela pravoslavnog hrama*, Neobjavljena magistarska teza, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet
- Manić, B. (2016) *Savremena arhitektura crkava Srpske pravoslavne crkve: programske osnove i projektantska praksa*, Neobjavljena doktorska disertacija, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet
- Stanimirović, M., Jovanović, G. i Obradović, T. (2012) *Forma hrama*, Zbornik radova Građevinsko-arhitektonskog fakulteta, 27, str. 115-124.
- Stanimirović, M., Stanković, V. i Jovanović, G. (2015) *Contemporary interior design of Serbian Orthodox temple, The Importance of Place*, 3, pp. 91-102.
- Stanimirović, M. (2015) *Proces projektovanja doma molitve, Crkvene studije*, 12, str. 567-584.
- Stanimirović, M. (2016) *Projekat „Hramovi o hramovima”, Stubovi baštine*, 2, str. 79-83.
- Stanimirović, M. (2017a) *Aleksandar Radović o hramovima, Stubovi baštine*, 3, str. 12-19.
- Stanimirović, M. (2017b) *Arhitektura srpskog pravoslavnog hrama – uticaji i razvoj u prvim decenijama XXI veka*, Neobjavljena doktorska disertacija, Niš, Univerzitet u Nišu, Građevinsko-arhitektonski fakultet u Nišu
- Stanimirović, M. (2017c) *Liturgijska funkcija u arhitekturi srpskog pravoslavnog hrama, Crkvene studije*, 14, str. 689-702.
- Stanimirović, M. (2018a) *Projektovanje srpskih pravoslavnih hramova u 21. veku, Nauka + Praksa*, 21, str. 18-24.
- Stanimirović, M. (2018b) *Povezanost liturgije i arhitekture u pravoslavnom srednjem veku, Vizantijsko-slovenska čtenija*, 1, str. 245-258.
- Stanimirović, M. (2019) *Crkva Sveti Milutin – Problem savremene srpske sakralne arhitekture, Nauka + Praksa*, 22, str. 20-27.
- Stanimirović, M. (2020a) *Intervju: Božidar Manić o hramovima, Arhitektura i urbanizam*, 51, str. 117-127.
- Stanimirović, M. (2020b) *Goran Jovanović o hramovima*, Zbornik radova Građevinsko-arhitektonskog fakulteta, 35, str. 57-65.
- Stojkov, B. & Manević, Z. (ur.) (1995) *Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo*, Beograd, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije
- Pešić, B. (1988) *Spomen Hram Sv. Save na Vračaru u Beogradu 1895-1988*, Beograd, Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve

## АПСТРАКТ

Поливалентност (грч. *poly* више, нлат. *valentia* вредност – вишевердан, вишезначан, вишенаменски) је термин који има широк опсег употребе у науци и уметностима. Поливалентност најчешће подразумева различите начине (режиме) коришћења истог простора, тј. прилагодљивост простора различитим људским потребама уз минималне физичке модификације. У науци је уврежено мишљење да се термин поливалентност у стамбеној архитектури првенствено односи на ниво читавог стана или куће, тј. на могућност реорганизације унутрашње структуре (пренамену просторија), што се може посматрати као шире тумачење појма. Са друге стране, постоји и уже тумачење, које се односи на поливалентност дела стана, једног простора или просторије, тј. на могућност преклапања стамбених функција у различитим временским терминима у истом простору, тзв. отвореном плану. У истраживању су разматрани концепти просторне организације поливалентних стамбених простора са отвореним планом. Научном анализом референтних извора, тумачењем и анализом карактеристичних примера, као и применом дедуктивне методе, истражени су поливалентни стамбени простори са отвореним планом, с циљем констатовања њихових најзначајнијих карактеристика и принципа просторне организације.

Кључне речи: архитектура, становање, поливалентност, флексибилност, отворени план

## УВОД

Предмет рада у овом истраживању су поливалентни станови са отвореним планом, код којих је више стамбених функција обједињено у истом простору. Повод за истраживање лежи у чињеници да је термин поливалентност доста присутан у литератури, али да није у потпуности теоријски разјашњен. Циљ истраживања је да се путем научне анализе

## ABSTRACT

Polyvalence (gr. *poly* multi, nlat. *valentia* value – multivalued, ambiguous, multipurpose) is a term that has a wide range of uses in science and art. Polyvalence usually implies different ways (regimes) of using the same space, i.e., the adaptability of space to different human needs, with minimal physical modifications. It is a common opinion in science that the term polyvalence in residential architecture primarily refers to the level of an entire apartment or house, i.e., to the possibility of reorganizing the internal structure (conversion of the premises), which can be seen as a broader interpretation of the term. On the other hand, there is a narrower interpretation which refers to the polyvalence of a part of an apartment, to a particular space or room, i.e., to the possibility of overlapping housing functions at different times in the same space, a so-called open plan. The research considers the concepts of spatial organization in polyvalent residential spaces with an open plan. The scientific analysis of reference sources, the interpretation and analysis of characteristic examples, and the deductive method, were used to investigate polyvalent open-plan living spaces, with the aim of ascertaining their most important characteristics and the principles of their spatial organization.

Key words: architecture, housing, polyvalence, flexibility, open plan.

## INTRODUCTION

The subject of this research are polyvalent open-plan apartments, in which several housing functions are united in the same space. The reason for the research lies in the fact that the term polyvalence is quite present in the literature, but it is not completely theoretically clarified. The aim of the research is to investigate the most important characteristics and principles of spatial organization that are relevant for polyvalent living spaces with an open plan, through a scientific analysis of reference sources, interpretations and characteristic examples, by the deductive method basically. Also, the paper will re-

\* др Ђорђе Алфировић, доцент, Факултет савремених уметности, Београд  
djordje.alfirevic@gmail.com

\*\* др Сања Симоновић Алфировић, виши научни сарадник, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, sanjas@iaus.ac.rs

референтних извора, тумачења и карактеристичних примера, дедуктивном методом истраже најзначајније карактеристике и принципи просторне организације који су релевантни за поливалентне стамбене просторе са отвореним планом. Такође, у раду ће бити преиспитана хипотеза по којој је *идеална поливалентност* граничан облик организације поливалентног простора, код кога сваки део површине приликом промене позиција функција има неку употребну вредност.

Термин поливалентност је дуго година присутан у архитектури у контексту вишенаменских простора или „поливалентних сала“ (*Salle Polyvalente*) које су грађене широм Француске и коришћене за различите јавне активности (Leupen, 2006b:24). Сматра се да је термин први пут увео у архитектонску терминологију холандски архитект Херман Херцбергер (Herman Hertzberger) својим пројектом стамбене групације „Дајагун“ (Diagoon housing, Delft, 1970), желевши да подстакне кориснике на слободније коришћење животног простора и уједно изнесе своју критику о идеји флексибилности (Brinkenberg, Miettinen, 2019:24).<sup>1</sup>

О поливалентности у архитектури је доста написано. Међу бројним истраживањима истичу се есеји Хермана Херцбергера (Hertzberger, 1963, 1991, 2014, 2015, 2016) и Бернара Лупена (Leupen, 2004, 2006a, 2006b) на које се касније позива већина аутора (Brinkenberg, Miettinen, 2019; Femenias, Geromel, 2019; Seo, Kim, 2013; Kim, 2013; Manum, 2006; Montellano, 2015; Yunitsyna, 2012, 2014; Hill, 2003; Krokfors, 2017; Kubet, 2009; i dr.).

Критикујући флексибилност, Херман Херцбергер наводи да „флексибилни план полази од извесности да исправно решење не постоји, јер је проблем који захтева решење у сталном току, односно увек је привремен. [...] Флексибилност је тобоже својствена релативности, али у ствари има везе само са неизвесношћу; без усуђивања да се обавезете, па стога и са одбијањем да прихватите одговорност која је неизбежно везана за сваку радњу коју предузмете. [...] Флексибилност стога представља скуп свих неприкладних решења проблема.“ (Hertzberger, 1991:146). Иако је ова тврдња оштра и можда прекомерно критична, јер тежи да оспори принцип флексибилности који је вековима присутан у архитектури, значајна је јер подстиче на промену угла посматрања, што је уједно и довело до размишљања о поливалентности. Као решење проблема Херцбергер истиче да „једини конструктиван приступ ситуацији која је подложна промени је облик који полази од ове променљивости као трајни, односно, у суштини статички дати фактор: облик који је поливалентан. Другим речима, образац који

examine the hypothesis that *ideal polyvalence* is a borderline organization of polyvalent space, in which each part has a use value when changing the position of functions.

The term polyvalence has been present in architecture for a long time, in the context of multi-purpose spaces or “polyvalent halls” (*Salle Polyvalente*), built all over France and used for various public activities (Leupen, 2006b:24). The term is thought to have been introduced into architectural terminology by Dutch architect Hertzberger with regard to his Diagoon housing project (Diagoon housing, Delft, 1970), in which he aimed to encourage users to use their living space more freely, at the same time stating his criticism of the idea of flexibility (Brinkenberg, Miettinen, 2019:24).<sup>1</sup>

Polyvalence in architecture has been thoroughly written about. Among numerous studies, essays by Hertzberger (Hertzberger, 1963, 1991, 2014, 2015, 2016) and Leupen (Leupen, 2004, 2006a, 2006b) stand out as reference points for most authors (Brinkenberg, Miettinen, 2019; Femenias, Geromel, 2019; Seo, Kim, 2013; Kim, 2013; Manum, 2006; Montellano, 2015; Yunitsyna, 2012, 2014; Hill, 2003; Krokfors, 2017; Kubet, 2009; and others).

In his criticism of flexibility, Hertzberger states that “*the flexible plan starts out from the certainty that the correct solution does not exist, because the problem requiring solution is in a permanent state of flux, i.e. it is always temporary. (...) Flexibility is ostensibly inherent in relativity, but in actual fact it only has to do with uncertainty; with no daring to commit oneself, and therefore with refusing to accept the responsibility that is inevitably bound up with each and every action that one takes. (...) Flexibility therefore represents the set of all unsuitable solutions to a problem.*” (Hertzberger, 1991:146). Although the last statement might sound harsh and perhaps overly critical, as it aims to disprove the principle of flexibility, which has been present in architecture for centuries, it is at the same time significant because it encourages a change in opinion, which has led to contemplation on polyvalence. In search of a solution, Hertzberger stresses that “*the only constructive approach to a situation that is subject to change is a form that starts out from this changefulness as a permanent that is essentially a static, given factor: a form which is polyvalent. In other words, a form that can be put to different uses without having to undergo changes itself, so that minimal flexibility can still produce an optimal solution.*” (Hertzberger, 1991:147). Criticism expressed in this way most certainly aimed, if not to disapprove of flexibility, then at least to question its importance, in order to point out a different view

<sup>1</sup> Термин флексибилност се може тумачити на неколико начина. Обично се доводи у везу са конфигурисањем простора који померањем зидова и преграда постаје физички другачији. Такође, може подразумевати променљивост и прилагодљивост облика (намештаја или опреме, ређе делова куће) различитим животним потребама. Може се односити и на прилагодљивост намене или начина коришћења унутар истог, фиксног просторног оквира, када се изједначава са појмом поливалентности (Canepa, 2017; De Paris, Lopes, 2018).

<sup>1</sup> The term flexibility can be interpreted in several ways. Usually, it is related to the configuration of space, which changes physically by means of relocating walls and separations. Also, it can stand for the changeability and adaptability of shapes (furniture or equipment, and less often parts of a house) to suit different life needs. It can also refer to adaptability of purpose, or the use of space within the same, fixed spatial frame, when it is equated with the term polyvalence (Canepa, 2017; De Paris, Lopes, 2018).

се може користити у различите сврхе без потребе да се сам мења, тако да минимална флексибилност ипак може произвести оптимално решење." (Hertzberger, 1991:147). Овако постављена критика је сасвим сигурно имала за циљ, ако не да оспори, бар да умањи значај флексибилности, како би истакла другачије виђење променљивости у архитектури, јер се поливалентност приказује као решење вишевековног „проблема”. Но, ако изузмемо субјективне аспекте критике, принцип поливалентности заиста поседује теоријске потенцијале који могу да унапреде функционалну организацију простора.

Бернар Лупен (Bernard Leupen) се надовезује на Херцбергерове ставове, али своја истраживања првенствено усмерава у правцу анализе карактеристичних примера поливалентне стамбене архитектуре, желећи да констатује основне принципе поливалентности. Његово становиште по коме „поливалентност становања зависи од просторне организације”, у значајној мери одређује опсег посматрања и формулацију принципа, јер поливалентност првенствено доводи у везу са хипотетичким могућностима реорганизације активности између просторија у стану (Leupen, 2006b:23). Проблем код оваквог становишта је у томе што Лупен разматра могућности промене места активности, без улажења у анализу које су могућности промене места оптималне, прихватљиве или нелогичне, што у значајној мери може да умањи број потенцијалних варијација. Оно што се може истаћи из Лупенових истраживања као допринос, поред формулације основних принципа поливалентности, јесте констатација да постоје различити нивои поливалентности, који зависе од броја комбинација могућих премештања активности (Leupen, 2006b:30).

Михаило Чанак у студији *Флексибилност стамбених структура као чинилац употребне вредности стана* разликује природну и вештачку флексибилност. Природна флексибилност је она која омогућује прилагођавање стамбених структура различитим породичним структурама без икаквих просторних измена (Чанак, 1973). Из ове формулације се може приметити да је Чанак под термином „природна флексибилност” у ствари мислио на исто што је Херцбергер касније означио са термином „поливалентност”.

По Љерки Биондић, реалност концепта флексибилног стана је адаптабилан стан, који је променљив унутар своје љуске, у коме се унапред дефинишу само примарна носива конструкција и санитарни чворови, а остаје поливалентан или вишезначно одређен, односно неодређен у свом осталом простору (Biondić, 1999:74).

Де Парис и Лопез сматрају да се, у општем смислу, флексибилност може дефинисати као способност простора да се функционално или структурно прилагоди сталним променама корисника. Да би се постигла флексибилност, стамбени простор се може организовати као мултифункционални, неодређени или поливалентни простор (De Paris, Lopes, 2018:90). Јоана Бринкенберг

of changeability in architecture, since polyvalence is presented as the solution to a centuries-long “problem”. However, if we eliminate subjective aspects of the criticism, the principle of polyvalence really does have theoretical potential which can improve the functional organization of space.

Leupen develops Hertzberger’s points further, but also focuses his own research, primarily on analyzing the characteristic examples of polyvalent residential architecture, wishing to establish the basic principles of polyvalence. His standpoint, which claims that “*polyvalence of housing depends on spatial organization*”, to a significant degree determines the scope of observation and the formulation of the principle, as it primarily connects polyvalence to the hypothetical possibilities of reorganizing activities between different rooms in an apartment (Leupen, 2006b:23). A problem with this standpoint is that Leupen considers the possibilities for changing where an activity takes place, without engaging in which options are optimal, acceptable or illogical for changing places, which can significantly decrease the number of potential variations. What can be stressed as a contribution of Leupen’s research, along with formulation of basic polyvalence principles, is the observation that there are different levels of polyvalence, depending on the number of possible combinations for relocating activities (Leupen, 2006b:30).

Čanak differentiates between natural and artificial flexibility in his study *The flexibility of housing structures as a factor in the use value of an apartment*. Natural flexibility enables the adaption of residential structures to different family structures with no spatial changes (Čanak, 1973). From this formulation it can be noted that in his use of the term “natural flexibility” Čanak, in fact, refers to the same thing that Herzberger later calls “polyvalence”.

According to Biondić, the reality of the concept of a flexible apartment is an adaptable apartment, which is changeable within its own shell, with a predefined bearing structure and a sanitary block, while the apartment itself remains polyvalent and multifacetedly determined, i.e., undetermined in all the remaining spaces (Biondić, 1999:74).

De Paris and Lopes claim that in general terms, flexibility can be defined as the ability of space to adapt functionally or structurally to constant changes by the user. In order to achieve flexibility, the living space can be organized as a multi-functional, undetermined or polyvalent space (De Paris, Lopes, 2018:90). Brinkenberg and Miettinen also closely connect flexibility and polyvalence when speaking about space that can be flexible without physical interventions. The authors think that a sharp division between polyvalence and flexibility in practice does not offer optimal solutions in the same way that a combination of these concepts does (Brinkenberg, Miettinen, 2019:8).

(Johanna Brinkenberg) и Соња Миетинен (Sonja Miettinen) такође доводе флексибилност и поливалентност у блиску релацију када говоре о простору који може бити флексибилан без физичких интервенција. Ауторке сматрају да оштра подела између поливалентности и флексибилности у пракси не пружа оптимална решења, већ само комбинација ових концепата (Brinkenberg, Miettinen, 2019:8).

Паула Феменијас (Paula Femenias) и Фаустин Жеромел (Faustine Geromel), у свом раду о адаптивном становању, наводе две стратегије којима се може постићи прилагодљивост стамбеног простора: а) помоћу поливалентности, коју тумаче као капацитет фиксних ситуација да прихвате различите функције, и б) флексибилности, тј. капацитета зграде да буде уређена на различите начине путем физичких измена (Femenias, Geromel, 2019).

Кјунг Вук Сео (Kyung Wook Seo) и Чанг Сунг Ким (Chang Sung Kim) сматрају да собе поређане у низ по принципу анфиладе омогућавају поливалентност, јер се активности могу одвијати у било којој од њих због повезаности просторија (Seo, Kim, 2013).

Посматрајући у општем смислу, Фенг Жендуо (Feng Zhenduo) види поливалентност као специфичан просторни квалитет, који мотивише кориснике да простор трансформишу у пријатан амбијент, о чијој трансформацији одлучују сами корисници (Zhenduo, 2021:4).

Из наведених ставова се може констатовати да су се аутори у својим радовима првенствено бавили релацијама флексибилности и поливалентности желећи да истраже суптилне односе између ова два блиска термина, док је изванредан број њих усмерио своју пажњу према појашњењу карактеристика и дефинисању термина поливалентност. (Таб. 1)

Уколико се упореде наведена карактеристична становишта може се истаћи да поливалентност у архитектури означава својство или скуп карактеристика које простор или облик чине прилагодљивим различитим људским потребама и начинима коришћења уз минималне физичке модификације.

#### КАРАКТЕРИСТИКЕ ПОЛИВАЛЕНТНОГ СТАНОВАЊА СА ОТВОРЕНИМ ПЛАНОМ

Да би један простор био поливалентан неопходно је да физички може да омогући симултано или сукцесивно одвијање различитих функција, што указује на извесну блискост са концептом отвореног плана. За разлику од отвореног плана који у архитектури подразумева принцип просторног интегрисања функција (Alfirević, Simonović Alfirević, 2016:45), поливалентан простор је такође мултифункционалан, али се односи на фазно коришћење и суперпонирање функција, што пружа могућност за значајну оптимизацију корисне површине у односу на концепт отвореног плана. (Сл. 1)

Femenias and Geromel point out two strategies in their paper on adaptable housing which can achieve the adaptability of a living space: a) polyvalence, which they interpret as the capacity of a fixed situation to take on various functions and b) flexibility, i.e., the capacity of a building to be arranged in different ways through physical changes (Femenias, Geromel, 2019).

Seo and Kim are of the opinion that rooms aligned in a row, following the enfilade principle, enable polyvalence, since activities can be carried out in any room, considering that they are all linked (Seo, Kim, 2013).

In a general sense, Zhenduo sees polyvalence as a specific spatial quality which motivates users to transform their living space into a cozy interior, and this transformation is decided by its users (Zhenduo, 2021:4).

From the above-mentioned statements, it can be ascertained that in their papers some authors primarily deal with the relations between flexibility and polyvalence, desiring to research subtle differences between these two close terms, while other authors direct their attention to clarifying the characteristics and definition of the term polyvalence (Table 1).

If we compare these interpretations, we can state that polyvalence in architecture denotes a characteristic or a group of characteristics that make a space or shape adaptable to human needs and usage, with minimal physical modifications.

#### CHARACTERISTICS OF POLYVALENT OPEN-PLAN HOUSING

In order for a space to be polyvalent it is necessary that it can physically enable simultaneous or successive operation of various functions, which indicates a certain connection with the open-plan concept. Unlike the open plan, which in architecture stands for the principle of the spatial integration of functions (Alfirević, Simonović Alfirević, 2016:45), polyvalent space is also multi-functional, but it refers to phased usage and superimposed functions, which creates an opportunity to have a significant optimization of the usable surface in relation to the open plan concept (Fig. 1).

This scheme shows that the open plan is one medium for achieving the principle of polyvalence of space, while another one is the flexibility of space. If the space is flexible, it can be polyvalent even without the use of an open plan and vice versa, if a space has an open plan, it can be polyvalent without the use of the principle of flexibility. Of course, there are polyvalent spaces that can successfully combine both mediums (open plan and flexibility), and in the theoretical sense *ideal polyvalence* is achievable without the use of either of these two mediums, i.e. just through the occasional replacement ("pulsation") of

Поливалентност / Polyvalence ...	Аутори / Authors
... подразумева различите режиме коришћења истог простора / includes different regimes of use of the same space. ... прилагодљивост простора различитим људским потребама уз минималне физичке модификације / adaptability of space to different human needs with minimal physical modification.	Ring, 2017
... је образац који се може користити у различите сврхе без потребе да се сам мења / is a pattern which can be used for various purposes without the need to change itself.	Hertzberger, 1991
... зависи од просторне организације / depends on spatial organization.	Leupen, 2006
... или „природна флексибилност“ омогућује прилагођавање стамбених структура различитим породичним структурама без просторних измена / or “natural flexibility” enables adaptation of residential structures for different family structures without spatial changes.	Čanak, 1973
... је специфичан просторни квалитет, који мотивише кориснике да простор трансформишу у пријатан амбијент, о чијој трансформацији одлучују сами корисници / is specific spatial quality motivating the users to transform their living space into a cozy interior, and the transformation depends on the users.	Zhenduo, 2021
... представља способност трансформације становања и стварања простора за све различите процесе који се дешавају истовремено / represents the possibility of transforming the living space and creating space for different processes happening simultaneously.	Grbić, 2019

Таб. 1. Карактеристична тумачења термина *поливалентност* у архитектури / Tab. 1. Characteristic interpretations of the term polyvalence in architecture

Из приказане схеме се може приметити да је отворени план један од медија за остваривање принципа поливалентности простора, док је други медиј флексибилност простора. Уколико је простор флексибилан, може бити поливалентан и без примене отвореног плана, и обрнуто, уколико простор има отворени план, може бити поливалентан без примене принципа флексибилности. Наравно, постоје и поливалентни простори код којих се успешно могу комбиновати и један и други медиј (отворени план и флексибилност), као што је у теоријском смислу *идеална поливалентност* остварива и без примене ова два медија, тј. само са повременом заменом („пулсирањем“) функција у истом простору о чему посредно говори Лупен. Међутим, какве су карактеристике поливалентног становања код кога не постоји сегрегација просторија, или су одвојене само поједине просторије попут купатила или тоалета?

Анализом различитих примера код којих је присутна карактеристика поливалентности, Бернар Лупен (Bernard Leupen) у својим истраживањима наводи 5 основних принципа који одређују поливалентно становање (Leupen, 2006a, 2006b):

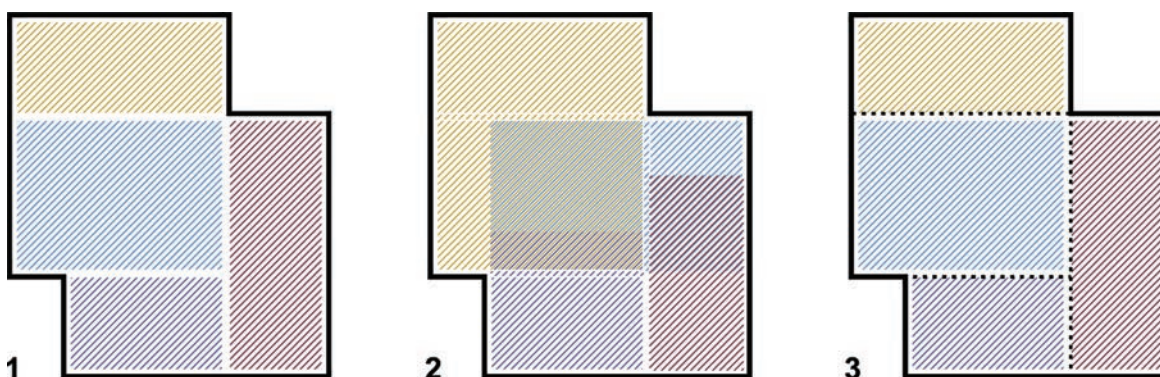
1. *Величина собе* – просторија чија је површина преко 16m<sup>2</sup> има већи потенцијал да прихвати било коју од основних функција;

functions in the same space, which is indirectly what Leupen refers to. However, what are the characteristics of polyvalent living where no segregation of rooms exists or where only certain rooms are separated, such as the bathroom or toilet?

By analyzing different examples with polyvalent characteristic, Leupen states 5 main principles which determine a polyvalent residence (Leupen, 2006a, 2006b):

1. *Room size* – a room with a surface larger than 16m<sup>2</sup> has more potential to accept any of the basic functions;
2. *The number of large rooms* – if an apartment has more larger rooms (larger than 16m<sup>2</sup>), there are more possibilities for basic living functions to be distributed in different ways within them;
3. *Basic spatial structure of the flat* – branched-out and cyclic structures of living space offer a higher level of polyvalence than if the structure is linear (“chain-like”);
4. *Relationship to rooms with fixed activities (bathroom and kitchen);*
5. *Type or room relation* – rooms situated at the end of the structure have a lower level of polyvalence and are more suitable for more intimate functions.

Сл. 1. Компарација појмова — 1) отворени план, 2) поливалентност простора и 3) флексибилност простора (Извор: скица аутора) / Fig. 1. Comparison of terms: 1) open plan, 2) space polyvalence and 3) space flexibility (Source: author's sketch)



Отворени план Open plan	Поливалентност простора Space polyvalence	Флексибилност простора Space flexibility
мултифункционалност multi-functionality	мултифункционалност multi-functionality	сегрегираност / мултифункционалност Segregation/multi-functionality
могућност једновременог коришћења possibility of simultaneous use	фазно коришћење / суперпонирање phase use/superimposition	могућност једновременог коришћења, фазно коришћење / суперпонирање Simultaneous use, phase use/superimposition
одсуство приватности lack of privacy	одсуство приватности, могућа приватност lack of privacy, possible privacy	одсуство приватности, могућа приватност lack of privacy, possible privacy
интерна отвореност плана internal openness of plan	интерна отвореност плана internal openness of plan	могућност интерне отворености плана possibility of internal openness of plan

2. *Број великих просторија* – што се више у стану налази великих просторија (са површином преко 16m<sup>2</sup>), већа је могућност да се основне стамбене функције распореди на различит начин по њима;
3. *Основна просторна структура стана* – разгранате и цикличне структуре стамбеног простора пружају виши ниво поливалентности од линијске („заланчане“) структуре простора;
4. *Однос према просторијама са фиксним активностима (купатило и кухиња)*;
5. *Врста односа између просторија* – просторије које се налазе на крајевима структуре имају мањи ниво поливалентности и одговарају више интимнијим функцијама.

Из ових теоријских ставова је приметно да Лупен поливалентност посматра првенствено у ширем смислу, тј. на нивоу стана као сложене просторне и функционалне целине. Оно што остаје недоречено у његовим истраживањима и што треба преиспитати је становиште по коме је „поливалентност ограничена када постоји само једна велика соба“ (Leupen, 2006a:30).

Карактеристикама поливалентног становања су се бавили и други истраживачи (Manum, 2006; Montellano, 2015; Yunitsyna, 2014; и др.). У студији под називом *Адаптибилно становање? Квантитативна студија савремених основа станова које су крајњи корисници преуредили*, Феменијас и Жеромел наводе да су карактеристике поливалентног становања следеће (Femenias, Geromel, 2019):

1. основа са једном или више кружних веза,
2. основа са звездастим распоредом просторија,
3. просторије приближно једнаких величина,
4. просторије приближно квадратних облика и не превише уске,
5. просторије у низовима, код којих се активности могу „прелити“ из једне у другу.

Уколико се упореде концепт „сегрегираниг“ стамбеног простора, код кога су све просторије физички јасно одређене и код кога свакој просторији одговара по једна функција, са концептом стамбеног простора са отвореним планом, могу се констатовати извесне сличности, али и разлике, које на специфичан начин могу да утичу на поливалентност простора. (Таб. 2)

From these theoretical attitudes it can be noted that Leupen contemplates polyvalence primarily in a wider sense, i.e. at the level of the apartment as a complex spatial and functional unit. What remains vague in his research, and which should be examined, is the standpoint claiming that “polyvalence is restricted in cases when the space consists of just a single large room” (Leupen, 2006a:30).

Other researchers have also dealt with the characteristics of polyvalent living (Manum, 2006; Montellano, 2015; Yunitsyna, 2014; and others). In the study entitled *Adaptable living? Quantitative study of contemporary basis of apartments that end-users remodeled*, Femenias and Geromel state that the characteristics of polyvalent living are the following (Femenias, Geromel, 2019):

1. Base with one or more circular connections,
2. Base with star formation of rooms,
3. Rooms of approximately the same size,
4. Rooms with approximately the same rectangular shapes which are not too narrow,
5. Rooms in a row, where activities can “flow” from one room into another room.

When comparing “segregated” living space, in which all rooms are physically clearly determined, where each room has one function, and open-plan living space, certain similarities can be noted, but also some differences, which in a specific way can influence the polyvalence of space (Tab. 2).

### Functionality of polyvalent space

In most living spaces, modification of the use regime results in certain “remains”, i.e. unused space, the purpose of which has not been completely defined. In “segregated” living spaces the physical structure limits the options for combining the functions, which is why unused spaces are more common, while in open plan living spaces there is the possibility of time and space overlapping of functions which is why their usable value is usually higher. In order for a polyvalent space to be functional, it



## Функционалност поливалентног простора

У већини стамбених простора приликом промене режима коришћења јављају се извесни „остаци“, тј. неискоришћени простори чија намена није у потпуности одређена. Код „сегрегираних“ стамбених простора физичка структура ограничава могућности комбиновања функција, због чега је појава неискоришћених простора присутнија, док код стамбених простора са отвореним планом постоји могућност временског и просторног преклапања функција због чега је њихова употребна вредност обично већа. Да би поливалентан простор могао да буде функционалан, неопходно је да приликом сваке замене позиција функција, у одређеном режиму коришћења, буде постигнута компатибилност са осталим функцијама (Џанак, 2013:69). Овај аспект организације је посебно значајан код простора са отвореним планом, због непосредног надовезивања функција и одсуства физичких баријера. Проблем умањене приватности такође може бити евидентан (код стамбених простора са отвореним планом), уколико приликом замене функција не буде постигнута њихова компатибилност. Овај проблем се обично може решити увођењем лаких флексибилних преграда (завеса, паравана, транзена и сл.) Сличне ситуације се могу јавити и приликом

is necessary that every replacement in the position of functions is accompanied, by compatibility with other functions (Џанак, 2013:69). This aspect of organization is particularly important in open plan spaces, due to direct continuity of functions and the absence of physical barriers. The problem of decreased privacy can also be evident (in open plan spaces) if their compatibility is not achieved during the transformation of functions. This problem can usually be solved by the introduction of light or flexible partitions (curtains, folding-screens, transennae, etc.). Similar situations can emerge during the change of positions of the living room and bedroom, when next to the adjoining wall there is contact between a quiet and a noisy room. The specificity of organizing polyvalent spaces with an open plan is that functions are frequently superimposed in different time slots, because it is impossible to adapt the functions to the new order, which would ensure their simultaneous use. It should also be kept in mind that increasing the number of overlaps in the spatial dimensions of activities leads to an increase in the usable value of the space, but a decreased level of comfort due to the necessity for occasional or constant change of position (Fig. 2).

Таб. 2. Сличности и разлике које могу одредити карактер поливалентног становања / Tab. 2. Similarities and differences that can determine the character of polyvalent housing

Принципи / Principles	Концепт „сегрегираних“ стамбеног простора / “Segregated” housing concept	Стамбени простор са отвореним планом / Open-plan housing
Функционалност простора / Space functionality	Компатибилност функција није пресудна / Compatibility of functions is not crucial	Компатибилност функција је врло значајна / Compatibility of functions is very important
	Приватност је могуће остварити / Privacy is viable	Нижи ниво или одсуство приватности / Lower level or absence of privacy
	Нижи ниво употребне вредности, јер променом функција у просторијама део корисне површине није оптимално искоришћен / Lower level of usable value, since due to the change in room functions, part of usable surface is not optimally used	Виши ниво употребне вредности, јер постоји могућност суперпозирања функција и оптимизације површине / Higher level of usable value, as there is a possibility of superimposition of functions and optimization of the surface
Димензионе предиспозиције за мултифункционалност / Dimensional predispositions for multi-functionality	Величине стамбених просторија са површином преко 16m <sup>2</sup> / Size of rooms with surface area over 16m <sup>2</sup>	Величина просторије са површином преко 22m <sup>2</sup> и минималном ширином 3.6m / Size of rooms with surface area over 22 m <sup>2</sup> and minimal width of 3.6 m
	Број великих просторија / Number of larger rooms	Могућност интегрисања три и више функција у истом простору / Possibility of integrating three or more functions within the same space
	Просторије приближно једнаких величина / Rooms of approximately the same size	Просторија приближно квадратног облика или правоугаоног са односом страна 1:1.5–1:2 / Rooms with approximately square or rectangular shape with side correlation 1:1.5-1:2
	Просторије приближно квадратних облика и не превише уске / Rooms of approximately rectangular shapes which are not too narrow	
Структура простора / Space structure	Разгранате и цикличне схеме пружају виши ниво поливалентности од линијских / Branched-out and cyclical schemes allow a higher level of polyvalence than linear ones	Помоћне просторије груписане у целину у средишту или уз контуру основе / Auxiliary rooms are grouped in one unit in the center or along the base contour
	Просторије у низовима, код којих се активности могу „прелити“ из једне у другу / Rooms in rows, where activities can “flow” from one into another	
	Присуство кружне везе или анфиладе / Presence of circular connection or enfilade	Присуство кружне везе или анфиладе / Presence of circular connection or enfilade
Сугестивност простора / Space suggestiveness	Није од посебног значаја / Not of particular importance	Врло је пожељна / Very desirable
Флексибилност простора / Space flexibility	Није од посебног значаја / Not of particular importance	Врло је пожељна / Very desirable
Режим коришћења простора / Space use regime	Једновремено или фазно коришћење / Simultaneous or phase use	Једновремено или фазно коришћење / Simultaneous or phase use

замене позиција дневне и спаваће собе, када се уз зид према суседу јавља контакт тихе и бучне просторије. Специфичност организације поливалентних простора са отвореним планом је често суперпонирање функција у различитим временским терминима, што се јавља као последица немогућности идеалног уклапања функција у новом поретку, чиме би се обезбедила могућност њиховог једновременог коришћења. При томе, треба имати у виду да се са повећањем броја преклопа просторних габарита активности повећава употребна вредност простора, али се умањује ниво комфора због неопходности повремене или константне промене позиција. (Сл. 2)

### Димезионе предиспозиције за мултифункционалност

Један од најважнијих параметара који одређују поливалентност простора је димензиона предиспозиција за мултифункционалност, тј. присуство димензија и пропорција простора које омогућавају једновремено или фазно одвијање више различитих активности у истом простору (Brinkenberg, Miettinen, 2019:20). Да би поливалентни стамбени простор са отвореним планом могао да прихвати различите просторне габарите функција неопходно је да његове границе буду одређене оптималним димензијама одвијања активности, тј. да простор може да обједини бар две стамбене функције (B+C, D+E) по ширини (A) или дубини просторије (F), чиме се ствара могућност промене њихових позиција у истом простору. (Сл. 3)

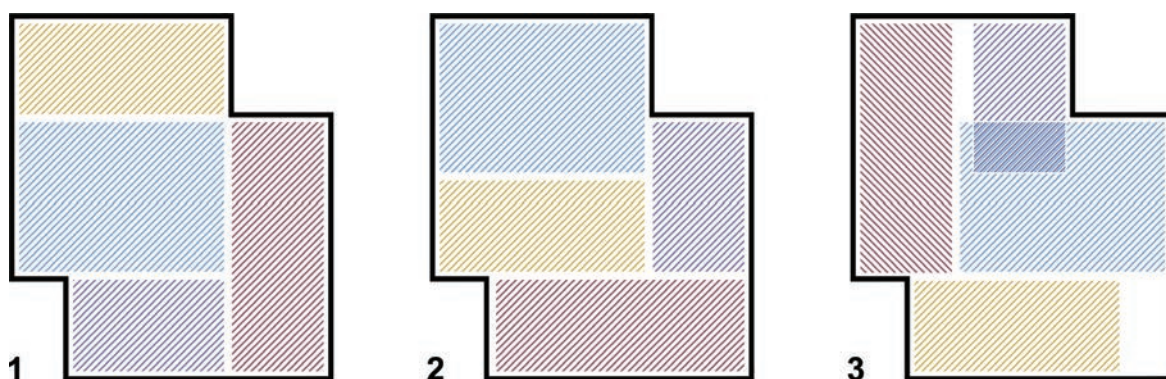
Димензије габарита стамбених функција зависе од много фактора, о чему у оквиру овог истраживања неће бити речи, јер већ постоје бројна истраживања на ту тему. За потребе овог рада надовезаћемо се на истраживања Михаила Чанка, који истиче да су минималне линеарне димензије које одређују доњу границу основних габарита просторија следеће: 1) за једнореду кухињу – ширина од 160цм, 2) двореду кухињу – ширина од 210цм, 3) за трпезарију – ширина од 200цм, 4) за санитарни простор – ширина од 80цм за тоалет и 160цм за купатило, 5) за собу са брачним креветом – ширина од 260цм, 6) за собу са два одвојена лежаја – ширина од 240цм, 7) за собу са једним лежајем

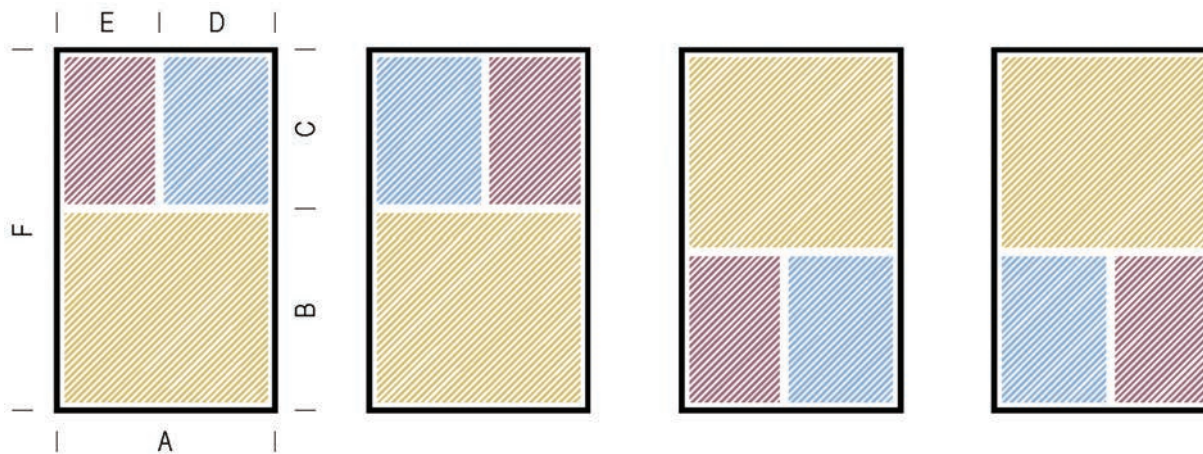
### Dimensional predispositions for multi-functionality

One of the most important parameters denoting the polyvalence of space is the dimensional predisposition for multi-functionality, i.e. the presence of dimensions and proportions of space which enable simultaneous or phased engagement in multiple activities within the same space (Brinkenberg, Miettinen, 2019:20). In order for open-plan polyvalent living space to be able to accept the different spatial dimensions of activities, it is necessary that its boundaries are set by the optimal dimensions of activities, i.e. that the space is able to unify at least two housing functions (B+C, D+E) by width (A) or depth of the room (F), which creates the possibility of changing their positions in the same space (Fig. 3).

The volume dimensions of the living space functions depend on many factors, which will not be the focus of this paper, as there is already much research on this topic. For the purpose of this paper we will follow up on research by Čanak, who stresses that minimum linear dimensions determining the lower boundary of the basic volume of the room are the following: 1) for a single line kitchen – 160 cm width, 2) for a two-line kitchen – 210 cm width, 3) for a dining room – 200 cm kitchen, 4) for sanitary space – 80 cm width for the toilet and 160 cm width for the bathroom, 5) for a bedroom with a double bed – 260 cm width, 6) for a room with two separate beds – 240 cm width, 7) for a room with a single bed – 190 cm width. All the mentioned dimensions represent an absolute or critical minimum, below which housing functions cannot be carried out unobstructedly, thus we are not in a position to consider the usable value of the living space (Čanak, 1976a, 1976b; 2014; Alfirević, Simonović Alfirević, 2020). For an open plan living space, the lower limit of normal use is a width of 360 cm (formed by the width of a one-line kitchen and dining room, i.e. the width of the living room), while the minimum depth of space for normal use in this case is about 5 m, which creates the proportion of the room with approximate relations of the sides of about 1:1.5-1:2. In architectural practice there are also more extreme solutions with narrower proportions and smaller dimensions than those stated, which from the organizational aspect can be considered interesting, but not comfortable.

Слика 2. Функционалност стана са отвореним планом: 1) отворени план, 2) идеална поливалентност простора и 3) поливалентност са суперпонираним функцијама и неискоришћеним просторима (Извор: скица аутора) / Figure 2. Functionality of an open-plan apartment: 1) open plan, 2) ideal polyvalence of space and 3) polyvalence with superimposed functions and unused spaces (Source: author's sketch)





Сл. 3 Димензионе predisпозиције за мултифункционалност простора (Извор: скица аутора) / Fig. 3. Dimensional predispositions for multifunctionality of the space (Source: author's sketch)

— ширина од 190цм. Све наведене димензије представљају апсолутне или критичне минимуме испод којих стамбене функције не могу нормално да се одвијају, те се самим тим не може говорити ни о употребној вредности стамбеног простора (Ћанак, 1976а, 1976б; 2014; Alfirević, Simonović Alfirević, 2020). За стамбени простор са отвореним планом доња граница нормалног коришћења је ширина од 360цм (коју формирају ширина једнореди кухиње и трпезарије, тј. ширина дневне собе), док је минимална дубина простора за нормално коришћење у том случају око 5м, из чега проистиче пропорција просторије са оквирним односом страна око 1:1.5—1:2. У архитектонској пракси су присутна и екстремнија решења са ужим пропорцијама и димензијама мањим од наведених, која се из организационог аспекта могу сматрати интересантним, али не и комфорним.

### Структура простора

Структуру стамбеног простора са отвореним планом обично одређују 4 критеријума: 1) животни стил и навике станара, 2) здравствени и старосни статус станара, 3) концепт и распоред примарних носећих структура, као и 4) структура породице и организација живота у стамбеном простору (Alfirević, Simonović Alfirević, 2016). Потребне корисника и могућности груписања, тј. компатибилност стамбених функција, јесу примарни и најчешћи разлози за појаву интерне отворености плана. Према Михаилу Чанку, између стамбених функција се могу констатовати четири основне просторне релације, и то у случајевима када: 1) функције могу да се обављају у истом простору, 2) могу и не морају да се обављају у истом простору, 3) могу да се обављају у истом простору под одређеним условима и 4) не могу да се обављају у истом простору. Физичко и визуелно издвајање „изразито нетрпељивих“ и „умерено нетрпељивих“ од осталих функција у стамбеном простору се може сматрати императивом, уколико се жели постићи квалитетан стамбени простор. За групу „трпељивих“ функција је мање или више свеједно у којим просторима се одвијају, због чега их је могуће интегрисати у поливалентне просторе са отвореним планом (Ћанак, 2013). По овом принципу се могу формирати различити нивои просторног интегрисања:

### Structure of space

The structure of open plan living space is determined by 4 criteria: 1) living style and habits of the occupants, 2) medical status and age of the occupants, 3) concept and distribution of primary bearing structures, as well as 4) structure of the family and organization of life in the living space (Alfirević, Simonović Alfirević, 2016). The needs of users and grouping options, i.e. compatibility of housing functions, are the primary and most frequent reasons for internal openness of the plan. According to Čanak, there are four primary spatial relations in housing functions, in cases when: 1) functions can be carried out in the same space, 2) functions can but do not have to be carried out in the same space, 3) functions can be carried out in the same space under specific conditions and 4) when functions cannot be carried out in the same space. The physical and visual separation of “clearly incompatible” and “moderately incompatible” functions from other functions in the living space can be considered an imperative if the aim is to achieve a good quality living space. For the group of “compatible” functions it is more or less irrelevant where they are carried out, which is why they can be integrated into polyvalent open plan spaces (Čanak, 2013). According to this principle, different levels of spatial integration can be formed:

1. with two housing functions (LR+DR, LR+KT, KT+DR, LR+SR, DR+SR, KT+SR, E+DR, DG+DR, LR+BR, etc.),
2. with three housing functions (LR+DR+KT, LR+DR+SR, LR+KT+SR, DR+KT+SR, etc.),
3. with four housing functions (LR+DR+KT+SR, LR+DR+KT+BD, etc.),
4. with more housing functions (LR+DR+KT+BR+BT, LR+SL+DR+KT+SR, etc.).<sup>2</sup>

From what was said above it is evident that in various combinations of housing functions within an open plan,

<sup>2</sup> Apartment rooms are marked with the following abbreviations: living room (LR), salon (SL), dining room (DR), kitchen (KT), bedroom (BD), bathroom (BT), study room (SR), entrance (E), degagement (DG).

1. са две стамбене функције (ДБ+О, ДБ+КХ, КХ+О, ДБ+РП, О+РП, КХ+РП, У+О, ДГ+О, ДБ+СС и др.),
2. са три стамбене функције (ДБ+О+КХ, ДБ+О+РП, ДБ+КХ+РП, О+КХ+РП и др.),
3. са четири стамбене функције (ДБ+О+КХ+РП, ДБ+О+КХ+СС и др.),
4. са више стамбених функција (ДБ+О+КХ+СС+КП, ДБ+СЛ+О+КХ+РП и др.).<sup>2</sup>

Из приложеног је евидентно да се у различитим комбинацијама стамбених функција унутар отвореног плана поједине функције чешће јављају и истичу, попут дневног боравка, кухиње, обедовања или салона, јер чине центре окупљања око којих се друге функције групишу и са којима имају блиске међувезе, попут простора за рад, улазног дела, дегажмана, спаваће собе и врло ретко купатила. Бернар Лупен у својим истраживањима констатује неколико карактеристичних модела структура које се јављају код поливалентних стамбених простора: 1) заланчани модел (*chain model*), 2) звездасти модел (*star model*), 3) звездасти модел са централном просторијом (*star model with central room*), 4) кружни модел (*circle model*), и 5) решеткасти модел (*grid model*) (Leupen, 2006b:30). Сваки од наведених модела је могуће применити код концепта отвореног плана, јер је он најчешће присутан у једном мањем или већем сегменту стамбеног простора, изузев код концепта једнопростора (*all-in-one-space*) код кога је структура ефемерна јер су све стамбене функције у истом простору. (Сл. 4)

### Сугестивност простора

Поредивши поливалентан простор са генеричким (*generic space*)<sup>3</sup>, Херман Херцбергер истиче сугестивност као битну карактеристику поливалентног простора, што означава другачије са „форма-зов“ (*inviting form*) (Hertzberger, 2014:109). Облик поливалентног простора, његова разуђеност, интерна отвореност или континуалност, очигледније сугеришу кориснику различите могућности коришћења, за разлику од генеричког простора коме је облик правилнији, те стога пружа знатно више могућности за алтернативно коришћење, али је и за корисника мање сугестиван. По Херцбергеру, разлика између вишенаменског и поливалентног простора је у томе што је у вишенаменском дизајну све тенденциозно пројектовано да одговара различитим унапред одређеним ситуацијама, док је за поливалентност карактеристично да унапред није утврђено како ће облик или простор деловати у неодређеним ситуацијама. Оно што је дискутабилно

2 Стамбене просторије су означене следећим скраћеницама: дневни боравак (ДБ), салон (СЛ), обедовање (О), кухиња (КХ), спаваћа соба (СС), купатило (КП), простор за рад (РП), улазни део (У), дегажман (ДГ).

3 По Бернару Лупену, *генерички простор* се налази унутар неког оквира, може се сматрати општим и његово коришћење је неодређено (Leupen, 2004:1)

certain functions appear more frequently, such as the living room, kitchen, dining room or salon, as they form the center for gathering, around which other functions are grouped and created close connections, such as the working space, entrance, degagement, bedroom and less frequently, the bathroom. Leupen ascertains several characteristic models of polyvalent living space structures: 1) chain model, 2) star model, 3) star model with central room, 4) circle model and 5) grid model (Leupen, 2006b:30). Each of these models can be applied in an open plan concept, as it is most present in a smaller or larger segment of the living space, except in the all-in-one-space concept, which has an ephemeral structure, because all housing functions are situated in the same space (Fig. 4).

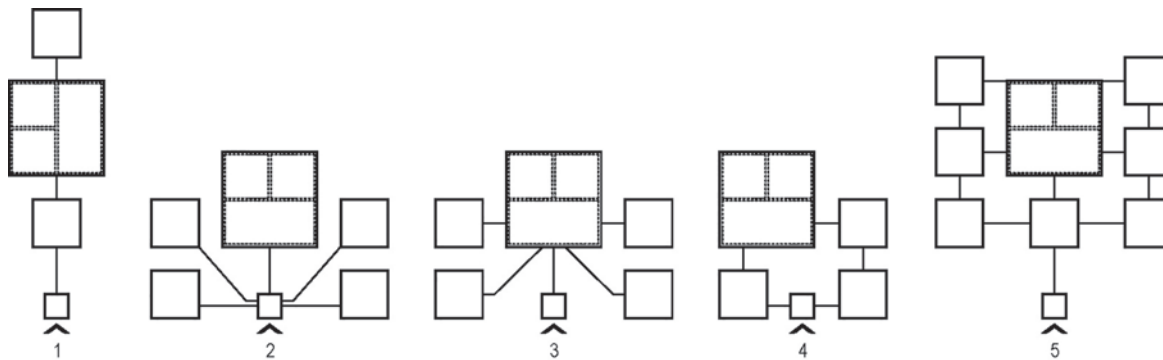
### Space suggestiveness

When comparing polyvalent space with generic space<sup>3</sup>, Hertzberger points out suggestiveness as an important characteristic of polyvalent space and describes it using the term “inviting form” (Hertzberger, 2014:109). The shape of polyvalent space, its dispersion, internal openness and continuity, more clearly suggest to the user different ways of using it, as opposed to the generic space which has a more regular shape and thus provides many more options for alternative uses, but at the same time it is less suggestive to the user. According to Hertzberger, the difference between multi-purpose and polyvalent space is that in a multi-purpose design everything is intentionally designed to suit different, pre-determined situations, while it is characteristic for polyvalence that how a shape or space will function in undetermined situations is not established in advance. What is questionable in Hertzberger’s thesis on the suggestiveness of polyvalent space is that not every user is equally creative in recognizing the characteristics of a certain space and its options for alternative use. What represents a problem for one user, for instance irregularity of the space contour, a shaded niche or lower height in part of a room, for someone else will be a potential for possible qualitative or necessary change.

### Flexibility of space

Polyvalent space can, by definition, be used in a variety of ways, but it does not necessarily require the flexibility of space or the elements in it (Brinkenberg, Miettinen, 2019:24). On the other hand, flexible space does not necessarily imply polyvalence, as changeability of the spatial configuration does not directly affect various use regimes. In other words, flexibility can be a medium to achieve polyvalence, particularly in open-

3 According to Bernard Leupen, *generic space* is located within a certain frame, it can be considered general and its use is undetermined (Leupen, 2004:1).



Сл. 4. Модели структура код поливалентног простора са отвореним планом: 1) заланчани модел, 2) звездасти модел, 3) звездасти модел са централном просторијом, 4) кружни модел и 5) решеткасти модел (Извор: скица аутора) / Fig. 4. Models of structures in open plan polyvalent space: 1) a chained model, 2) a star model, 3) a star model with a central room, 4) a circular model and 5) a lattice model (Source: author's sketch)

код Херцбергерове тезе о сугестивности поливалентног простора је то што није сваки корисник једнако креативан у препознавању карактеристика простора, а самим тим и могућности алтернативног коришћења. Оно што за једног корисника представља проблем, нпр. неправилност контуре простора, засенчена ниша или нижа висина дела просторије, за другога ће бити потенцијал за могућу квалитативну или нужну промену.

### Флексибилност простора

Поливалентан простор је по дефиницији употребљив на више начина, али не мора нужно захтевати флексибилност простора или елемената (Brinkenberg, Miettinen, 2019:24). Са друге стране, флексибилан простор не мора сам по себи бити и поливалентан, јер променљивост конфигурације простора не условљава директно и различите режиме коришћења. Дакле, флексибилност може бити један од медија за постизање поливалентности, посебно код стамбеног простора са отвореним планом, код кога се могу јавити проблеми некомпатибилности обједињених функција. Међутим, оно о чему до сада није полемисано када се говори о поливалентности јесте питање који је то минимални ниво флексибилности који је прихватљив за овај концепт, који га са једне стране може унапредити, а са друге стране му неће одузети свежину првобитне Херцбергерове идеје о „самодовољности“ променљивог простора. Чини се да одговор лежи у једноставности, приступачности и лакоћи уградње или замене флексибилног система. Сваки масиван флексибилан елемент попут покретне преграде, зида, клизних врата и сл., захтева значајније економско улагање и представља изванредан облик компликације и усложњавања решења, те од помоћног средства може постати битан аспект концепта. Стога, када Херцбергер помиње могућност примене „минималне флексибилности“ код поливалентног простора, вероватно мисли на елементе попут завеса, паравана, транзена и сл., чије су уградња, демонтажа и промене позиција једноставније и скоро свима приступачне.

plan housing space, which can exhibit the incompatibility of merged functions. However, a point related to polyvalence that has not been discussed yet is the minimum acceptable level of flexibility for this concept, which, on the one hand can improve it, while on the other hand, it will not deprive it of the freshness of Hertzberger's initial idea of "self-sufficiency" of the changeable space. The answer seems to lie in the simplicity, accessibility and easiness of constructing a replacement for the flexible system. Each massive flexible element, such as movable partitions, sliding doors, etc. requires significant material investment and represents some kind of inconvenience or complication for the solution, since from an auxiliary device it can become an important aspect of the concept. So, when Hertzberger mentions the option of using "minimal flexibility" in a polyvalent space, he probably means elements such as curtains, folding screens, transennae, etc., whose incorporation, dismantling and modification is simpler and available to almost everybody.

### Regimes of using space

Different regimes for using space are resorted to in situations when spatial organization cannot meet the needs of users. If a space and the furniture in it enable certain shifts and changes, the expressed needs can be met in the short-term or long-term, as opposed to situations in which no options for a change in the physical conditions are possible, which might lead to functional, but also inter-personal conflicts, and in time even to certain deviations in the users' behavior. Larger apartments that are functionally well-organized can be more easily adapted to modified user needs, due to more numerous potential combinations, but their structure is more frequently modified compared to smaller apartments (Femenias, Geromel, 2019). Polyvalent living space must provide an answer to multiple changes that users express daily, periodically or rarely, which is why in the design of such apartments it is necessary to consider the character of possible changes and the time intervals in which these changes might happen:

## Режими коришћења простора

Појава различитих режима коришћења се јавља у ситуацијама када просторна организација не може да одговори на настале људске потребе. Уколико простор и мобилијар омогућавају одређена померања и измене, изражене људске потребе се могу краткорочно или дуготрајно испунити, док у ситуацијама када не постоје могућности за промену физичких услова могу настати, пре свега, функционални или међуљудски конфликти, а временом и извесне девијације у понашању корисника. Већи станови који су функционално организовани се могу лакше прилагодити измењеним људским потребама, због веће могућности комбиновања, али им се структура чешће мења него мањим становима (Femenias, Geromel, 2019). Поливалентан стамбени простор мора да пружи одговор на бројне промене које се код корисника јављају свакодневно, периодично или веома ретко, због чега је приликом пројектовања неопходно имати у виду одређене могуће карактере промена и временске интервале у којима се јављају:

1. Проширење простора за одвијање свакодневних активности:
  - проширење лежаја у периоду дневног/ноћног одмора,
  - проширење радног дела у кухињи за припрему obroka,
  - проширење радног стола за учење деце или рад одраслих и др.
2. Проширење простора за одвијање повремених активности:
  - проширење породичног стола у време посета и прослава,
  - проширење помоћног лежаја за боравак госта уколико не постоји гостинска соба и др.
3. Ангажовање простора за одвијање повремених активности:
  - сушење веша на тераси, балкону или лођи уколико не постоји сервис,
  - ангажовање простора за пеглање уколико не постоји сервис и др.
4. Повремено или ретко премештање активности:
  - замена родитељске и дечије собе због сазревања детета,
  - промена намене собе због промене броја корисника,
  - текуће одржавање простора у условима истовременог боравка,
  - промена мобилијара и позиције активности због засићења дугогодишњим начином коришћења и др.

Поливалентан стамбени простор који има сегрегирани просторије обично може да пружи одговор на потребе за премештањем активности из просторије у просторију, уколико су адекватно димензионисане, о чему је већ било речи. Међутим, промене које захтевају повремено проширење простора су својствене поливалентном стану са отвореним планом, јер код њега постоји већа могућност за „пулсирање“ функција.

1. Extension of space for daily activities:
  - extending the bed for daily/night rest,
  - extending the kitchen working area for food preparation,
  - extending the study desk used by children or adults, etc.
2. Extension of space for occasional activities:
  - extending the family table when receiving guests or having celebrations,
  - extending an additional bed to be used by guests if there is no guest room, etc.
3. Adapting the space for occasional activities:
  - drying the laundry on the terrace, balcony or loggia, if there is no service,
  - adapting the space for ironing if there is no service, etc.
4. Occasional or rare transfer of activities:
  - replacing the parents' room with a children's room when the child grows up,
  - changing the purpose of the rooms due to a change in the number of users,
  - current maintenance of space simultaneously with its use,
  - change of furniture and position of activities as a result of monotonous long-term use, etc.

Polyvalent living space with segregated rooms can usually provide an answer to the need to transfer activities from one room to another, if the rooms are of adequate dimensions, which is a topic we have already covered. However, changes which require the occasional extension of space are characteristic of a polyvalent open plan apartment, as it already exhibits a higher possibility of the “pulsation” of functions.

## CHARACTERISTIC EXAMPLES OF OPEN PLAN POLYVALENT APARTEMENT

There are numerous examples of polyvalent living spaces, some of which have already been researched scientifically. Hertzberger presents houses he designed as examples that illustrate theoretical points, and the one that stands out is his Diagoon Housing in Delft, which is one of the first examples showing the consideration of polyvalence, in terms of space with similar or identical dimensional or shape characteristics that can be used in multiple ways in accordance with the users' needs (Hertzberger, 2014:112). Although this example includes an open plan, it is not the focus of Hertzberger's reflections (Fig. 5).

In his essays, Leupen mentions several housing complexes with the polyvalent concept of spatial organization: Dapperbuurt district in Amsterdam (Duinker, Van der Torre, 1986), Patio Island, Ypenburg (MVRDV, 2005), Java Island housing, Amsterdam, (Diener & Diener Architekten, 2001) and Bahnhofstrasse Housing, Graz, (Riegler & Riewe, 1994) (Leupen, 2006b). However, most of the above examples mention polyvalence as

## КАРАКТЕРИСТИЧНИ ПРИМЕРИ ПОЛИВАЛЕНТНОГ СТАНА СА ОТВОРЕНИМ ПЛАНОМ

Постоје бројни примери поливалентних стамбених простора, од којих су неки већ разматрани у науци. Херман Херцбергер наводи своје куће као примере за илустрацију теоријских ставова, од којих се истиче Дајагун становање у Делфту као један од првих примера код кога је присутно размишљање о поливалентности, у смислу простора са сличним или истим димензионим и обликовним карактеристикама, који се може користити на различите начине у складу са потребама корисника (Hertzberger, 2014:112). Иако код овог примера постоји отворени план, он није у фокусу Херцбергеровог разматрања. (Сл. 5)

Бернар Лупен у својим есејима наводи неколико стамбених комплекса код којих је присутан поливалентан концепт организације простора: Дапербурт у Амстердаму (Dapperbuurt district, Amsterdam, Duinker & Van der Torre, 1986), Пацио ајленд у Ипенбургу (Patio Island, Ypenburg, MVRDV, 2005), Јава ајленд у Амстердаму (Java Island housing, Amsterdam, Diener & Diener Architekten, 2001) и комплекс у улици Банхофштрассе у Грацу (Bahnhofstrasse Housing, Graz, Riegler & Riewe, 1994) (Leupen, 2006b). Међутим, код већине наведених примера поливалентност се помиње као могућност замене функција између просторија, сем код комплекса Дапербурт код кога је присутан отворени план и циклично надовезивање просторија са кружном везом, које омогућује замену места и проширење активности. (Сл. 6)

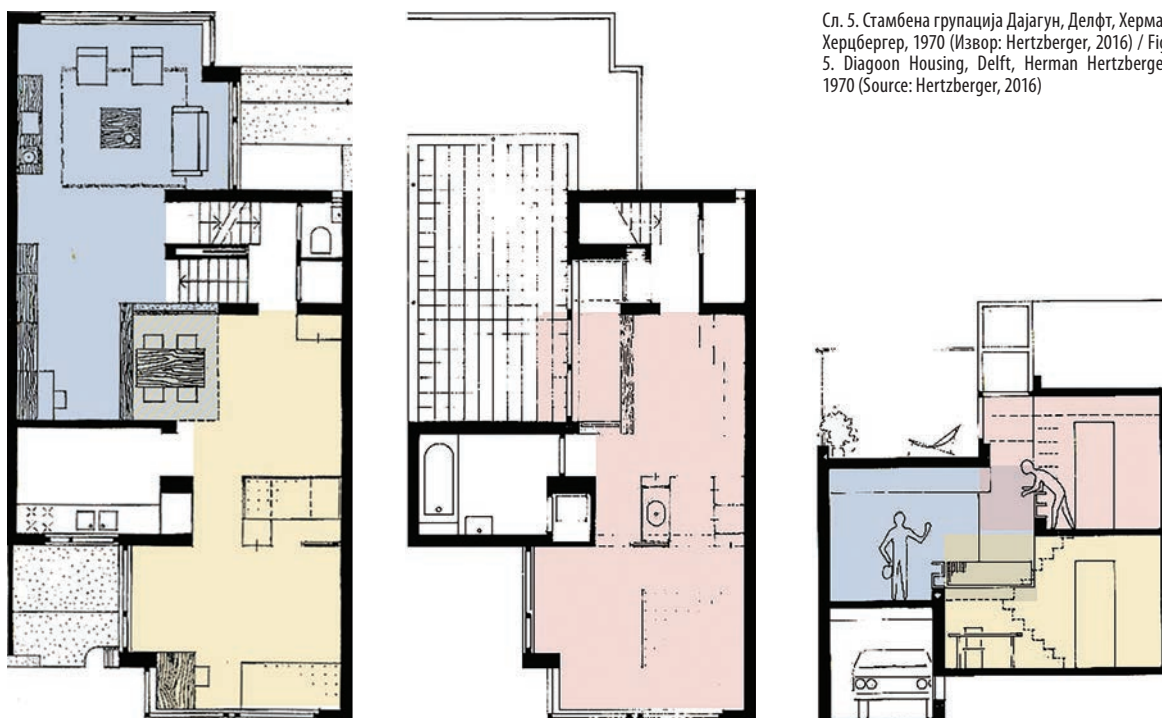
Код конкурсног решења поливалентног становања у Русији (Polyvalent Housing, Russia, AKVS, 2019) архитекте из АКВС уводе застакљену лођу, величине простране собе, која

the possibility of alternating the functions of different rooms, except for the Dapperbuurt district complex, which has an open plan and cyclic succession of rooms with circular connections, enabling the change of place where activities are carried out and expanded (Fig. 6).

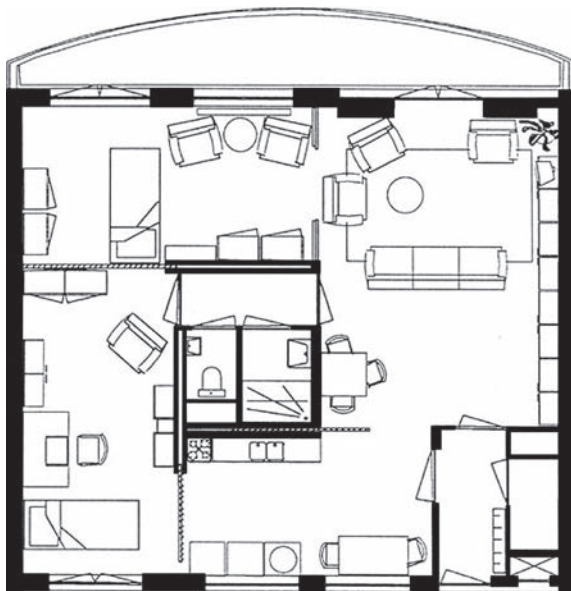
In the competition solution for Polyvalent Housing in Russia (AKVS, 2019) AKVS architects introduced a glass wall loggia the size of a spatial room in the center of the apartment. Instead of solid walls, this space is made of light, portable partitions, and since it adjoins two or more different rooms, it can serve as their extension or as a space connecting them when the space needs to be entirely open. Along with this, the loggia can, if necessary, turn into a separate room. Although this apartment has flexible elements, polyvalence can be achieved even without their movement (Fig. 7).

The Polyvalent Curtain Wall Apartment (Curtain Wall Apartment, Belgrade, Studio Alfirević, 2019) is based on the concept of an open plan and can change its shape characteristics. The spaces are redefined by moving the curtains and opening sliding partitions to form space niches. The spatial functions of the housing are grouped into two elongated parallel blocks. Closing all of the partitions creates the "zero" space of maximum dimensions (600 x 960 cm), while their opening forms different regimes of use, from socializing space, entertainment space or space to receive guests to the regular daily and nightly activities of a family. As in previous examples, it is possible to achieve the polyvalence of space without moving the flexible elements (Fig. 8).

Rivaparc apartment in Vietnam (Rivaparc Apartment Renovation, Vietnam, Nhabe Scholae, 2018) was designed based on the principle of a simplified chain structure, where



Сл. 5. Стамбена групација Дајагун, Делфт, Херман Херцбергер, 1970 (Извор: Hertzberger, 2016) / Fig. 5. Diagoon Housing, Delft, Herman Hertzberger, 1970 (Source: Hertzberger, 2016)



Сл. 6. (горе) Кварт Дапербурт, Амстердам (Динкер и Ван дер Торре, 1986) (Извор: Leupen, 2006b) / Fig. 6. (above) Dapperbuurt district, Amsterdam (Duinker & Van der Torre, 1986) (Source: Leupen, 2006b)

Сл. 7. (доле) Поливалентно становање, Русија, АКВС, 2019 (Извор: Grbić, 2019) / Fig. 7. (below) Polyvalent Housing, Russia, AKVS, 2019 (Source: Grbić, 2019)

се налази у центру стана. Уместо чврстих зидова, она је направљена од лаких, преносивих преграда, и надовезује се на две или више различитих просторија, те може послужити као њихов продужетак, или као простор за спајање између њих када је потребно потпуно отворити простор. Осим тога, лођа се по потреби може претворити у засебну просторију. Иако овај стан има флексибилне елементе, поливалентност је могуће остварити и без њиховог померања. (Сл. 7)

Поливалентан „Стан са завесамa“ (Curtain Wall Apartment, Beograd, Studio Alfirević, 2019) је заснован на концепту отвореног плана и може да мења своје просторне карактеристике. Простори се редефинишу померањем завеса и отварањем клизних преграда, чиме се формирају просторне нише. Стамбене функције су груписане у два издужена паралелна блока. Затварањем свих преграда се добија „нулти“ простор максималних димензија (600 x 960cm), док се њиховим отварањем формирају различити режими коришћења, од простора за социјализацију, забаве и пријем посетилаца, до свакодневних дневних

polyvalence is achieved in a single-level space, with only the sanitary zone excluded (toilet and shower cabin). Organization of the space is free, and functions can be moved according to the need. Flexible elements include only a few spots where curtains are used, just up to the extent needed to achieve visual separation of the sleeping space and the shower cabin (Fig. 9).

Similar principles have been used to design numerous other examples of open plan housing spaces, where polyvalence is achieved by the use of minimal flexibility: Alphonse Apartment Renovation, Paris (Match bureau d'architecture, 2019), Nagi Apartment, Yokohama Shi (UUfie, 2009), Pavilion House, Guimarães, Portugal (Andreia Garcia Architectural Affairs, Diogo Aguiar Studio, 2019), PURE, Lisboa (Sílvia Rocio, Mariana Póvoa, Esse studio, 2016), Treetop House, Portugal (João Marques Franco, 2020), and others. All of these examples showcase the possibility of extension, and the so-called “pulsation” of activities as an important difference, in comparison to “segregated” examples of polyvalent spaces.

## DISCUSSION

If we were to make a parallel between the polyvalent organization of an apartment and an ancient Chinese tangram puzzle, we could notice certain similarities. Inside clearly defined contours (boundaries of the living space), a smaller number of different parts are distributed (living space functions) and the optimal position of parts within the whole is sought without leaving any remains. In most contours there is only one optimal (“ideal”) solution, while there are numerous incomplete variations with remains (Fig. 10).

With regard to the reorganization of activities in a polyvalent apartment, certain housing functions can change place within the apartment structure, provided that there are physical (dimensional) predispositions for a change, but the question remains as to whether their alternative positions are optimal from the functional aspect, i.e. whether their movement results in unused space and lowers the usable value of the apartment. If the user has absolute freedom to reorganize the apartment, the question is whether he or she will be aware of all potential possibilities for adapting the space, and more importantly, what the changes bring, because certain alternative solutions can result in conscious or unconscious renunciation of spatial, acoustic or other comfort. The architect has a task to consider all or most of the alternative spatial solutions and to present the user with a project that offers the optimal concept of spatial organization. When designing polyvalent spaces, it is important to have in mind that “family life is not static, but pulsating, sometimes rhythmically, sometimes in dramatic leaps, even breaks. One of the reasons for these breaks can also be the inability of housing space to adapt to the dynamic. The reasons for this inadequacy of space can be that the space has



и ноћних активности породице. Као и код претходног примера, поливалентност простора је могуће остварити без померања флексибилних елемената. (Сл. 8)

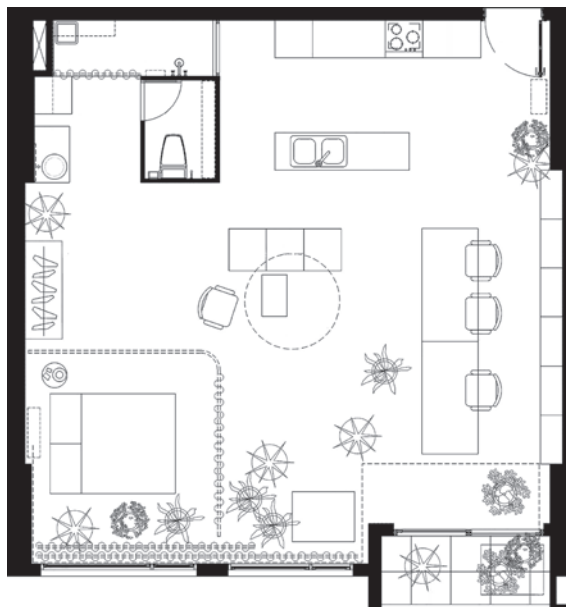
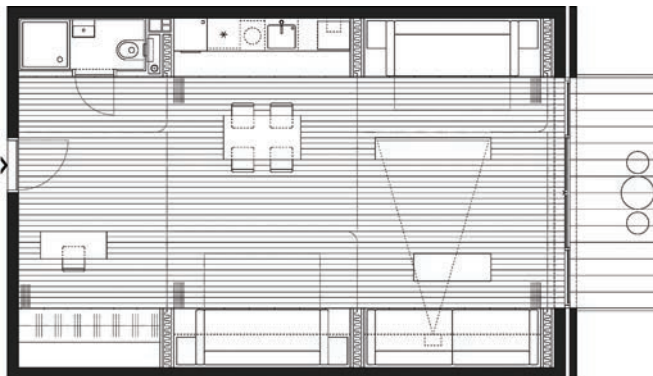
Риверпарк апартман у Вијетнаму (Rivaparc Apartment Renovation, Vietnam, Nhabe Scholae, 2018) је пројектован по принципу упрошћене заланчане структуре, при чему се поливалентност остварује на нивоу једнопростора из кога је изузета само санитарна зона (тоалет и туш кабина). Организација простора је слободна и функције по потреби могу да се померају. Од флексибилних елемената су примењене на пар места завесе, тек колико је потребно да се оствари визуелно преграђивање простора за спавање и туш кабине. (Сл. 9)

По сличним принципима су пројектовани и бројни други примери стамбених простора са отвореним планом, код којих се поливалентност остварује применом минималне флексибилности: Alphonse Apartment Renovation, Paris (Match bureau d'architecture, 2019), Nagi Apartment, Yokohama Shi (UUFie, 2009), Pavilion House, Guimarães, Portugal (Andreia Garcia Architectural Affairs, Diogo Aguiar Studio, 2019), PURE, Lisboa (Sílvia Rocio, Mariana Póvoa, Esse studio, 2016), Treetop House, Portugal (João Marques Franco, 2020) и др. Код свих примера се може констатовати могућност проширења, тзв. „пулсирање“ активности као битна разлика у односу на „сегрегиране“ примере поливалентних простора.

## ДИСКУСИЈА

Уколико се направи паралела између поливалентне организације стана и древне кинеске слагалице („танграм“) могу се приметити извесне сличности. Унутар јасно одређене контуре (границе стамбеног простора) распоређује се мањи број различитих делова (стамбених функција) и тражи се оптималан распоред делова у целини, при чему не треба да постоји остатак. У већини контура постоји само једно оптимално („идеално“) решење, док постоје и бројне варијације које су непотпуне, јер постоје остаци. (Сл. 10)

Реорганизацијом активности у поливалентном стану, поједине стамбене функције могу да промене место у структури стана, уколико постоје физичке (димензионе) предиспозиције за промену, али се поставља питање да ли су њихове алтернативне позиције оптималне из функционалног аспекта, тј. да ли се њиховим померањем јављају неискоришћени простори и тиме умањује употребна вредност стана. Уколико се кориснику препусти апсолутна слобода реорганизације стана, питање је да ли ће бити свестан свих потенцијалних могућности адаптивности простора, и, пре свега, шта промене са собом доносе, јер одређена алтернативна решења могу да имају за последицу свесно или несвесно одрицање од просторног,



Сл. 8. (горе) Апартман са завесама, Београд, Студио Алфревић, 2019 (Извор: [www.alfrevic.com](http://www.alfrevic.com)) / Fig. 8. (above) Curtain Wall Apartment, Belgrade, Studio Alfirević, 2019 (Source: [www.alfrevic.com](http://www.alfrevic.com))

Сл. 9. (доле) Реновирање стана Риверпарк, Вијетнам (Nhabe Sole, 2018) (Извор: [www.archdaily.com](http://www.archdaily.com)) / Fig. 9. (below) Rivaparc Apartment Renovation, Vietnam (Nhabe Scholae, 2018) (Source: [www.archdaily.com](http://www.archdaily.com))

small surface, poor organization or is ill-equipped.” (Čanak, 2013:76). This is why it is important, more than anything else, to take potential living situations into careful consideration when designing polyvalent space.

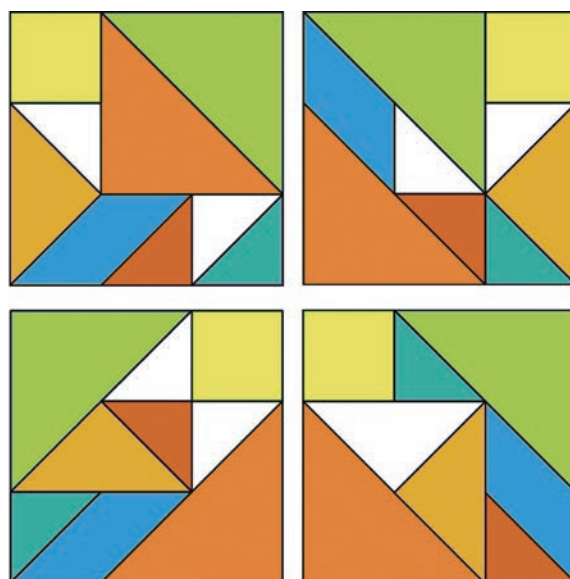
If we reflect on the similarities and differences between the concept of “segregated” living space and open plan living space, we can note as a significant difference the character of the activity change. Housing functions can be dislocated, activated or they can widen or narrow their spatial domain. There is an evident difference in the density of overlapping functions, as this can happen with or without any remains. From all that we stated that it is possible to establish a specific parameter denoting the character of polyvalence, the so-called “index of polyvalence” (IP) or numeric relation of the space surface used for most different purposes and the total surface of the living space. A higher index of polyvalence is in direct relation with a higher level of usable value of space, and it indicates the level of possible usability of the living space.

акустичког или неког другог вида комфора. Задатак архитекте је да преиспита сва алтернативна решења просторне организације, или бар већину, и да пројектом понуди кориснику оптимални концепт организације простора. Приликом пројектовања поливалентних простора важно је имати на уму да „породични живот није статичан, већ пулсира, некад ритмично, а некад у драматичним скоковима, па и ломовима. Један од узрока ових ломова може бити и неспособност стамбеног простора да се овој динамици прилагоди. Разлози ове неподобности простора могу бити његова мала површина, лоша организација и неопремљеност” (Ћанак, 2013:76). Стога је за пројектовање поливалентних простора пре свега неопходно промишљање потенцијалних животних ситуација.

Уколико се осврнемо на сличности и разлике између концепта „сегрегираниог” стамбеног простора и стамбеног простора са отвореним планом, као битна разлика се може истаћи карактер промена активности. Стамбене функције могу да се дислоцирају, активирају или шире и скупљају свој просторни домен. Постоји евидентна и разлика у густини преклапања функција, које се могу преклапати са или без остатка. Из свега наведеног би могао да се формулише специфичан параметар који одређује карактер поливалентности, тзв. „индекс поливалентности” (IP) или нумерички однос површине простора која се користи за највише различитих намена и укупне површине стамбеног простора. Виши индекс поливалентности је у директној релацији са вишим нивоом употребне вредности простора и указује на степен могуће искоришћености стамбеног простора.

## ЗАКЉУЧАК

Применом принципа поливалентности, тенденциозно се увећава корисна површина простора са циљем омогућавања одвијања различитих активности у истом простору без или са минималним физичким корекцијама контуре и структуре простора. Повећање површине простора и уједначавање просторија утиче на проширивање фасадног фронта, увећавање трошкова изградње и др., због чега се може довести у питање сврсисходност овог принципа. Међутим, прави допринос поливалентности се огледа, не толико на нивоу читавог стана, колико у зони функционисања отвореног плана или појединачних просторија, код којих се промишљеном организацијом могу остварити компримовање простора, већа ефикасност и самим тим виши ниво његове употребне вредности. Поливалентност код станова са отвореним планом може се јавити унутар отвореног плана или између околних просторија и функционалне групе која је присутна у отвореном плану. Треба имати у виду да поливалентност



Сл. 10. Пример танграма са квадратним пољем: 1) решење слагалице (горе), 2) варијације са остатком (доле) (Извор: скица аутора) / Fig. 10. Example of a tangram with a square field: 1) puzzle solution (above), 2) variations with remains (below) (Source: author's sketch)

## CONCLUSION

Using the principle of polyvalence, the usable surface of space is intentionally enlarged with the aim of enabling different activities to be carried out in the same space with or without minimal physical correction of the contour and the structure of the space. Extending the surface of the space and adjusting the rooms results in the extension of the façade front increases the building expenses, etc., which is why we can question the purposefulness of this principle. However, the real contribution of polyvalence is not reflected so much on the level of the whole apartment, as in the functioning one open-plan or individual rooms, where the thought-out organization can result in the compression of space, better efficiency and thus, a higher value of space usable. Polyvalence in open-plan apartments can appear within the open plan or between adjoining rooms and a functional group which is present in the open plan. It should

простора може да се посматра не само у хоризонталном смислу, већ и по вертикали, када се стамбене функције, нпр. код концепта дуплекса (ређе триплекса), могу премештати и по различитим нивоима.

Могућности даљих истраживања ове теме и области су доста бројне. Емпијским истраживањима би могли да се конкретизују параметри који одређују тзв. индекс поливалентности, што би био изванредан допринос у домену објективизације употребне вредности стамбеног простора. Значајна би била и истраживања која би детаљније одредила типологију и карактеристике поливалентних станова.

На крају, ако се осврнемо на полазне циљеве и хипотезу по којој је *идеална поливалентност* граничан облик организације поливалентног простора, код кога сваки део површине приликом промене позиција функција има неку употребну вредност, може се констатовати да је у раду она потврђена, као и да је њен показатељ максимални индекс поливалентности.

## ЗАХВАЛНИЦА

Средства за реализацију истраживања које је приказано у овом раду су обезбеђена од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, евиденциони број: 451-03-68/2022-14/ 200006.

## ЛИТЕРАТУРА / BIBLIOGRAPHY:

- Alfirević, Đ., Simonović Alfirević, S. (2020). *Achieving Use Value of a Living Space*, *Spatium* **44**, pp. 22-28.
- Alfirević, Đ., Simonović Alfirević, S. (2016). *Otvoreni plan u stambenoj arhitekturi - poreklo, razvoj i pristupi prostornom integrisanju / Open-plan in Housing Architecture: Origin, Development and Design Approaches for Spatial Integration*, *Arhitektura i urbanizam* **43**, str. 45-60.
- Biondić, Lj. (1999). *Fleksibilni stan, Prostor* **7/1**, pp. 69-76.
- Brinkenbergh, J., Miettinen, S. (2019). *Home Free Home: A Polyvalent Approach To Housing*, Master Thesis, Gothenburg: Chalmers University of Technology.
- Canepa, S. (2017). *Living in a Flexible Space*, IOP Conference Series: Materials Science and Engineering **245** 052006, pp. 1-10.
- Čanak, M. (2014). *Svi moji stanovi*, Beograd, Orionart.
- Čanak, M. (2013). *Otvoren ili zatvoren stan*, *Arhitektura i urbanizam* **38**, str. 66-77.
- Čanak, M. (1976a). *Funkcionalna koncepcija i upotrebna vrednost stana*, Beograd: Centar za stanovanje IMS.
- Čanak, M. (1976b). *Formiranje sistema vrednovanja upotrebne vrednosti stana*, *Arhitektura i urbanizam* **74-77**, str. 102-104.
- Čanak, M. (1973). *Fleksibilnost stambenih struktura kao činilac upotrebne vrednosti stana*, Beograd: Centar za stanovanje IMS.
- De Paris, S. R., Lopes, C. N. (2018). *Housing flexibility problem: Review of recent limitations and solutions*, *Frontiers of Architectural Research* **7**, pp. 80-91.
- Femenias, P., Geromel, F. (2020). *Adaptable housing? A quantitative study of contemporary apartment layouts that have been rearranged by end-users*, *Journal of Housing and the Built Environment* **35**, pp. 481-505.
- Gričić, M. (2019). *Polyvalence: A Possible Way in Reprogramming Housing Architecture*, Proceeding from 7th International conference *Contemporary achievements in civil engineering* 23-24. April, Subotica, pp. 879-886.
- Hertzberger, H. (2016). *Diagon Housing, Delft, 1967-1970*, ([www.hertzberger.nl](http://www.hertzberger.nl), accessed 19<sup>th</sup> June 2021), pp. 1-20.
- Hertzberger, H. (2015). *Architecture and Structuralism: The Ordering of Space*, Rotterdam: Nai010 publishers.
- Hertzberger, H. (2014). *Polyvalence: The Competence of Form and Space with Regard to Different Interpretations*, *Architectural Design* **84/5**, pp. 106-113.
- Hertzberger, H. (1991). *Lessons for Students in Architecture*, Uitgeverij: 010 Publishers.
- Hertzberger, H. (1963). *Flexibility and polyvalency*, *Ekistics* **15/89**, pp. 238-239.

be taken into consideration that polyvalence of space can be observed not only in the horizontal sense, but also vertically, whereby housing functions can be moved across different levels, as is the case of the duplex (and rarely triplex) concepts.

Possibilities for the further research of this topic and this field are numerous. Empirical research can help to obtain concrete parameters which denote the so-called polyvalence index, which would be a contribution in the domain of objectivizing the usable value of housing space. Also significant would be research that might determine the typology and characteristics of polyvalent apartments in more detail.

Finally, if we look back at the starting aims and the hypothesis claiming that *ideal polyvalence* is a border form of the organization of polyvalent space, where each part of the surface also has a certain usable value in the process of modified positions, we can conclude that the starting hypothesis has been proven and that its indicator is the maximal polyvalence index.

## ACKNOWLEDGEMENT

Funds for the implementation of research presented in this paper are provided by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, record number: 451-03-68/2022-14/ 200006.

- Hill, J. (2003). *Actions of Architecture: Architects and Creative Users*, London: Routledge.
- Kim, Y. J. (2013). *On Flexibility in Architecture Focused on the Contradiction in Designing Flexible Space and Its Design Proposition*, *Architectural Research* **15/4**, pp. 191-200.
- Krokfors, K. (2017). *Time for Space: Typologically Flexible and Resilient Buildings and the Emergence of the Creative Dweller*, Helsinki: Aalto University.
- Kubet, V. (2009). *Novi aspekti fleksibilnosti stambenih prostora*, *Nauka + Praksa* **12.1**, str. 97-100.
- Leupen, B. (2006a). *The Polyvalent Dwelling*, Proceeding from International Conference On Adaptable Building Structures *Adaptables 2006*, Eindhoven, 03-05 July, pp. 76-80.
- Leupen, B. (2006b). *Polyvalence, a concept for the sustainable dwelling*, *Nordic journal of architectural research* **19/3**, pp. 23-31.
- Leupen, B., (2004). *The Frame and the Generic Space: A New Way of Looking to Flexibility*, Proceedings from the Open Building and Sustainable Environment, 10th Annual Conference of the CIB W104 Open Building Implementation, Ball State University.
- Manum, B. (2006). *Apartment layouts and domestic life: The interior space and its usability: A study of Norwegian apartments built in the period 1930-2005*, PhD Thesis, Oslo: The Oslo School of Architecture and Design.
- Montellano, A. S. (2015). *Housing flexibility by spatial indeterminacy: The Case of the Casa de las Flores in Madrid*. *International Journal of Architectural Research: ArchNet-IJAR* **9**, pp. 4-19.
- Ring, A. (2017). *Polyvalent Adaptation: Design in a Temporal Context of Uncertain High-Risk Futures*, *The Plan Journal* **2/2**, pp. 185-209.
- Seo, K. W., Kim, C. S. (2013). *Interpretable housing for freedom of the body: The next generation of flexible homes*, *Journal of Building Construction and Planning Research* **1**, pp. 75-81.
- Yunitsyna, A. (2014). *Universal Space in Dwelling-The Room for All Living Needs*, Proceedings from 2nd International conference on architecture and urban design ICUAD 2014, Tirana, Albania.
- Yunitsyna, A. (2012). *Universal Space in Dwelling and Methods of its Spatial, Functional and Structural Analysis*, Proceedings from Tirana Architecture Week, Tirana, Albania.
- Zhenduo, Feng. (2021). *Polyvalent Space: Approach of Polyvalence Design Theory Applied in Centraal Beheer Office*, Master thesis. Delft: TU Delft, Architecture and the Built Environment.

**AN ARCHITECTURAL RESERVE AS A HERITAGE PRESERVATION STRUCTURE:  
THE EXAMPLE OF STARA PLANINA VILLAGES**

Оригиналан научни рад, рад примљен: октобар 2021, рад прихваћен: март 2022.

Горица Љубенов\*, Злата Вуксановић-Мацура\*\*

**АПСТРАКТ**

Рад анализира услове и могућности очувања вернакуларне архитектуре на подручју Старе планине у Србији. Током теренског истраживања које је спроведено од 2003. до 2015. године евидентирани су и архитектонски снимљени објекти градитељског наслеђа у селима која се налазе на западним падинама Старе планине. Посебно су истраживане области Горњи Висок и Забрђе на обронцима Видлича. С обзиром да се драгоцено градитељско наслеђе на овом подручју налази у стању алармантне угрожености и да великом брзином нестаје, у чланку су разматране могућности његовог очувања кроз формирање *архитектонског резервата* као просторно дефинисане и функционално јединствене целине базиране на синтези створеног и природног наслеђа. Структуру резервата би чинила архитектонска језгра, старопланинска села или издвојени локалитети у којима се налазе аутентичне куће вернакуларне архитектуре, међусобно повезана путном инфраструктуром, формирајући специфичну архитектонску руту. Саставне елементе резервата чиниле би и природне вредности, геоморфолошке, геолошке, хидролошке и хидрогеолошке особености и места. Формирање резервата има за циљ и експлоатацију садржаја, едукацију становништва и развој туризма. На тај начин би могао да се активира економски потенцијал за финансирање очувања непоновљивог градитељског наслеђа Старе планине.

Кључне речи: архитектонски резервати, вернакуларна архитектура, наслеђе, метод заштите, Стара планина

**ABSTRACT**

This paper analyses the conditions and possibilities with regard to preserving vernacular architecture in the area of Stara Planina Mountain, Serbia. The field research, conducted from 2003 to 2015, recorded and documented architectural heritage in the villages on the western slopes of Stara Planina Mountain. The areas of Gornji Visok and Zabrdje on the slopes of Vidlič were

\* др Горица Љубенов, доцент, Универзитет Унион Никола Тесла, gorica.ljubenov@gmail.com

\*\* др Злата Вуксановић-Мацура, виши научни сарадник, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, z.macura@gi.sanu.ac.rs, zлата.vuksanovic@gmail.com

primarily explored. Considering that the valuable architectural heritage in this area is in a state of alarming threat, and disappearing at high speed, the article discusses the possibilities with regard to its preservation through the formation of an architectural reserve, as a spatially defined and functionally unique place based on a synthesis of created and natural heritage. The reserve's structure would consist of architectural cores that are entire villages, or isolated localities with authentic houses of vernacular architecture. The architectural cores would be interconnected by road infrastructure, forming a specific architectural route. The constituent elements of the reserve would also include natural heritage, and geomorphological, geological, hydrological and hydrogeological features. The formation of the architectural reserve also aims to utilise built and natural structures, educate inhabitants and visitors, and develop tourism. In that way, the potential for financing the preservation of the unique architectural heritage of Stara Planina could be initiated.

Key words: architectural reserves, vernacular architecture, heritage, preservation method, Stara Planina Mountain

**УВОД**

У раду су разматрани услови и могућности очувања вернакуларне архитектуре у региону југоисточне Србије. Истраживањем је обухваћено подручје на западним падинама Старе планине, односно области Горњи Висок и Забрђе на обронцима Видлича. (Сл. 1) На том подручју налази се значајан број објеката народне архитектуре насталих у периоду од почетка 19. до средине 20. века. Нуклеуси народног градитељства, најранији и посебно упечатљиви примери градитељског наслеђа, јесу једноделне стамбене јединице, назване *иже*, које се на терену Старе планине уочавају као куће без трема (Љубенов, 2015). Од краја 19. века, са ослобађањем ових територија од отоманске владавине, куће се просторно шире, сходно потребама свакодневног живота. Унутрашња организација се усложњава, образујући сложене стамбене композиције. У појединим селима још увек постоје сачувани аутентични објекти, карактеристични примери генезе



Сл. 1. Пиротска област и подручје обухваћено студијом: Горњи Висок и Забрђе / Fig.1 The Pirotska region and the area covered by the study: Gornji Visok and Zabrdje

просторне организације строплинске куће (Ljubenov, 2020). Просторна организација села Старе планине одраз је географског положаја, планинског рељефа, као и начина привређивања становника (Drobnjaković et al., 2017). Према просторно-морфолошкој структури насеља, села Горњег Висока и Забрђе су збијеног типа (Свијић, 1966; Којић, 1973). Унутрашњу структуру села карактерише збијени неправилан распоред кућа чији положај прати конфигурацију терена, формирајући вијугаве и уске сеоске путеве. У центру села, по правилу се налази проширење са отвореним, јавним простором где су, поред стамбених, смештени садржаји попут цркве, зграде задруге, продавнице, кафане и сл. (Simonović, 1980; Videnović, 2017). Оваква морфолошка и изграђена структура, заједно са природним окружењем, пружа слику аутентичног културног предела са богатим историјским и архитектонским вредностима.

Стару планину одликују изузетне геоморфолошке, геолошке, хидролошке и хидрогеолошке особености и места, као што су водопади Тупавица, Славињско грло,

Сенокошки водопад, затим Петрлашка пећина, пећина Владикине плоче, кањон Темштице, Јеловичко врело, Понор и још много њих, који богатством рељефа и вредношћу предела представљају репрезентативне природне атракције. Тектонски и орографски облици овог простора, као што су венац Старе планине сачињен од Миџорског лука и лука Бабиног носа, зоне кукла и глама, долина Височице, Видлич и карстна котлина Тепош, својом разноликошћу доприносе живописности предела (Vidanović-Sazda, 1955; 1960). У области Висок су са геолошког аспекта посебно значајни објекти геонаслеђа попут фосилоносног потеса Рсовци-Јеловица (где се смењују слојеви тријаса, јуре и доње креде) и потес Сенокос-Росомач (профил јурских седимената) (Protić, 1934).

Поред градитељског и природног наслеђа, синтезу посматраног подручја допуњују културно и духовно наслеђе. На целој територији је присутан значајан број православних храмова, док се мноштво оброчних крстова и миросаног дрвећа налази у Високу и Забрђе (Ljubenov,

2020). Дуговечност појединих светиња (миросаног дрвећа, храстова, борова) процењује се на преко 600 година. Природна средина у којој су смештена старопланинска села богата је водом, врелима и водопадима, шумама и видиковцима, што су ресурси који, уз традиционално градитељско наслеђе, духовне споменике, геонаслеђе, сакралне и културно-историјске споменике, доприносе аутентичности идентитета овог простора.

Природне вредности овог подручја су 1997. године стављене под институционалну заштиту и формиран је Парк природе Стара планина. Област Горњег Висока је препозната као најживописнија по разноврсности садржаја и природног богатства, док Забрђе није укључено у заштићено подручје (Srbija šume, 2006). Ради унапређења система очувања, третмана и одржавања природних екосистема, атрактивних геоморфолошких облика, предеоних вредности и богатог културног наслеђа, у јануару 2022. године је покренут поступак за измену статуса Парка природе „Стара Планина“ у национални парк (Ministarstvo životne sredine, 2022).<sup>1</sup>

Осим што задивљују лепотом, природне особености Старе планине, као и створене структуре, препознате су и као потенцијал за развој туризма (Ribar, 1988; Milošević, Markićević, 2004; Stankov et al., 2011). Богата вегетацијом, бројним животињским и биљним врстама, Стара планина представља велики потенцијал за развој планинског, ловног, сеоског, здравственог и зимског туризма (Dragović et al., 2011). Просторним планом подручја Парка природе и туристичке регије Стара планина обрађена су питања заштите природних вредности и феномена и предвиђени капацитети за њихову презентацију јавности, рекреацију, едукацију и научна истраживања, туризам и комплементарне активности (Službeni glasnik RS, 2008). Посебни циљеви плана, који у фокусу имају заштиту природних вредности, предвиђају, између осталог, очување и одрживо коришћење места, природних појава и објеката геонаслеђа, очување разноврсности, живописности и лепоте предела уз унапређење његовог квалитета, као и омогућавање доступности људима пејзажних, биолошких вредности и природних ресурса. План третира и нека питања споменика културе. Истакнута је специфичност сачуваног народног градитељства, насталог применом аутохтоних материјала, попут стамбених и привредних објеката, и наглашене амбијенталне вредности језгара у збијеним селима. План констатује да се највреднији сачувани примери вернакуларне архитектуре налазе у забаченим селима, али да су изложени пропадању и рушењу услед депопулације. Такође се закључује да су аутохтона села, позиционирана на нижим висинама, ближе саобраћајницама и урбаним срединама, углавном претрпела знатне трансформације и да су аутентичне објекте народног градитељства заменили „мање вредни

објекти и амбијенти по узору на мешовита и градска насеља“ (Službeni glasnik RS, 2008: 17).

Ревитализације села представља крупан социјално-економски и демографски изазов са којим се суочавају и бројне друге средине у Србији (Mitrović, 2015; Krstović, 2017; Masuga, 2019). У таквом окружењу одвијају се и активности различитих институција и организација, попут завода за заштиту, струковних и грађанских удружења, на очувању и конзервацији традиционалне сеоске архитектуре (Radonjić-Živkov, 2017). Ради заштите градитељског наслеђа у руралним срединама, Републички завод за заштиту споменика културе израдио је *Атлас народног градитељства Србије* (Група аутора, 2003; 2007) где су, између осталог, евидентирани и бројни вредни примери вернакуларне стамбене архитектуре у региону Старе планине. Међутим, у последњих пар деценија, услед неодржавања, некоришћења, као и услед самих карактеристика примењених природних материјала, многи објекти су срушени или су постали неупотребљиви (Ljubenov, 2020). Ранији покушаји да се створено наслеђе Старе планине сачува путем обнове и оживљавања села углавном су били засновани на скромним привредним и туристичким активностима те нису успели да обезбеде континуитет и садржајност живота (Ljubenov, 2015). У таквом контексту поставља се питање: како се може унапредити постојећа пракса очувања градитељског наслеђа у руралним срединама?

Полазећи од анализе разноврсних ресурса старопланинских области, у раду је представљен пример заштите путем формирања „архитектонских резервата“ као вида очувања и ревитализације свеукупног наслеђа руралног простора. Термин резерват уобичајено се односи на очувану природну територију са одређеним врстама или биоценозама која се налази под одређеним режимом заштите (Mastilo, 2001). Назив резерват користи се и за заштићен простор или област на којој се налазе археолошки и архитектонски споменици културе. У неким европским државама, попут Словачке, Чешке или Литваније, користе се термини као што су „споменички резерват“ или „историјски резерват“, који се односе на заштићене просторне целине са споменичким наслеђем (Widawski, Wyrzykowski, 2017). Словачка регулатива дефинише „историјски резерват“ као „територију са хомогеним историјским стамбеним уређењем и високом концентрацијом споменика непокретног културног наслеђа“ (Matlović et al., 2014: 173). Уколико је реч о урбаним целинама то су „урбани резервати“, док се за руралне користи појам „резерват народне архитектуре“ (Slovak Environmental Agency, 2001). Кадлучка детерминише резервате као „издвојене локалитете под заштитом који поседују одређену архитектонску просторну сценографију“ (Kadłuczka, 1984: 28). Он такође појмове резерват и заштита повезује са „свјесном делатности која некада тежи таквим пројектима увјета природне средине, да би се процес пропадања или обичне експлоатације ограничио на том простору“ (Kadłuczka, 1984: 28).

1 Заштићена подручја у Србији која имају статус националног парка су: Ђердап, Фрушка гора, Копаник, Тара, Шар-планина. Подручја Стара планина и Кучај–Бељаница се налазе у поступку за добијање статуса националног парка.

У овом раду, под архитектонским резерватом подразумевамо просторно дефинисану област јединствену функционалну целину базирану на синтези културно-историјског, природног, градитељског, духовног, геолошког и другог наслеђа. Структуру једног архитектонског резервата чини више „архитектонских језгара“ која су међусобно повезана путном инфраструктуром (собраћајним везама) како би се формирала архитектонска туристичка рута. Под архитектонским језгром подразумевамо просторно детерминисане целине (села) у којима су присутни (концентрисани) примери објеката вернакуларне архитектуре, као и примери других облика наслеђа. На тај начин, архитектонска језгра представљају кључна места која садрже више елемената наслеђа на својој територији.

## ПРАКСА ФОРМИРАЊА АРХИТЕКТОНСКИХ РЕЗЕРВАТА

Архитектонски резерват као вид „*in situ*“ презентације архитектонских целина и фрагмената настао је у Европи у периоду динамичног развоја туризма и препознавања туристичких атракција (Kadłuczka, 1984). Развијен је као један од модела презентације појединачних локалитета и архитектонско-урбанистичких целина. Један од репрезентативних примера резервата јесте место Алберобело, Бари, регија Апулија у Италији. (Сл. 2) Објекти названи *трули* су типични примери вернакуларне архитектуре и у Алберобелу их има око 1600 (UNESCO, 2022). Овде се не ради само о заштити раније изграђених објеката, већ се подижу и нови, по истим традиционалним матрицама, док је намена прилагођена потребама туризма тако да су у њима, поред стамбених, смештени и јавни садржаји. Алберобело је често промовисан и као музеј архитектуре на отвореном, а од 1996. године УНЕСКО је уврстио *трули* кућице на листу светске културне баштине, док је Алберобело добио статус „града“.

Аутентична, вернакуларна архитектура и градитељско наслеђе поседују социјалне и економске вредности које се перципирају као важни елементи туристичке атрактивности села (Giannakourouliou, Kaliampakos, 2016). Традиционалан начин живота, околни пејзаж и градитељско наслеђе чине дух места и идентитет неког руралног простора и представљају значајне факторе за развој руралног туризма (Chambers, 2009). Насупрот слабом искоришћењу туристичких потенцијала Старе планине у Србији, на делу територије ове планине која се простира у суседној Бугарској сеоски туризам се успешно развија (Ljubenov et al., 2016; Đurica, 2014; Ćurčić et al., 2020). У бројним селима Старе планине, тј. планине Балкан, дефинисана су села или области са традиционалним бугарским обележјима и обичајима. Ту су нпр. Боженци, Жеравна, Орешак, Рибарица, Етрапол, Медвен, Скандало у близини градова Елена, Етропола, Тетевен, а село Арбанаси је најаутентичније по архитектури. Нека од најлепших бугарских села са изворном архитектуром у планинама Родопа, као што су: Гела, Момчиловци, Орехово, Смиљан, Арда, Долен, Лештен, Плетена, Ковачевица и Делчево, истовремено су препозната као туристичке атракције (Terziyska, Kuurova, 2012). Према попису из марта 2021. године, Република Бугарска штити 17 локалитета (углавном села) у статусу архитектонско-историјских резервата: Арбанаси (Сл. 3), Боженци, Бршљан, Делчево, Долен, Етар, Катунште, Копривштица, Котел, Ковачевица, Мелник, Стари Град Пловдив, Широка Лака, Старо Стефаново, Свезен, Вароша и Жеравна.

Село Етар, у близини Габрова, заштићено је као „архитектонско-етнографски комплекс“. Познато је по добро очуваној бугарској архитектури националног препорода (Българската възрожденска архитектура<sup>2</sup>). Сви садржаји у селу су организовани у духу тог времена, а

2 Архитектура бугарског препорода (Българската възрожденска архитектура) је везана за период националног препорода који се одвијао од краја 18. до краја 19. века.

Сл. 2 Алберобело, Бари, Италија / Fig. 2 Alberobello, Bari, Italy





Сл. 3 Архитектонско-историјски резерват Арбанаси, Бугарска/ Fig. 3 Architectural-historical reserve Arbanassi, Bulgaria

надграђени су модерним туристичким садржајима (Ђурица, 2014). Очуване су целе улице са продавницама и занатским радњама, у којима се запослени баве старим занатима (Сл. 4а), стара школа (Сл. 4б) и објекти од јавног значаја. Школске екскурзије су обавезне у циљу едукације. (Сл. 4в)

Један од најранијих случајева примене концепта сродног архитектонском резервату у Србији јесте Музеј на отвореном „Старо село“ Сирогојно на планини Златибор, које успешно егзистира готово пола века (Findrik, 1987; Музеј на отвореном „Staro selo“ Sirogojno, 2022). (Сл. 5) Целина има 50 објеката размештених на површини од пет хектара. Сталну музејску поставку чине брвнаре, традиционалне сеоске куће тог поднебља, пружајући увид у свакодневни живот сеоског становништва златиборског краја на прелазу из 19. у 20. век (Kristović, 2017; Zlatić Ivković, 2018). Да би

музеј на отвореном функционисао у аутентичном духу традиције, извешан број брвнара је променио намену. Куће су претворене у продавнице сувенира, крчме и дворане. У крчми се припремају традиционална златиборска јела, а у продавницама се продају производи старих заната направљени у самом селу (Томич-Јокочић, 2013). На тај начин су на оптималној површини обезбеђени потребни и довољни услови да се представи, очува и конзервира материјално и нематеријално наслеђе златиборског краја (Bogdanović, 2014).

Када је реч о заштити градитељског наслеђа и села као просторно-функционалне целине на територији Старе планине, јединствен пример представља село Гостуша у Средњем Високу. Данас познатија под називом „Камено село“, Гостуша је утврђена као просторна културно-историјска целина, чему је претходила опсежна студија ауторке Елене Васић-Петровић, урађена 2013. године у оквиру Завода за заштиту споменика културе Ниш и Фондације Александар Радовић (Vasić Petrović, 2016). У време спровођења почетних активности на том истраживању, од укупно 136 неурушених стамбених објеката, две трећине су били аутентични камени објекти рађени у сувозиду са јаком кровном конструкцијом и крововима од камених плоча. (Сл. 6а) Прописаним условима заштите било је предвиђено да се замена кровног покривача изведе са истим, тј. кровним плочама како би амбијентална целина задржала аутентичност. Увидом у стање у току 2020. године, евидентирано је да су кровне плоче на већем

Сл. 4 Архитектонско-етнографски комплекс Етар, Габрово, Бугарска / Fig. 4 Architectural and ethnographic complex Etar, Gabrovo, Bulgaria



а



б



в





Сл. 5 Музеј на отвореном „Старо село“ Сирогојно, Златибор, Србија / Fig. 5 Open-air Museum “Old Village” in Sirogojno, Zlatibor, Serbia

броју породичних објеката замењене црепом. (Сл. 6б) Недостатак финансијских могућности власника да замене дотрајале дрвене греде великих димензија и дотрајалост традиционалних материјала узрок су непрописним поступцима. Нарушена статика објеката и потреба да се кровни покривач реконструише услед перманентног прокишњавања додатно су убрзали трансформацију заштићене целине у нежељеном правцу. Због таквих интервенција, физиономија села је у последњих пар година битно измењена, и као таква упућује на недостатке који се појављују на терену приликом спровођења мера заштите. Истовремено указује на потребу да се овој проблематици посвете велика пажња и брига, јер су проузроковани губици ненадокнадиви.

Сл. 6 Село Гостуша 2013. године (а) и 2020. године (б) Fig.6 Gostuša village 2013 (a) and 2020 (b)



а



б

## МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА И МАТЕРИЈАЛ

Истраживање је спроведено на територији јужног дела Старе планине која административно припада Пиротском округу и обухвата северне и североисточне делове Града Пирота и источне делове Општине Димитровград. Детаљно су истражене области Горњи Висок и Забрђе. На подручју Горњи Висок истражена су села: Бољев Дол, Брлог, Височка Ржана, Јеловица, Дојкинци, Рсовци, Росомач, Славиња, Сенокос, Каменица, Браћевци, Изатовци, Горњи Криводол, Доњи Криводол, Влковија. Села истражена на подручју Забрђе су: Радејна, Пртелаш, Смиловци, Височки Одоровци, Гуленовци, Мазгош, Мојинци, Бребевица, Протопопинци. Анализирана села позиционирана су на надморској висини од 700 до 1200 метара. Северни делови Старе планине, односно села зајечарског и књажевачког планинског појаса, нису обухваћени истраживањем услед организационих и финансијских ограничења. Имајући у виду да су основне карактеристике градитељског наслеђа у пиротском и димитровградском делу Старе планине идентичне наслеђу у књажевачком и зајечарском планинском појасу, оне се могу посматрати као опште карактеристике старопланинске архитектуре (Група аутора, 2003).

Истраживачким радом на терену, у периоду од 2003. до 2015. године, велики број кућа је рекогносциран.<sup>3</sup> У сваком селу су снимљени и анализирани карактеристични објекти у разним развојним фазама, изведени старим техникама и материјалима. Упоредо је вршено и истраживање и прикупљена документација о природним особеностима посматраног подручја, као и о местима и објектима културног и духовног наслеђа. Фотографисан је сваки објекат, као и карактеристичне целине, од чега је формирана обимна фото-документација која је такође коришћена у наредним фазама истраживања. Најрепрезентативнији примери појединих типова кућа су архитектонски детаљно снимљени и за њих је сачињена пројектна документација. Даљим анализирањем, поређењем и

<sup>3</sup> Истраживања је спровела Горица Љубенов током израде докторске дисертације одбрањене на Архитектонском факултету Универзитета у Београду.

систематским приступом, израђени су реконструкциони цртежи и развијена типолошка схема карактеристичних старопланинских кућа.

Прикупљена фото и друга документација и израђени архитектонски цртежи послужили су за дефинисање критеријума за селекцију кућа које би биле типичне представнице у архитектонским језгрима. Постављени критеријуми детерминисани су битним одредницама традиционалне градње, као што су: коришћени материјали, техника градње, просторна организација и време изградње, а независно од положаја објекта у селу. Додатне критеријуме чинили су очуваност објекта, као и процена да ли је, у зависности од степена девастације, могуће ревитализовати и вратити објекат у изворно, аутентично стање.

Подаци о јавним и сакралним објектима, елементима духовног наслеђа, као и о структури и особеностима природног наслеђа прикупљени су истраживањем на терену, као и кроз анализу литературе, релевантних студија и планске документације. Сви препознати елементи створеног и природног наслеђа нанети су на карту која је била основа за даљу синтезу налаза, препознавање потенцијалних архитектонских језгара и дефинисање рупа унутар архитектонског резервата.

## РЕЗУЛТАТИ

### *Вернакуларна стамбена архитектура*

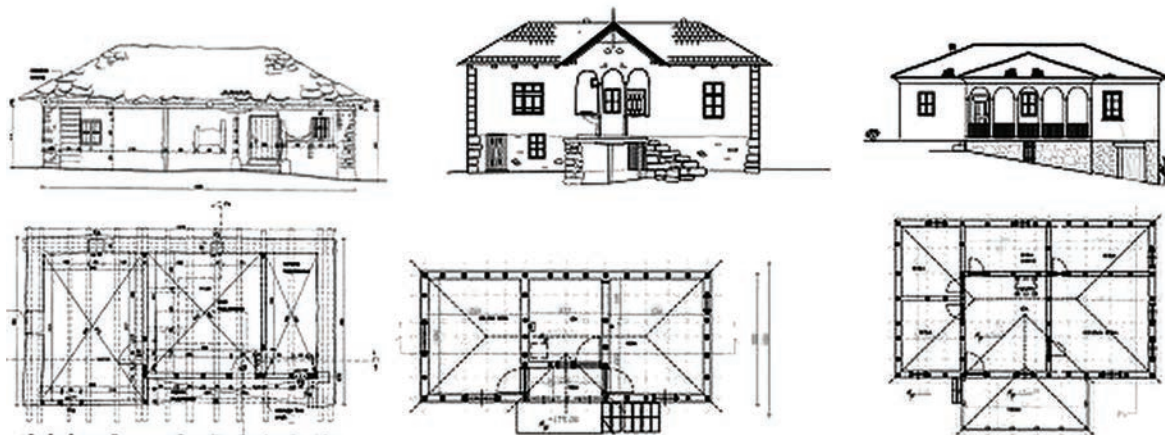
Архитектуру кућа и народно градитељство у истраживаним селима на подручју Старе планине карактеришу специфичне форме, просторна организација, начин грађења и употребљени материјали (Група аутора, 2003). Сходно намени објеката, уочава се и разлика у архитектури и начину градње између стамбених, сакралних и привредних зграда. Куће за становање, настале од средине 19. до средине 20. века, биле су чатмаре, кованице и ћерпичаре.

Треба поменути да су, као ранији облици, постојале и брвнаре и полубрвнаре, али су услед немилосрдног крчења шума оне већ крајем 18. века уступиле место бондручарима (Којић, 1958). Сходно начину и потребама живота мењала се и просторна организација сеоске куће (Namičev et al., 2018). Генезу развоја основе бондручаре на Старој планини могуће је сагледати од једноделне, дводелне, па до надграђиване основе са четири и пет одељења, као и трансформацију њених конструктивних и архитектонских одлика (Љубенов, 2015). (Сл. 7) Карактеристични елементи бондручаре су огњиште са комином и квачком, вурње у објекту или у дворишту, трем, доклат и ћошка. Део свеукупног градитељског корпуса ових села чине и *стасине*, што су привредни објекти у домаћинству.

Најстарије сачуване куће вернакуларне стамбене архитектуре у селима у Горњем Високу потичу из средине 19. века. У селу Брлог, чатмара Душана Костића направљена је 1860. године и покривена је плочама од камена (Vidanović-Sazda, 1955). (Сл. 8) Међу најстаријим је и кућа Графине Павловић из 1880. године. (Сл. 9) Она је троделна, а у ижи су очувани огњиште и вурња, док је у последње две године једно одељење урушено. (Сл. 9б) Очувана је и кућа Десимира Костића из 1918. године са каменим плочама као кровним покривачем, тремом, декорисаним стубовима и моравским луковима. (Сл. 10) Кућа је троделна, са центарлном ижом, односно просторијом са огњиштем. Изнад огњишта је комин, богато оплетена пирамидална конструкција од лесковог прућа у саставу конструкције крова. Једна бочна соба (десно на Сл. 10а), тзв. ћилер, има уграђене пресеке (високи сандуци у којима се чувају жито и кукуруз), а поред њих је вурња (фуруна за печење хлеба), саграђена по традиционалним неимарским принципима. Друга соба (лево) је голема соба.

Удаљено планинско село Росомач, донедавно готово неприступачно и непроходно, нарочито у зимским и периодима неповољних климатских услова, сачувало је изворну физиономију. Услед ограничених финансијских могућности власника да одржавају објекте, као и због

Сл. 7 Карактеристични стамбени објекти Старе планине, реконструкциони цртежи (Љубенов, 2015) / Fig. 7 Characteristic residential buildings from Stara planina, reconstruction drawings (Љубенов, 2015)





а



б



в

Сл. 8 Кућа Душка Костића (а), детаљ конструкције зида (б), детаљ дирека са јастуком (в) / Fig. 8 The house of Dusko Kostic (a), detail of wall construction (б), detail of a pillar with a pillow (в)



а



б

Сл. 9 Кућа Графине Павловић, село Брлог (а), после урушавања велике собе (б) / Fig. 9 The house of Grafina Pavlovic, Brlag Village (a) after the collapse of the large room (б)

Сл. 10 Кућа Десимира Костића (а), детаљ комина (б), вурња (в), пресеци (г) / Fig. 10 The house of Desimir Kostic (a) Cumin detail (б), Vurnja (в), Preseci (г)



а



б



в



г

11  
12



13  
14



15



дугогодишњег непостојања путне инфраструктуре што је онемогућавало допремање и примену модерних грађевинских материјала<sup>4</sup>, ово село је остало богато аутентичном архитектуром. У њему је присутно више примера из различитих развојних фаза вернакуларне архитектуре овог поднебља (Сл. 11, 12, 13).

Такође у Горњем Високу налази се и село Бољев Дол са вредним примерима народног неимарства, укључујући и један од најраније подигнутих објеката у селу, кућу Рангела Јоацева коју карактеришу подужни трем и амбар у његовом склопу (Сл. 14). У селу Рсовци преовладавају нешто новије куће, које потичу из прве половине 20. века, па је и њихова основа нешто сложенија, формирана на ГЕ или Глагол. (Сл. 15)

Специфичност вернакуларне архитектуре у селима Забрђа указује на утицај варошке архитектуре из оближњих урбаних центара. У селу Височки Одоровци у добро очуваном стању налази се кућа Мите Ангелова грађена на самом почетку 20. века. (Сл. 16) Спрат куће чини троделна композиција са тремом, а подрум се простира испод целог габарита приземља. Улазна партија је наглашена луковима и тимпаном на коме је на месту кључног камена позициониран традиционални елемент *чувар-кућа*. Један од специфичних објеката у селу Мазгош је репрезентативна кућа Лозана Антова из 1912. године, са подужним тремом у равни фасаде, изведеним у аркадама. (Сл. 17) У Радејни је неуобичајено архитектонско решење куће Тодора Величкова. (Сл. 18) Балкон је, према традиционалној неимарској матрици, присутан на чеonoј фасади, симетрично позициониран изнад главног приземног улаза и оријентисан ка југу. Међутим, овај објекат има и тзв. *мимикрију* у архитектонском изразу, што је зидом скривено степениште у приземљу. Спратна маса је увучена за ширину степеништа, док су у равни чеоне фасаде видни стубови који носе кровну конструкцију.

Сва наведена села карактеришу већи или мањи скупови вредних примера вернакуларне архитектуре. Међутим, постоје и села у којима се налазе појединачни примери кућа које су вредна остварења народне архитектуре. Таква је приземна кућа са подрумом Асена Ташкова из 1936. године у селу Петрлаш. (Сл. 19) Одликује је бочно позиционирана ћошка са подужним тремом као хоризонталном комуникацијом. У Горњем Криводолу је преостало пар кућа које по архитектонској припадности подсећају на *куће на ћелицу*, али су њихове улазне партије богато декорисане те се на спратном нивоу формирају ћошке, ослоњене на диван-диреке. Тако је решена и ћошка (трем) на кући Тодора Јорданова из 1910. године у селу Горњи Криводол. (Сл. 20)

4 До села Росомач је путна инфраструктура изграђена тек 2020. године.

Сл. 11 Кућа Меримке Ћирић / Fig. 11 The house of Merimka Ciric

Сл. 12 Кућа у Росомачу / Fig. 12 House in Rosomac

Сл. 13 Невестина соба и амбар / Fig. 13 Bride's room and barn

Сл. 14 Кућа Рангела Јоцева / Fig. 14 The house of Rangel Jocenev

Сл. 15 Кућа Николе Алексића (1928) / Fig. 15 The house of Nikola Alekscic (1928)

### Јавни објекти и путеви

Посебан градитељски подухват представљају сеоске чесме. (Сл. 21, 22) Њих су, као и велики број сакралних објеката, градили мајстори Славинске школе у 19. и 20. веку.<sup>5</sup> Као сведок остатака древне јавне инфраструктуре у Забрђу (делом у Одоровачком пољу), налази се значајна комуникација Царски друм, некад Виa Милитарис, битно културно-историјско наслеђе. Због свог географског положаја ова територија је још у античком периоду била важна у повезивању Истока и Запада. О историјату и значају трасе Виa Милитарис на терену Старе планине Јован Цвијић је 1922. године забележио: „Овај пут је кроз време задржао

5 Славинска мајсторска школа настала је средином 19. века у Славини (Високу). Позната је по доброј организованости и дунђерским занатским способностима.

- Сл. 16 Кућа Мите Ангелова / Fig. 16 The house of Mita Angelov  
Сл. 17 Кућа Лозана Антова / Fig. 17 The house of Lozan Antov  
Сл. 18 Кућа Тодора Величкова / Fig. 18 The house of Todor Velickov  
Сл. 19 Кућа Асена Ташкова / Fig. 19 The house of Asen Taskov  
Сл. 20 Кућа Тодора Јорданова / Fig. 20 The house of Todor Jordanov  
Сл. 21 Чесма у Бољевом Долу / Fig. 21 The fountain in Boljevo Dol  
Сл. 22 Чесма у Каменици / Fig. 22 The fountain in Kamenica

16



17



18



19



20



21

22



23



првенство, у византијско доба, затим у римско – Вија Милитарис, у средњем веку царски пут. У време турског царства зове се Стамбулћол – Цариградски друм” (Свијић, 1966: 21–22). Сачувани остаци наслеђа Римског царства на овом простору потичу с почетка нове ере, када долина Нишаве улази у трасу пута Вија Милитарис (Terzić et al., 2014). (Сл. 23) Пут је на овом подручју изграђен 33. године нове ере. Био је направљен од калдрме и камених плоча и служио је за обављање колског саобраћаја (Ljubenov, 2020). Након двадесет векова, делови овога пута су откривени на локалитету у околини Димитровграда. (Сл. 24)

24



#### Сакрални објекти

Духовно и културно наслеђе употпуњују укупан конгломерат градитељског наслеђа на истраживаном подручју. Територија целе Старе планине је богата сакралним објектима: манастирима, црквама и оброчним крстовима (Igov, 2013). Свако село има бар једну цркву. Све су православне богомоље и припадају Нишкој епархији. Интересантно је да су манстир Св. Кирик и Јулита у

25



26



27

28





29

Смиловцима, црква Св. Ђорђа у Славињи, црква Св. Петке-Параскеве у Росомачу и црква Св. Пантелејмона дело руку Славињских мајстора. Манастир Пресвете Богородице у Височкој Ржани, манастир Св. Илија и црква Св. Петра и Павла у Рсовцима, црква Св. Николе у Дојкинцима, црква Св. Петке у Брлогу, црква Св. Архангела Михајла у Бољевом Долу, црква Успења Пресвете Богородице између села Каменица и Сенокос неке су од познатијих међу великим бројем цркава у селима Забрђа и Горњег Висока. (Сл. 25, 26 27, 28)

Као сведочанство прехришћанске вере, врло је честа појава духовног локалитета везаног за дрво. Обично је то вишевековни дуб, храст или бор, који кроз свој животни век носи и поруку о климатским условима. У селу Височки Одоровци, на парцели чији је власник православна црква, налази се храст (славонски храст) стар више од 600 година (Сл. 29) и оброчни крст у славу Св. Ђорђа, те се сеоска слава Ђурђевдан обележава на овом месту. За такав обред везано је пуно интересантних детаља, а ток обреда се одвија уз присуство свештеног лица и представника свих породица у селу. У центру сеоског гробља у селу Рсовци налази се црни бор, по предању стар више од 500 година, под заштитом државе. (Сл. 30)



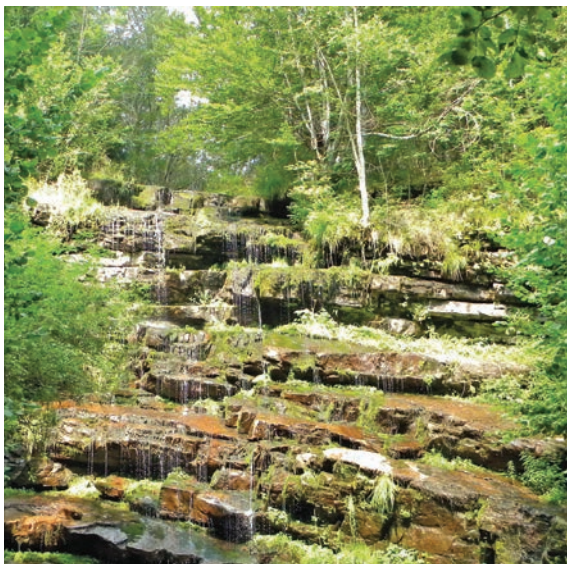
30

#### *Природно наслеђе*

Истраживано подручје чини и велики број природних локалитета који су на терену Горњег Висока укључени у заштићену зону Парка природе Стара планина. Старопланинска природна богатства и богатство флоре и фауне су на највишем нивоу у Србији, па и шире. Бројност и разноврсност врста и екосистема чине богат биодиверзитет Старе планине. За овај простор се везују и аутохтоне расе домаћих животиња, као и богатство дивљег животињског света. Разноврсну вегетацију Старе планине чине 52 фитоценозе: 29 травњачке и 23 шумске (Србија šume, 2006). Лековите биљке, од којих су многе опеване у народним песмама, велики су ослонац за одрживост ових станишта.

Неки локалитети природног наслеђа су: водопад Тупавица на Дојкиначкој реци (Сл. 31), кањон Росомачке реке тзв. Славињско грло или Росомачки лонци (Сл. 32), Јеловичко Врело, кањон Владикине плоче, видиковац Козји камен, Понор (Сл. 33), резерват смрча Арбиње, Копрен, водопади Скок и остали код села Сенокос итд. Забрђе не припада области под заштитом, али има изузетне природне географске предиспозиције и интересантне крашке облике рељефа: карстну зараван Тепош, крашко Одоровачко поље, крашки плато Видлича, Петрлашку пећину, Смиловска језера Савати, водопад Рипало, као и локалитет видиковац Одоровачко поље.

Сл. 23 Карта пута Виа Милитарис / Fig. 23 Via Militaris Route  
 Сл. 24 Изглед пута Виа Милитарис / Fig. 24 Via Militaris road  
 Сл. 25 Каменица / Fig. 25 Kamenica  
 Сл. 26 Бољев Дол / Fig. 26 Boljev Dol  
 Сл. 27 Рсовци / Fig. 27 Rsovci  
 Сл. 28 Смиловци / Fig. 28 Smilovci  
 Сл. 29 Височки Одоровци / Fig. 29 Visočki Odorovci  
 Сл. 30 Рсовци / Fig. 30 Rsovci



31



32



33

Сл. 31 Тупавица / Fig. 31 Tupavica  
 Сл. 32. Славињско грло / Fig. 32 Slavinjsko grlo  
 Сл. 33 Понор / Fig. 33 Ponor

## ДИСКУСИЈА

Полazeћи од одређења да су архитектонски резервати дефинисане и функционално јединствене просторне области базиране на синтези разноврсног створеног и природног наслеђа, њихово формирање је превасходно у функцији човека, односно усмерено је ка експлоатацији садржаја, едукацији становништва и развоју туризма, уз очување присутног наслеђа (Matlovič, 2014; Widawski, Wyrzykowski, 2017). Другим речима, у архитектонском резервату, осим градитељског наслеђа, природних лепота, духовних споменика (материјалног и нематеријалног наслеђа), неопходни су и смештајни капацитети како би посетиоци могли ту и да бораве одређени временски период (Ćurčić et al., 2019; Dragović et al., 2011). На тај начин додатни елементи могу бити туристички садржаји попут преноћишта, старе „каване“, ханова, продавница, школа, домова омладине, амбуланти, воденица итд., који би функционално употпуњавали целину. У циљу повезивања објеката и садржаја (у свим годишњим добима), потребно је дефинисати и изградити путне правце и пратећу инфраструктуру, попут паркинг простора у близини битних тачака природног наслеђа, поставити обележја репера у природи, дефинисати и добро обележити планинарске стазе. Поред тога, за коришћење ове богате туристичке руте неопходне су детаљне смернице о начину кретања и тачкама које су неизоставне да би се сагледала комплетна слика овог великог комплекса.

Уз сагледавање могућности формирања архитектонског резервата на подручју Старе планине, у раду је анализирано градитељско, културно-историјско, духовно и природно наслеђе које се налази у области Горњи Висок и Забрђе. Истраживањем је уочено да би при формирању архитектонског резервата Стара планина градитељско наслеђе било окосница око које се плете ткиво сачињено од других видова наслеђа. На широком подручју које би било обухваћено резерватом, укључујући и испитиване области Горњег Висока и Забрђа, била би формирана архитектонска језгра, као кључни елемент резервата, која би међусобно била повезана путном инфраструктуром формирајући специфичну архитектонску руту (Сл. 34). Архитектонска језгра повезана у комплекс архитектонски резерват представљају могући облик заштите непоновљивог наслеђа Старе планине. Повезивањем језгара формирала би се основа за успостављање полифункционалне мреже објеката, садржаја, културног, духовног и природног наслеђа.

Синтеза података из истраживања указује да се на посматраном подручју неколико села у целини истиче својим архитектонским, естетским, уметничко-занатским особеностима и обимом сачуваних објеката. Многа од ових села карактеришу јединствени, препознатљиви декоративни елементи (амблеми), као својеврсни симболи села. Такође, постоје и села која одликује традиционална употреба материјала и начин градње, али без посебног



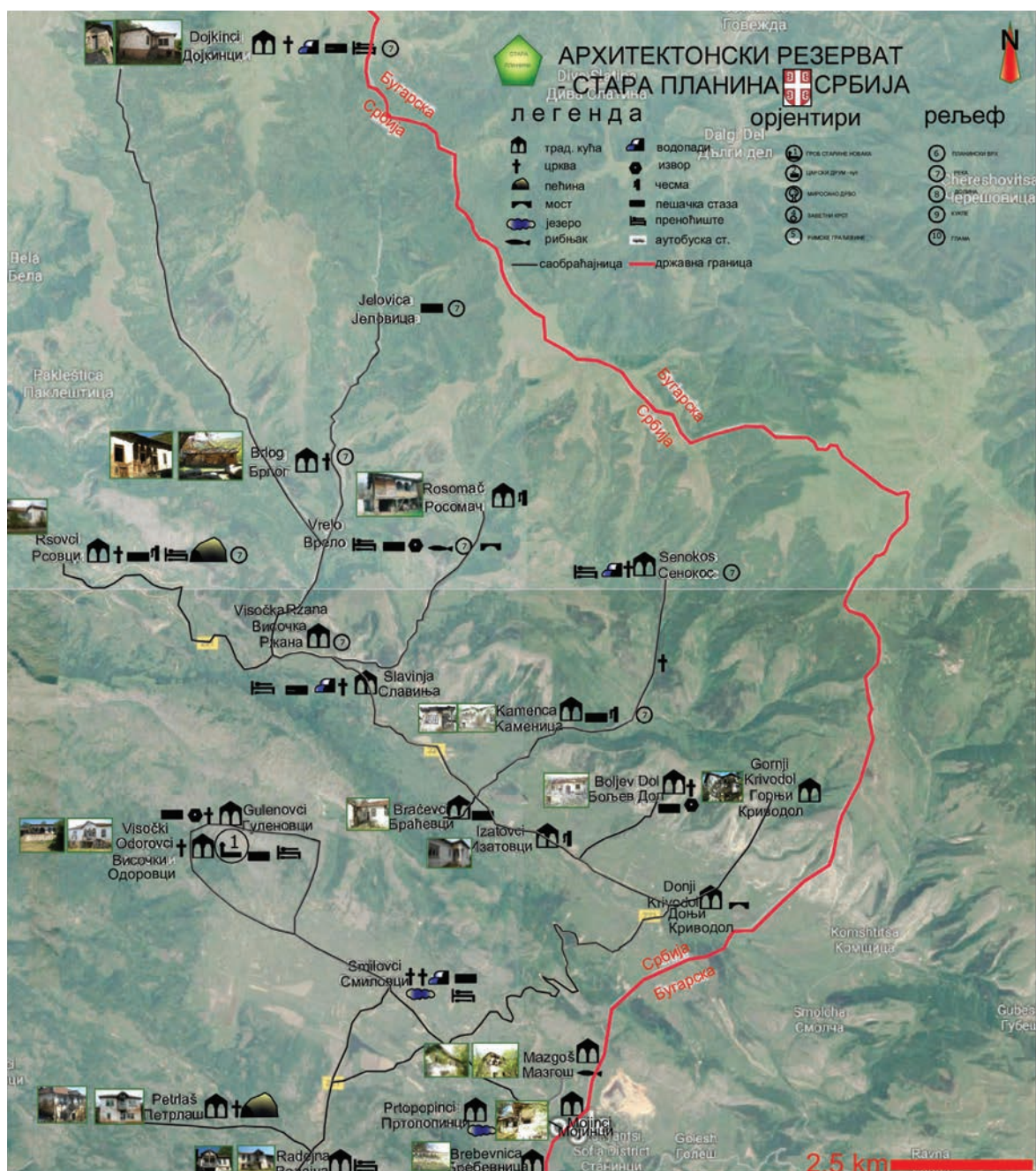
декоративног обликовања. Сва та села испуњавају услове да буду дефинисана као засебна архитектонска језгра. Тако би архитектонска језгра у области Горњи Висок била села: Бољев Дол, Брлог, Горњи Криводол, Дојкинци, Сенокос, Славиња, Рсовци и Росомоч. У области Забрђа, архитектонска језгра би се формирала у селима Височки Одоровци, Мазгош, Петрлаш и Радејна.

Као што је речено, целину архитектонског језгра, осим објеката вернакуларне архитектуре, чине и други видови наслеђа. Тиме би, на пример, архитектонско језгро у селу Рсовци, уз реку Височицу, објединило природне лепоте (видиковац Козји камен, пећину Владикине плоче, Јеловичко врело), представнике духовног наслеђа (манастир Св. Петра и Павла, манастир Св. Илије) и

архитектонско наслеђе у коме преовладавају куће настале у првој половини 20. века. Комплементарну целину чинили би и присутни богати фосилизирани потеси геонаслеђа Јеловица – Рсовци, као и туристичко одмаралише на Врелу.

Архитектонско језгро, формирано у селу Брлог чинило би више карактеристичних стамбених објеката, при чему посебну вредност и аутентичност имају куће са тремом у равни фасаде и раритетни кровови покривени каменим плочама. Како је Брлог врло близу Дојкинаца, уз ова два језгра би се везивале природне лепоте водопада Тупавица, планинарске руте које воде до Копрена, Понора и Арбиња. Ту се налазе и неке од најстаријих цркава, воденица, столарских радионица, привредних објеката (амабари, плевњи).

Сл. 34 Схема предложеног Архитектонског резервата Стара планина / Fig.34. Scheme of the suggested Stara Planina Architectural Reserve



Такође у Горњем Високу, дуж реке Височице, архитектонско језгро може бити формирано у селу Бољев Дол. Ово мало, издвојено село, смештено под Бољевским планинама, богато је наслеђем као што су духовни локалитети Херини извори из 4. века, Црква Св. Архангела Михајла из 12. века, као и вредни примери објеката стамбене вернакуларне архитектуре. Село Бољев Дол се налази у непосредној близини села Славиња, познатог по Славињском грлу, кањону реке Росомаче, једне од најпосећенијих дестинација на Старој планини, затим, села Каменице, Сенокоса и Сенокоског водопада, с једне стране, а Горњег и Доњег Криводола с друге, као и у близини села Изатовци и Браћевци.

Архитектонска језгра која би била формирана у селима Забрђа одликује архитектура различита у односу на градитељско неимарство у селима Горњег Висока. У овом крају би фолклорни елементи формиран под утицајем варошке архитектуре и пренети из оближњих урбаних центара, богатство облика и разноврсност уметничко-занатског израза чинили посебност архитектонских језгара. Укупној физиономији архитектонских језгара у Забрђу такође би доприносиле присутне специфичне одреднице традиционалне архитектуре какве постоје у селима Радејни и Петрлашу.

## ЗАКЉУЧАК

Формирање комплекса архитектонског резервата на подручју Старе планине, са архитектонским језгрима и јасним везама између њих, где су интегрисани разноврсни видови материјалног, нематеријалног и природног наслеђа, представљало би јединствен пример у Србији. Како је старопланинска област мало позната становништву Србије, на овај начин би се стварала јаснија слика о наслеђу које је у великој мери запостављено, а са крајњим циљем његовог очувања и ревитализације. Доступан општој популацији, као и различитим циљним групама корисника (на пољу архитектуре, заштите, едукације, културе, етнологије и др.), резерват би имао едукативну сврху подизања нивоа свести о наслеђу. Истовремено, резерват би био експлоатисан у различитим облицима туризма. Стављање објеката традиционалне архитектуре у функцију туристичке понуде, уз испуњавање захтева модерног живота, повећава њихову економску вредност и може допринети адекватном очувању његових архитектонских, културних и амбијенталних вредности (Katarpidi, 2021). Тренутно велики број власника такозваних етно-кућа у селима Дојкинци, Сенокос, Славиња, Смиловци, Одоровци, Протопопинци нуде смештај, док газдинства у Радејни, Славињу, Гуленовцима и на Врелу обезбеђују квалитетну старопланинску храну.

Формирање архитектонског резервата Стара планина јесте захтеван процес који чини низ сложених поступака и представља обиман подухват имајући у виду њихову расуту диспозицију, као и тренутно слабо развијен ниво опремљености путном и другом инфраструктуром. Због тога је неопходно добро повезивање, успостављање и организација архитектонске руте која би умрежавала старопланинска села и куће, а уједно обухватала и елементе другог, разноврсног наслеђа. Да би овакав систем функционисао, неопходна је подршка власти локалног административног центра, Републике, надлежних министарстава, туристичких организација и других актера, укључујући и локално становништво.

Према овде изложеном примеру, уз претходно истраживање и утврђивање потенцијала и ограничења, архитектонски резервати би могли бити формиран и на другим подручјима Старе планине, као што су: Средњи Висок, односно села око Завојског језера, затим Доњи Висок (село Топли Дол), изузетно печалбарско село Шугрин, као и села у зајечарском и књажевачком планинском појасу. Аутентичност градитељства на овом подручју, природа и друге вредности, кроз овакав вид заштите, у облику архитектонских резервата, били би коришћени на контролисан начин, заштићени од немарног понашања слободних посетилаца, а истовремено доступни и стављени у функцију туризма.

## ЛИТЕРАТУРА

- Bogdanović, B. (2014) Njena priča: Staro selo, u: Krstović, N. (ur.) *Muzeji na otvorenom 2014: oči osnivači, Sirogojno, Muzej na otvorenom Staro selo*, str. 149–162.
- Chambers, E. (2009) From authenticity to significance: Tourism on the frontier of culture and place, *Futures*, **41**(6), pp. 353–359.
- Cvijić, J. (1966) *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Osnovi antropogeografije*, 2. izd., Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije
- Ćurčić, A., Momčilović Petronijević, A., Topličić Ćurčić, G., Keković A. (2020) *An approach to building heritage and its preservation in Serbia and surrounding areas, Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering*, **18**(1), str. 15–31, <https://doi.org/10.2298/FUACE200511002C>
- Ćurčić, N., Milinčić, U., Stranjančević, A., Milinčić, M. (2019) Can winter tourism be truly sustainable in natural protected areas?, *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA*, **69**(3), pp. 241–252. <https://doi.org/10.2298/IJGI1903241C>
- Dragović, R., Todorović, M., Stanković, S. (2011) *Mogućnosti za razvoj održivog turizma na Staroj planini, Glasnik Srpskog geografskog društva*, **91**(1), str. 87–116.
- Drobnjaković, M., Vuksanović-Macura, Z., Spalević, A., Todorčić, J. (2017) *Researching and planning the rural space: the work of Branislav Kojić, Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić"*, **67**(2), pp. 195–211, <https://doi.org/10.2298/IJGI1702195D>.
- Đurica, N. (2014) *Karakteristike razvoja Bugarske kao turističke destinacije*. Magistarski rad, Beograd, Univerzitet Singidunum
- Findrik, R. (1987) *Zlatiborska brvnara i Muzej narodnog graditeljstva „Staro selo“ u Sirogojnu*, Beograd, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture
- Giannakopoulou, S., Kaliampakos, D. (2016) *The social aspects of rural, mountainous built environment. Key elements of a regional policy planning, Journal of Cultural Heritage*, **21**, pp. 849–859.
- Grupa autora (2003) *Atlas narodnog graditeljstva Srbije. Narodno graditeljstvo opštine Knjaževac – Stara Palanina*, Beograd, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture
- Grupa autora (2007) *Atlas narodnog graditeljstva Srbije. Narodno graditeljstvo opštine Knjaževac – Stara Palanina*, Beograd, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture
- Igov, S. (2013) *Obročnite krstove: kultovo znamenje, Dimitrovgrad, Narodna biblioteka Kadlucza, A. (1984) Rezervat kao metoda zaštite i prezentacije arhitektonskih spomenika kulture, Informatica Museologica*, **4**, str. 28–31.

- Katapidi, I. (2021) *Heritage policy meets community praxis: Widening conservation approaches in the traditional villages of central Greece*, *Journal of Rural Studies*, **81**, str. 47–58. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.09.012>.
- Kojić, B. (1958) *Seoska arhitektura i rurizam. Teorija i elementi*, Beograd, Izdavačko preduzeće Građevinska knjiga
- Kojić, B. (1973) *Seoska arhitektura i rurizam*, Beograd, Građevinska knjiga
- Krstović, N. (2017) Selo i pitanje savremenosti, u: Rudić, S., Čaldović Šijaković, S. (ur.), *Selo Balkana: kontinuiteti i promene kroz istoriju*, Beograd, Istarski institut
- Ljubenov, G. (2015) *Dekoratивно oblikovanje tradicionalne narodne arhitekture u regionu Stare planine*, Beograd, Doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu
- Ljubenov, G., Blagojević-Roter, M. (2016) *Disappearance of the traditional architecture – The key study of Stara planina villages*, *Serbian architectural journal*, Vol. **8**, pp.43–58.
- Ljubenov, G. (2020) *Tradicionalno arhitektonsko nasleđe u regionu Stare planine. Arhitektura koja nestaje*, posebno izdanje SANU br. 695, Odeljenje za likovne i muzičke umetnosti knj. 13, OrionArt
- Macura, V. (2019) *Opadanje gradova i opština, izumiranje sela, promene u sistemu naselja – Kakva je budućnost prostora Srbije?*, u: Stojkov, B., Pantić, M. (ur.), *Gradovi Srbije u budućnosti*, Beograd, Akademija inženjerskih nauka Srbije, Akademska misao, str. 36–39.
- Mastilo, N. (2001) *Rečnik savremene srpske geografske terminologije*, Beograd, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu
- Matlović, R., Matlovićová, K., Kolesárová, J. (2014) Conceptualization of the historic mining towns in Slovakia in the institutional, urban-physiological and urban-morphological context, in: Radics, Z., Penczes, J. (eds.), *Enhancing competitiveness of V4 historic cities to develop tourism. Spatial-economic cohesion and competitiveness in the context of tourism*, Available at: <https://www.researchgate.net/publication/283718125> [Accessed: 20. 1. 2022.]
- Milošević, M. V., Markičević, M. (2004) *Održivi turizam – utilizacija prostora planinskih pograničnih regija na primeru Stare Planine*, Zbornik radova - Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, 52, str. 43–58.
- Ministarstvo zaštite životne sredine (2022) *Obaveštenje o postupku pokretanja i promene vrste zaštite u nacionalnom parku „Stara planina“*, Available at: <https://www.ekologija.gov.rs/obavestjenja/zastita-prirode/obavestjenje-o-postupku-pokretanja-i-promene-vrste-zastite-u-nacionalnom-parku-stara-planina-0> [Accessed: 10. 3. 2022.]
- Mitrović, M. M. (2015) *Sela u Srbiji: promene strukture i problemi održivog razvoja*, Beograd, Republički zavod za statistiku
- Muzej na otvorenom „Staro selo“ Sirogojno (2022) *O Muzeju*, Available at: <https://www.sirogojno.rs/> [Accessed: 17. 1. 2022.]
- Namićev, P., Vuksanović-Macura, Z., Petrevska, B. (2018) Vernacular architecture in Macedonia and Serbia: a comparative study, in: Brankov, J., Drobnjaković, M. (eds.), *The Balkan Peninsula of Jovan Cvijić: Historical Background and Contemporary Trends in Human Geography*, Belgrade, Geographical institute “Jovan Cvijić” SASA, Loznica, Cultural Centre “Vuk Karadžić”, pp. 243–252.
- Protić, M. (1934) *Geološki sastav i tektonika Stare planine*, Beograd, Geološki institut Kraljevine Jugoslavije
- Radonjić-Živkov, E. (2017) *Zaštita narodnog neimarstva kao kulturnog dobra*, u: Vuksanović-Macura, Z., Drobnjaković, M., Todorčić, J., Spalević, A. (ur.) *Branislav Kojić: prostor u selu – selo u prostoru*. Beograd, Galerija nauke i tehnike SANU, str. 98–99.
- Ribar, M. (1988) *Arhitektura srpskog sela u funkciji turizma*, Beograd, Izgradnja
- Simonović, Đ. (1980) *Uređenje seoskih teritorija i naselja*, Beograd, Građevinska knjiga
- Službeni glasnik Republike Srbije, 115/08, *Prostorni plan područja Parka prirode i turističke regije Stara planina*, Beograd, JP „Službeni glasnik“
- Slovak Environmental Agency (2010) *State of the environment report, Slovak Republic 2010*, (Ministry of Environment of the Slovak Republic), Available at: <https://www.enviroportal.sk/uploads/report/3385.pdf> [Accessed: 20. 1. 2022.]
- Srbija šume (2006) *Stara planina, park prirode*, Beograd, *Zavod za zaštitu prirode Srbije*
- Stankov, U., Vladimir Stojanović, V., Dragičević, V., Arsenović, D. (2011) *Ecotourism – an alternative to mass tourism in Nature Park “Stara Planina”*, *Journal of the Geographical Institute “Jovan Cvijić”*, **61(1)**, pp. 43–59, <https://doi.org/10.2298/IJGI11010435>.
- Terzijska, I., Kyurova, V. (2012) Cultural heritage management: a case study in Bulgarian architectural reserves, in: *International conference “Cultural Corridor Via Pontica – Cultural tourism without boundaries”*, Dyuni Royal Resort, 21–25.09.2012.
- Terzić, A., Bjeljac, Z., Jovanović, R. (2014) *Zaštita, revitalizacija i upotreba nasleđa kroz sistem formiranja kulturnih ruta – evaluacija master plana Put Rimskih careva*, *Kultura*, **143**, str. 319–335, <https://doi.org/10.5937/kultura1443319t>.
- Tomić-Joković, S. (2013) *Primena rezultata istraživanja starih zanata i zanimanja u Muzeju na otvorenom „Staro selo“ u Sirogojnu*, u: Krstović, N. (ur.), *Muzeji na otvorenom 2013: iz drugog ugla, Sirogojno: Muzej na otvorenom Staro selo*, str. 168–187.
- UNESCO. 2022, *The Trulli of Alberobello*, Available at: <https://whc.unesco.org/en/list/787/> [Accessed: 20. 1. 2022.]
- Vasić Petrović, E. (2016) *Studija zaštite sela Gostuša u opštini Pirost: sa predlogom za proglašenje za prostornu kulturno-istorijsku celinu*. Niš, Zavod za zaštitu spomenika kulture, Fondacija arhitekta Aleksandar Radović
- Vidanović-Sazda, G. (1955) *Visok: prirodno-geografska ispitivanja*, Beograd, Naučna knjiga
- Vidanović-Sazda, G. (1960) *Vidlič – Zabrđe: ekonomsko-geografska studija*, Beograd, Geografski institut SANU
- Videnović, A. (2017) *Obnova centara u ruralnim područjima: novi zapisi*, Beograd, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu
- Zlatić Ivković, Z. (2018) *Čuvari baštine*, u: Škorić, D. (ur.) *Etno-sela i seoske ambijentalne celine u Republici Srbiji i Republici Srpskoj*, Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, str. 299–312.
- Widawski K., Wyrzykowski J. (eds.) (2017) *The Geography of Tourism of Central and Eastern European Countries*, Cham, Springer

## IZVORI ILUSTRACIJA

- Сл. 1, 6–10, 13-20, 22, 25–29, 31-33. Горица Љубенов.
- Сл. 2, преузета са сајта: <https://www.alibabuy.com/actualite/italie/alberobello/16120-insolite-decouvrez-trulli-maisons-atypiques-alberobello.html>
- Сл. 3, преузета са сајта: <https://www.panacomp.net/arbanasi-selo-i-manastiri/>
- Сл. 4, Ивица Алексић
- Сл. 5, преузета са сајта: <https://www.sirogojno.rs/>
- Сл. 11, Владимир Манић
- Сл. 12, РЗСК Београд
- Сл. 21, преузета са сајта: [https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Ffar.rs%2Fsr%2F2019%2F11%2F12%2Fvideo-boljev-dol-dva-dragulja-za-dva-stanovnika%2F&psig=AOvVaw07F\\_e=images&cd=vfe&ved=0CAwQjRxxqFwoTCNiYtaSunvcCFQAAAAAdAAAAABAD](https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Ffar.rs%2Fsr%2F2019%2F11%2F12%2Fvideo-boljev-dol-dva-dragulja-za-dva-stanovnika%2F&psig=AOvVaw07F_e=images&cd=vfe&ved=0CAwQjRxxqFwoTCNiYtaSunvcCFQAAAAAdAAAAABAD)
- Сл. 23, International musical-scene proekt, via militaris”, стр. 332
- Сл. 24, преузета са сајта: [http://www.heritage.gov.rs/latinica/zastitna\\_arheoloska\\_iskopavanja\\_koridor\\_10\\_Seliste\\_Via\\_militaris.php](http://www.heritage.gov.rs/latinica/zastitna_arheoloska_iskopavanja_koridor_10_Seliste_Via_militaris.php)
- Сл. 30, преузета са сајта: <https://www.pirotskevesti.rs/wp-content/uploads/2018/10/crni-bor.jpg>

## АПСТРАК

Квалитет заједничких отворених јавних простора условљен је, између осталог, распоредом и карактеристикама објеката који се налазе у његовој непосредној близини, али и функцијама и садржајима, опремљеношћу и материјализацијом партера. Из тог разлога, интервенције на постојећим објектима или изградња нових, око отворених заједничких јавних простора могу негативно или позитивно да утичу на сам квалитет тих површина. Изградња Новог Београда је започета 1948. године и траје све до данас. На простору Новог Београда мрежа заједничких отворених јавних простора обухвата више од 50% укупне површине општине. Првобитно, блокови на Новом Београду су грађени на основу усвојеног јединственог планског решења. Трансформација блокова је започета деведесетих година 20. вијека, у постсоцијалистичком периоду, услед промене законских регулатива које су омогућиле веће учешће приватних инвестиција у процесима реконструкције и новоградње. Како би се утврдио стварни утицај реконструкција мегаблокова на квалитет заједничких отворених јавних простора, у овом раду ће бити представљени критеријуми за утврђивање квалитета тих простора. Помоћу тих критеријума биће испитане разлике у квалитету заједничких отворених јавних простора унутар блока у којем су интервенције биле честе и блока у којем није било значајнијих интервенција последњих неколико деценија. Закључци треба да дају одговор на питање да ли и у којој мјери интервенције у простору негативно утичу на квалитет заједничких отворених јавних простора.

Кључне ријечи: отворени заједнички јавни простори, интервенције у простору, мегаблокови, критеријуми квалитета, Нови Београд

## ABSTRACT

The quality of common open public spaces is conditioned, among other things, by the layout and characteristics of the facilities located in their immediate vicinity, but also by the functions and contents, equipment and materialization of the ground floor of those facilities. For this reason, interventions on existing facilities and the construction of new ones around common open public spaces can positively or negatively affect the quality of these areas. The construction of New Belgrade began in 1948 and continues today. In the area of New Belgrade, the network of common open public spaces covers more than 50% of the total area of the municipality. Initially, the blocks in New Belgrade were built on the basis of a unique planning solution. The transformation of the blocks began in the 1990s in the post-socialist period, when it became possible to change the legal regulations and enable a greater participation of private investments in the processes of reconstruction and new construction. In order to determine the real impact of the reconstruction of mega blocks on the quality of common open public spaces, this paper will present the criteria for determining the quality of these spaces. The criteria will help to examine the differences between the quality of common open public spaces within a block that has had frequent interventions and one where there have been no significant interventions over the last few decades. The conclusions should provide an answer as to whether and to what extent spatial interventions affect the quality of common open public spaces.

Keywords: open common public spaces, interventions in space, megablocks, quality criteria, New Belgrade

## УВОД

Реконструкције мегаблокова представљају један од главних процеса због којих долази до промјене облика, распореда, али и квалитета простора унутар блока. Блоковска насеља широм свијета у великом броју развијана су током XIX и XX вијека и у већини њих у последње три или четири деценије дешавају се разне промјене услед реконструисања објеката и простора. Те промјене могу се уочити у старим берлинским блоковима унутар којих су, према Криеровом

\* Слободан Булатовић, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, bulatovic-s@hotmail.com

плану из осамдесетих година прошлог вијека (Berke, Krier & Frampton, 1982), изградњом нових објеката једно или два секвенцијална дворишта подијељена на четири унутрашња дворишта (Borsi, Porter & Nottingham, 2016). Такође, процесом приватизације крајем деведесетих година дошло је до промјена унутар стамбених блокова и у Букурешту, а на промјене су утицале реконструкција постојећих, те градња нових објеката (Guongui & Laszlo, 2008). Такве промјене могу се запазити и у блоковима Новог Београда. Наиме, ови блокови су планирани и грађени у другој половини XX вијека. Крајем прошлог вијека, у периоду транзиције, долази до интервенција у оквиру постојећих мегаблокова (углавном грађењем нових објеката) које за собом остављају разне посљедице на форму и квалитет простора.

Урбана реконструкција јесте појам који објашњава потребу промјене простора, односно специфичну урбану интервенцију чији циљ није само планирање даљег развоја одређеног подручја него и промјена смијера тог развоја (Novaković, 2010). Под појмом реконструкције у Србији, између осталог, подразумијева се и извођење грађевинских и других радова на постојећим објектима, а којима се директно утиче на спољни изглед објекта или се повећава број функционалних јединица (Zakon o planiranju i izgradnji, 2009).

Реконструкцијом новобеоградских блокова промијенила се њихова структура, а сам процес је спроведен на штету зелених и других јавних површина. Насупрот овом, на Новом Београду има и мегаблокова код којих нису вршене интервенције, или су оне биле минималне, па самим тим нису утицале на њихову форму и структуру.

Отворени заједнички јавни простори представљају веома битан дио насеља и блока јер представљају мјеста на којима се људи окупљају, друже, проводе слободно вријеме, те на тај начин остварују квалитетне социјалне релације унутар заједнице (Salama, Remali & MacLean, 2017). Највећи утицај на квалитет урбаног живота и људске односе имају управо просторна конфигурација и урбани облици који зависе од распореда и броја објеката унутар блока (Moughtin & Mertens, 2003). Из наведеног је очигледно да у погледу квалитета живота велики значај имају јавни отворени заједнички простори унутар блока.

Циљ овог рада јесте да одговори на питање да ли су реконструкције мегаблокова имале утицај на квалитет отворених заједничких јавних простора на примјеру Новог Београда. Блокови 21 и 28 биће коришћени као студије случаја те ће на основу упоредне анализе бити донесени закључци. На основу истраживања поменута два блока биће приказан могући утицај који реконструкције простора могу имати на отворене заједничке јавне просторе. Основни разлог зашто су управо поменута два мегаблока одабрана за ово истраживање јесте тај што мегаблок 28 током времена није претрпио велике промјене које би значајније

утицале на морфологију блока, док су интервенције у блоку 21 у последњих тридесет година биле веома честе, те се поређењем ових блокова може закључити колики је утицај реконструкције мегаблока на квалитет отворених заједничких јавних простора унутар њега.

## ИСТОРИЈАТ РАЗВОЈА ПРЕДМЕТНИХ МЕГАБЛОКОВА

Општина Нови Београд састоји се од 72 мегаблока који су развијани током последњих 80 година. Изградња Новог Београда званично је започета 11. априла 1948. године (Рауповић & Јовановић, 1974) извођењем комуналних радова на терену, а након тога и изградњом првих објеката на овом простору, односно Студентског града и стамбених павиљона на Тошином бунару (Влагојевић, 2007). Убрзо је услиједио прекид радова, односно већ почетком шездесетих година прошлог вијека, услед економске кризе и блокаде од стране СССР-а, градња је заустављена (Ђукић, 2015).

У периоду од 1960. до 1980. године (након што су радови настављени) изграђени су блокови 21 и 28 који заједно са блоковима 22, 23, 24, 25, 26, 29 и 30 чине централну зону Новог Београда (Месапов, 2019). Иако је Централна зона Новог Београда од стране Завода за заштиту споменика културе града Београда добила статус културног добра просторне културно-историјске цјелине (Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 29.01.2021), ипак, током последње три деценије у блоку 21 дешавале су се разне интервенције које су утицале на одређене квалитете унутар блока, а самим тим и на квалитет отворених заједничких јавних површина које се налазе у том блоку. Такође, постоје и блокови који су током времена остали нетакнути, или су интервенције унутар њихових граница биле минималне, а један од тих блокова јесте блок 28.

Иако на квалитет отворених заједничких јавних простора утичу разни чиниоци, најутицајнији је ипак реконструкција тих простора, односно изградња нових или рушење постојећих објеката, те промјена намјене тих простора, али и њихово обнављање и даљи развој. Све ове интервенције у простору могу позитивно или негативно утицати на одређене особине заједничких отворених јавних површина, односно на квалитет простора, континуитет и затвореност, лакоћу кретања, прилагодљивост, разноврсност простора, видљивост (Williams & Green, 2001).

Нажалост, неискориштени простори мегаблокова на Новом Београду попуњавају се тако да задовоље интересе власника капитала, без јасних правила и врло често на штету других корисника. На овај начин потпуно се занемарују историјски развој Новог Београда и основна начела његовог формирања (Marić, Niković & Manić, 2010). Управо ово занемаривање довело је до промјене у просторној структури унутар блока 21, који је својевремено био један од елитнијих блокова, са јасном просторном структуром, намијењен углавном припадницима војске и политичарима (Prca, 2018).

Отворени заједнички јавни простори би требало да омогуће корисницима да ту квалитетно проводе слободно вријеме (Nasution & Zahrah, 2011), обављају рекреативне активности, уживају у зеленим површинама, и, поврх свега, остваре социјалну интеракцију између ширег спектра друштва (Dietrich & Kenguel, 2016). Другим ријечима, јавни простори јесу мјеста која, између осталог, омогућавају неформална окупљања (Odenburg, 1999). Битно је напоменути да јавни простори припадају свим друштвеним групама, без обзира на њихову етничку припадност, статус, године, пол, те друге демографске карактеристике (Charkchian & Daneshpour, 2010).

Отворени заједнички јавни простори који се налазе у оквиру мегаблокова су: паркови, игралишта, школска дворишта, као и пијаци и простори око спомен-обилежја (Carr, Francis, Rivlin, & Stone, 1992). Поред наведених, у отворене заједничке јавне просторе могуће је убројати и све дијелове изграђене или природне околине којима јавност има слободан приступ (Carmona, De Magalhaes & Hammond, 2008). Тако је у заједничке отворене јавне просторе могуће сврстати и улице, али и „јавно-приватне“ просторе којима приступ није ограничен (Stanley, Stark, Johnston & Smith, 2012). Блоквски паркови јесу оне зелене површине које су развијане за потребе одређеног мегаблока, а поред зеленила могу имати и игралишта. Иако школска дворишта не припадају увијек отвореним заједничким јавним просторима јер су у највећем броју случајева намијењена ученицима, ипак врло често она буду отвореног типа, јер представљају једина спортска игралишта у оквиру кварта или блока. У блоквским отвореним просторима углавном се окупљају дјеца и тинејџери, али и пензионери (Francis, 1987).

#### **Идентификација отворених заједничких јавних простора унутар мегаблокова**

Како би се извршила процјена утицаја реконструкције на квалитет отворених заједничких јавних простора потребно је одабрати релевантне отворене заједничке јавне просторе који одговарају потребама овог истраживања. Прије свега, неопходно је у оба мегаблока (блоку 21 и блоку 28) пронаћи јавне просторе који припадају истим групама, односно истим категоријама. Такође, веома је битно да је један од простора остао нетакнут током времена, односно да у његовој непосредној близини или у оквиру његове површине до сада нису вршене реконструкције или промјене намјене земљишта, а да други простор буде онај који је претрпио одређене промјене или су се те промјене десиле у његовој близини, а имале су утицај на промјене његових карактеристика.

#### *Мегаблок 21*

Унутар блока 21, као што је поменуто у тексту, током последњих 30 година извршено је много реконструкција и новоградњи које су довеле до одређених промјена. Према архитектонским и урбанистичким рјешењима израђеним шездесетих година прошлог вијека, блок 21 планиран је тако да се унутар њега налази шест стамбених кула у сјевероисточном дијелу блока, двије стамбене „штангле“ на сјеверозападу и југоистоку, а кроз средину блока, од истока ка западу, према плану развијан је стамбени меандар који је представљао везу између свих стамбених структура унутар овог блока (Vesковић & Јовановић, 2018). С обзиром на првобитни распоред, новоградње је било могуће вршити углавном по ободима блока, што је и учињено. Највећи број нових објеката изграђен је уз јужну и западну границу блока, односно уз Булевар Зорана Ћинђића и Улицу антифашистичке борбе. Нажалост, ни сјеверни обод овог мегаблока није био поштеђен, те се и на тој страни могу пронаћи не тако стари објекти. Ове реконструкције простора мегаблока довеле су до промјена у квалитету одређених отворених заједничких јавних простора, али су такође довеле и до тога да су поједини дијелови тих простора заувјек изгубљени, а нажалост то су у највећој мјери зелене површине. У времену настанка и развоја овај блок обухватао је просторну цјелину од 24ха, од чега су зелене површине и простор за рекреацију обухватили 11ха, а данас је то далеко мање (Vesковић & Јовановић, 2018).

#### *Мегаблок 28*

Један од мегаблокова на Новом Београду који није доживио никакве трансформације, или су оне биле минималне, јесте блок 28. Простор овог блока претрпио је минималне промјене, и то прије свега у погледу промјене намјене одређених објеката. У вези са наведеним, јасно је да се просторни распоред унутар блока није промијенио од његовог настанка до данас. Због тога је могуће рећи да и квалитет отворених заједничких јавних простора није претрпио велике промјене. Блок је углавном у функцији становања уз пратеће садржаје неопходне за квалитетан живот становника. У оквиру блока су основна школа, уз коју се налазе отворене заједничке јавне површине, и вртић. Унутар овог блока, неизграђене, односно рекреативне површине заузимају око 11ха земљишта од укупно 19,5ха колико износи површина блока (Glavički, 1971).

#### **ДЕФИНИСАЊЕ КРИТЕРИЈУМА ЗА ОДРЕЂИВАЊЕ КВАЛИТЕТА ОТВОРЕНИХ ЗАЈЕДНИЧКИХ ЈАВНИХ ПРОСТОРА**

Како би се утврдио квалитет отворених заједничких јавних простора неопходно је изабрати критеријуме за њихово вредновање. Према мишљењу Марка Франциса (Mark Francis), много је параметара који одређују какав квалитет имају отворени заједнички јавни простори, а неки од њих

односе се на показатеље колико се користи односно не користи или злоупотребљава јавни простор (Francis, 1987). Јасно је да је употреба, односно коришћење, један од битнијих параметара који указује да одређени простор има квалитет.

Развојна питања која се односе на малољетне особе (дјецу и тинејџере) такође су веома битна у одређивању квалитета отворених заједничких јавних простора. Омогућен приступ овим просторима најмлађим корисницима, односно дјечи, сматра се веома битним фактором дјечијег разумевања околине (Hart, 1978).

Перцепција и естетика потенцијално се могу сматрати веома битним показатељима квалитета простора. Начин на који људи реагују, односно доживљавају простор утиче на њихову потребу да га у већој или мањој мери користе. Зато је веома битно да он буде обогачен елементима који привлаче различите социоекономске групе, али истовремено се мора водити рачуна да ти просторни елементи не делују сувише „агресивно“ на чула корисника (Foresta, 1980).

Отворени заједнички јавни простори имају много већи успех у привлачењу корисника, а самим тим и већи квалитет, уколико за кориснике имају одређено значење. Оно се постиже самим привлачењем корисника, односно њиховим окупљањем, а свакако је условљено другим факторима који утичу на идентитет тог простора.

Партиципација и контрола од стране корисника такође утичу на квалитет самог простора. Јасно је да учешћем у одлучивању о дизајну као и учешћем у самим развојним процесима корисници стварају простор по својој мјери, што за резултат има његову већу посјећеност, а самим тим и већи квалитет. Примјер добре праксе за овај показатељ могуће је пронаћи управо у малим градским баштама, односно зеленим површинама, које су боље његоване, али и посјећеније, управо због чињенице да свакодневни корисници воде бригу о њима (Francis, Cashdan & Рахон, 1984).

Приватизација и публицитет могу да имају негативне ефекте на квалитет отворених заједничких јавних простора – приватизација уколико утиче на промјену намјене простора или уколико као промјену уведе ограниченост кориштења за одређене групације корисника, а публицитет уколико утиче на права корисника која се односе на приступ јавном простору, слободу кориштења тог простора као и могућности прилагођавања тог простора захтјевима појединаца или група (Lynch, 1981).

Веома битан критеријум за одређивање квалитета отворених заједничких јавних простора, а према запажањима Марка Франциса, јесте степен очуваности квалитета природних система и околине. Ово се највише односи на квалитет ваздуха на одређеном простору, очуваност природних водених токова, покривеност зеленим површинама и др.

Квалитет отворених заједничких јавних простора, у зависности о којој врсти јавног простора се ради, може да буде много већи уколико је у њему заступљена нека врста умјетности – скулптура, споменик или чак графит којим одређене групе корисника простора исказују своје умјетничке способности и на тај начин настоје да оплемене тај јавни простор. Но, умјетничка дјела било које врсте могу да изазову и својеврстан револт код корисника простора и тако негативно утичу на квалитет простора (Storr, 1985).

Три веома битна критеријума која наводи Марк Францис јесу: сигурност, комфор и стрес. За ова три критеријума (као главна) такође се залаже и Јан Гехл (Jan Gehl) те сматра да се они морају испоштовати приликом одређивања квалитета отворених заједничких јавних простора, с тим да је у његовом истраживању стрес замијењен уживањем (Gehl, 1987). Како би се ови критеријуми на адекватан начин примјенили, те како би отворени заједнички јавни простори били равноправно оцијењени, неопходно је у њихово оцјењивање укључити одређена питања која се тичу ових критеријума.

Сигурност – питања која се односе на сигурност треба да усмјере истраживање ка одговорима који се тичу безбједности корисника током било којег доба дана, затим степена угрожености корисника спољним факторима (бука, загађење и др.) и степена заштите коју ти простори пружају корисницима, а која се директно односи на заштиту од саобраћаја (Perez & Hart, 1980).

Комфор и приступачност – како би се одредио степен приступачности заједничких отворених јавних простора потребно је одредити да ли је простор доступан за све групе корисника. Такође, неопходно је да простор задовољава и потребе лица са инвалидитетом, старијих особа, трудница, али и свих других лица заинтересованих за његово коришћење. С тим у вези, потребно је да тај простор има једноставан приступ како би његов квалитет дошао до изражаја (Stoks, 1983). Степен комфора се мери и могућношћу стајања, задржавања и сједења у отвореном простору. Веома битне карактеристике простора јесу и могућност неометаног разговора и слушања саговорника, могућност разгледања, као и могућност упражњавања спортских и других активности, што имплицира да спортски терени значајно утичу на квалитет отворених заједничких јавних простора. Такође, врло битни фактори јесу и локацијски услови: степен изложености доминантним вјетровима, дневни периоди инсолације и удаљеност од мјеста за одлагање отпада.

Уживање – приликом вредновања одређеног јавног простора, степен уживања може да буде од великог значаја. На степен уживања утичу многи чиниоци простора као и објекти који се налазе око њега. Ти објекти могу да одреде утицај доминантних вјетрова на простор који се истражује. Такође, могу утицати и на инсолацију (умањена или претјерана осунчаност) што може да услови мању

или већу могућност кориштења тог простора. Приликом анализе објеката, потребно је узети у обзир и њихов дизајн, јер корисници запажају њихов изглед што утиче на смањену или увећану посећеност простора.

Наведене критеријуме користили су и многи други аутори како би креирали пројекте чији циљ јесте евалуација отворених заједничких јавних простора. Вилијам Вајт (William H. White) формира дизајнерске препоруке на основу карактеристика градских простора, те посебно акцентује: значај постојања мјеста за сједење унутар отворених заједничких јавних простора, постојање ствари за гледање, могућност кориштења истог мјеста за различите сврхе у исто вријеме, могућност управљања простором од стране грађана, односно непостојање искључености (White, 1988 према Vukmirović, 2013). Другим ријечима, Вајт велики значај даје критеријуму опремљености отворених заједничких јавних простора, односно пејзажном уређењу. Пејзажно уређење могло би се дефинисати као дизајнирање отворених заједничких јавних простора и знаменитости са циљем постизања еколошких, социјалних и естетских или бихевиоралних резултата, а између осталог продазумијева: планирање локације, управљање оборинским водама, планирање паркова и рекреативних површина, управљање визуелним ресурсима, планирање и реализацију зелене инфраструктуре, односно развој зелених површина (Ozuavuz, 2017).

Пројектом PROMPT тежило се промовисању пјешачког кретања у градовима, што би за последицу имало и већу посјећеност заједничких отворених јавних простора. Како би се то постигло, потребно је да ти простори задовољавају одређене критеријуме који обухватају: приступачност, угодност, безбиједност, имплементацију и интермодалност (Vukmirović, 2013). Заједнички отворени јавни простори, поред наведених, треба да задовоље и друге критеријуме, као што су: доступност и проточност, читљивост, инспиративност и живост, односно испуњеност, како би њихов квалитет био бољи (Bazik, 2008 према Vukmirović, 2013).

## ОДАБИР КРИТЕРИЈУМА И СИСТЕМ БОДОВАЊА

Из наведених критеријума могу се извести закључци о томе какве би карактеристике требало да има квалитетан отворени заједнички јавни простор (Francis, 1987). Да би одређен отворени заједнички јавни простор био квалитетан неопходно је да испуњава услове који су неопходни да га могу користити све старосне групе, од најмлађих до најстаријих корисника. Свакако је потребно да простор буде еколошки чист, те да пружа могућност за различите активности које су у складу са просторном организацијом (неометано пјешачење, трчање, уживање у околини и др). Неопходно је да је простор угодан и да га посеђују различите групе корисника, без обзира да ли се ради о корисницима који станују или раде у непосредној близини, а уз то је свакако битно и да се сви осјећају сигурно. Уз наведено, битно је одредити и колики је степен могућности учествовања корисника простора у његовом дизајнирању и управљању њиме.

Критеријуми који могу показати колики и какав утицај реконструкција мегаблока има на квалитет заједничких отворених јавних простора у блоковима 21 и 28 на Новом Београду јесу: приступачност тим просторима, партиципација корисника у организацији и уређивању простора, сигурност корисника током боравка у тим просторима, угодност корисника, која поред осјећаја сигурности и припадности обухвата и изложеност корисника вјетру и буци, односно утицај доминатних вјетрова и околне буке на посматрани простор, затим опремљеност простора, те старосне групе које користе заједнички отворени јавни простор.

Уз помоћ ових критеријума, описаних у Таб. 1, биће омогућено једноставније упоређивање квалитета отворених заједничких јавних простора два мегаблока, односно утврђивање степена утицаја реконструкција блока на квалитет његових заједничких јавних простора. Параметри ће бити вредновани са -1, 0, +1, по узору на Халову (Edward Twitchell Hall) методу (Kossak-Jagodzinska, 2015), а квалитет одређеног заједничког отвореног јавног простора биће приказан укупним збиром унесених вриједности за сваки од параметара (Hall, 1996).

Табела 1. Опис критеријума за одређивање квалитета заједничких отворених јавних простора / Table 1. Description of the criteria for determining the quality of common open public spaces

Критеријум	Опис критеријума
Приступачност	Израђеност објеката око отворених заједничких јавних простора, односно отвореност простора према странама свијета
Партиципација корисника	Учешће корисника у доношењу одлука везаних за управљање и уређење заједничких отворених јавних простора унутар мегаблока
Угодност	Утицај унутрашњих и спољних фактора на заједничке отворене јавне просторе, односно утицај тих фактора на њихове кориснике
Опремљеност	Степен опремљености заједничких отворених јавних простора елементима пејзажног дизајна као што су: клупе, дрвореди, травњаци и др.
Сигурност корисника	Степен сигурности корисника, односно угроженост од стране саобраћаја, буке, загађеног ваздуха, и др. за вријеме боравка на заједничким отвореним јавним просторима
Старосне групе корисника	Да ли све старосне групе корисника користе заједнички отворени јавни простор (дјеца, тинејџери, одрасли, пензионери)?



## ОДРЕЂИВАЊЕ КВАЛИТЕТА ЗАЈЕДНИЧКИХ ОТВОРЕНИХ ЈАВНИХ ПРОСТОРА

Како би се одредио утицај који реконструкције, односно интервенције, имају на заједничке отворене јавне просторе у оквиру већ поменутих блокова 21 и 28, у овом дијелу рада биће представљене промјене које су настале као резултат тих интервенција. С обзиром да су у блоку 28 интервенције током последњих тридесет година биле минималне, те су самим тим и промјене, односно утицаји на заједничке отворене јавне просторе минимални, прво ће бити испитани утицаји реконструкција унутар блока 21, а након тога ће бити урађена и упоредна анализа ова два блока, односно заједничких отворених јавних простора унутар њих.

### Заједнички отворени јавни простор у блоку 21

Новобеоградски блок 21 једини је од блокова централне зоне Новог Београда који је изграђен према првобитном плану из 1959. године, док је код свих осталих блокова дошло до одређених одступања од тог плана. До осамдесетих година XX вијека блок 21 је замишљен (а и реализован) тако да се на његовој површини налази: шест солитера, стамбени објекат „меандер“, двије уздужне стамбене зграде уз главне булеваре спратности до десет спратова, два вртића, основна и средња школа, изложбено-пословни објекат, те објекат мјесне заједнице (Belačević, 2010). Простор који се налазио између ових објеката био је сачињен од мреже заједничких отворених јавних простора, складно укомпонованих и повезаних дуж читавог блока, а чиниле су га зелене површине по ободима блока као и између објеката, те поплочани платои и игралишта, али и улице, односно саобраћајнице. Те саобраћајнице обухватале су дјелове булевара који су представљали спољну границу блока, те неколико споредних улица унутар блока уз које су била обезбијеђена паркинг мјеста (Milaković & Vukmirović, 2011). С обзиром да је блок био намјењен

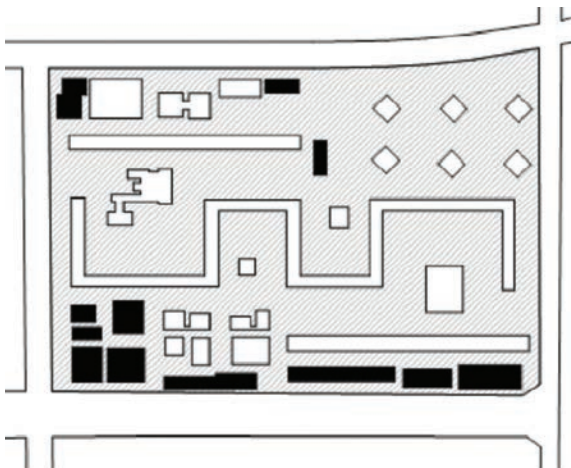
углавном функцији становања, те образовања, без других значајнијих активности, квалитет заједничких отворених јавних простора није био угрожен.

Промјеном тржишног система, у периоду постсоцијализма, деведесетих година прошлог вијека, долази до приватизације предузећа која ће утицати на промјене у цјелокупном друштву, па тако и на промјене унутар блока 21. Нови план из 1990. године предвиђа низ промјена, а двије промјене које ће имати посебан утицај на заједничке отворене јавне просторе гласиле су: повећати број паркинг мјеста и повећати индекс изграђености (Masura, Ikonov, Kozlović, Milošević, 1990). Овај план донио је и промјене параметара за објекте који се налазе на самим ободима блока, а које су омогућавале већу спратност и габаритност објеката. Сам концепт блока био је нарушен изградњом нових објеката на његовим ободним дијеловима. Управо ова, ободна градња, утицала је, поред изградње нових стамбених и пословних објеката, и на све већи број дивљих паркинг мјеста унутар блока која су за последицу имала нестајање отворених јавних зелених површина као и смањену сигурност корисника простора унутар споредних блоковских улица. Интервенцијама током последњих тридесет година у потпуности је нарушен концепт по којем је блок развијан, а који је подразумијевао принципе осунчаности, отворености и зеленила. Позиција блока је таква да је он још од периода развоја па до данас остао у зони јаких вјетрова (Anđelković, 2017). У овај блок током последње три деценије уселиле су се нове активности, као што су пословање, услуга, трговина, те се повећао број корисника заједничких отворених јавних простора унутар овог блока.

Једна од промјена коју је донио нови систем почетком XXI вијека, а која се тиче заједничких отворених јавних простора унутар блока 21, али и свих других насеља и блокова, односи се на могућност учествовања корисника простора у одлучивању. Док је осамдесетих година прошлог вијека планирање и уређење простора било засновано на праву и дужности радника, али и свих људи, да располажу простором и да спречавају штетне последице унутар тог простора (Zakon za planiranje i uređenje prostora, 1985), данас су градске институције те које управљају развојем отвореног заједничког јавног простора без превеликог базирања на жеље и потребе корисника (Sekulić, 2012).

Као што се може примјетити на илустративном приказу (Сл. 1), објекти изграђени након 1990. године у великој мјери су угрозили мрежу заједничких отворених јавних простора у блоку 21. Објекти изграђени у постсоцијалистичком периоду приказани су црном бојом, док су објекти изграђени у социјализму приказани бијелом бојом, а сав простор између њих који их повезује у једну цјелину представља мрежу заједничких отворених јавних простора.

Сл. 1 Распоред објеката у мегаблоку 21 и мрежа заједничких отворених јавних простора / Fig. 1 Layout of objects in megablock 21 and its network of common open public spaces



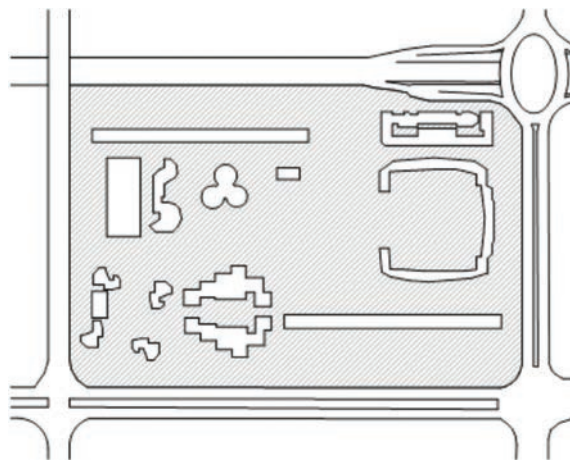
## Заједнички отворени јавни простори у блоку 28

Блок 28 грађен је према плану из 1965. године, а изградња је почела 1967. године (Месапов, 2015). На територији блока су седамдесетих и осамдесетих година изграђени следећи објекти: угаона група кула од шеснаест спратова, зграда у облику потковице, двије уздужне стамбене зграде уз булеваре, затим основна школа, вртић као и центар мјесне заједнице уз који је изграђено 30 дуплекс станова, а у блоку су, такође, били изграђени и салон намјештаја и пословна кула, али је током времена извршена промјена намјене тих објеката. Мрежа саобраћајница унутар блока и пратећих паркинг мјеста развијена је на самом почетку изградње блока (Карамата, 1974), а таква је и данас. Током развоја овог блока пажња је била усмјерена и на заједничке отворене јавне површине, те се тежило да оне буду прилагођене и доступне свим корисницима простора. Основни циљ развоја јавних простора био је спајање шеталишта и спортских терена са зеленилом, односно складно компоновање за потребе дјеце и одраслих (Месапов, 2019). Да је и блок 28 грађен по принципима осунчаности, зеленила, али и отворености, може се видјети на примјеру зграде у облику потковице чији је положај такав да је период осунчаности отворених простора око овог објекта на највишем могућем нивоу у току дана.

Током времена унутар блока 28 нису се дешавале веће интервенције које би утицале на квалитет заједничких отворених јавних простора. Поједини објекти су реконструисани током последњих тридесет година, али су њихова спратност и габаритност остале у оквирима планираног шездесетих година XX вијека.

Ипак, на квалитет заједничких отворених јавних простора негативно је утицала једна активност – повећање саобраћајних кретања унутар блока, као и све већи број аутомобила. За ове потребе се приступило планирању и асфлатирању нових паркинг мјеста. Ово планирање је имало негативан ефекат на отворене јавне зелене површине јер је утицало на њихово смањивање, а повећање обима саобраћаја утицало је на сигурност свих корисника простора. С обзиром да су отворени заједнички јавни простори планирани и развијани за потребе свих старосних група, то се током времена није промијенило.

Блок 28 има јасно одређену морфолошку структуру која се од његовог настанка до данас није мијењала у великом обиму. На илустративном приказу (Сл. 2) могу се видјети објекти изграђени прије 1990. године, односно у социјалистичком периоду, који су приказани бијелом бојом, што јасно говори да блок није био под утицајем новоградње током последњих тридесет година. Једине промјене које су се дешавале јесу промјена намјене објеката или градња нових објеката, али уз претходно рушење постојећих на



Сл. 2 Распоред објеката у мегаблоку 28 и мрежа заједничких отворених јавних простора / Fig. 2 Layout of objects in megablock 28 and its network of common open public spaces

истој грађевинској парцели, као што је то случај са објектом који се налази у горњем десном углу на графичком приказу.

У Таб. 2 су одређени квалитети заједничких отворених јавних простора унутар блокова 21 и 28. С обзиром на велики број интервенција које су имале утицај на квалитет тих простора у блоку 21, направљене су двије колоне које показују квалитет отворених простора прије и после њих. Квалитет заједничких отворених јавних простора у блоку 28 током времена није био угрожен реконструкцијом постојећих или изградњом нових објеката, али јесте одлукама и процесима у области планирања. Као што се у Таб. 2 може видјети, критеријуми су вредновани на основу процјена и запажања, те је вриједност +1 добио сваки критеријум који задовољава стандарде, односно доприноси бољем квалитету заједничких отворених јавних простора. Вриједност 0 дата је за сваки критеријум који нема нити позитиван нити негативан ефекат на квалитет или не задовољава потребе свих корисника простора, док је негативна вриједност, односно -1, дата за сваки критеријум заједничких отворених јавних простора који показује лош квалитет простора, односно негативно су оцијењени сегменти простора који креирају негативан квалитет заједничких отворених јавних простора.

На основу резултата може се закључити да је квалитет заједничких отворених јавних простора у блоку 21 био на високом нивоу, јер је задовољавао стандарде, односно био је у складу са замишљеним планом и концептом по којем је развијан у цјелини, али по којем су развијани и заједнички отворени јавни простори унутар њега. Нажалост, интервенције у простору унутар блока 21 негативно су утицале на квалитет заједничких отворених јавних простора и трајно су нарушиле склад који је постојао измеђи изграђених и неизграђених површина. Са друге стране, блок 28 је током времена остао морфолошки непромјењен, те је квалитет заједничких отворених јавних простора унутар њега остао на високом нивоу.

Критеријуми	Заједнички отворени јавни простори прије интервенција у блоку 21	Заједнички отворени јавни простори после интервенција у блоку 21	Заједнички отворени јавни простори у блоку 28
Приступачност	+1	+1	+1
Партиципација корисника	+1	0	0
Сигурност корисника	+1	0	0
Угодност	+1	-1	+1
Опремљеност	+1	0	0
Старосне групе корисника	0	+1	+1
Укупно:	5	1	3

Табела 2. Одређивање квалитета заједничких отворених јавних простора у мегаблоковима 21 и 28 / Table 2. Determining the quality of common open public spaces in megablocks 21 and 28 spaces

## ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА И ДИСКУСИЈА

Под појмом заједничких отворених јавних градских простора могу се подразумевати сви простори између кућа у граду и осталих изграђених мјеста (Krier, 1991), те се на основу тога може закључити да су ново настајање или нестајање отвореног заједничког јавног простора, односно промјене његовог квалитета, директно условљене градњом или уређењем већ изграђеног простора. Како би се испитао утицај реконструкције мегаблока на квалитет заједничких отворених јавних простора, у овом раду су представљени и истражени конкретни примјери новобеоградских блокова. Описане су карактеристике отворених заједничких јавних простора тих блокова прије и после интервенција (уколико их је било). Јасан закључак који је донесен, на примјеру одабраних блокова, јесте да су грађевинске интервенције, без обзира да ли оне подразумејевале реконструкцију објеката или новоградњу, негативно утицале на квалитет заједничких отворених јавних простора.

На основу анализирања досадашње урбанистичко-планерске праксе, евидентно је да ће се тренд утицаја реконструкција мегаблокова на квалитет заједничких отворених јавних простора наставити и у будућности, из простог разлога што је жеља и потреба приватних инвеститора да реконструишу простор у већ изграђеном урбаном ткиву много већа од жеље планерске струке да очува постојеће стање односно концепте и принципе по којима су ти мегаблокови развијани. Како би се такав тренд прекинуо, или бар ублажио, те како би се квалитет одржао на одређеном нивоу, могуће је приступити следећим рјешењима:

- Да институције заштите реагују те да одређеним приједлозима утичу на архитектонска рјешења новопланираних објеката како би се ублажио њихов негативан утицај на квалитет заједничких отворених јавних простора;
- Да се утиче на промјене законске регулативе како би се измијениле одлуке које се односе на могућност повећања спратности и габаритности већ постојећих објеката, чиме се директно угрожавају заједнички отворени јавни простори у мегаблоковима;

- Да се утиче на доношење одлука које би забраниле интервенције у блоковима које подразумевају градњу на оним просторима који имају директне негативне утицаје на квалитет заједничких зелених отворених јавних простора, али и отворених заједничких јавних простора уопште.

Квалитет урбаног окружења углавном се одређује врстама и квалитетом заједничких отворених јавних простора који су доступни становницима, што говори о томе колики значај заједнички отворени јавни простори имају за једну друштвену заједницу (Amaranath & Subrahmanian, 2017). Из наведеног се може закључити и колики је потенцијални значај друштвене заједнице у управљању тим заједничким отвореним простором. Јасно је, дакле, да укљученост корисника простора у процес доношења одлука мора бити на задовољавајућем нивоу, јер управо тај простор креира њихово окружење и на тај начин чини дио њихове свакодневице.

Заједнички отворени јавни простори представљају веома битан дио просторног распореда мегаблокова. Због тога је веома значајно правилно опхођење према тим просторима у свим просторно-планским и архитектонско-урбанистичким активностима. Свако нарушавање склада између изграђених и неизграђених простора унутар мегаблока, као и концепата по којима је одређени мегаблок настао, може имати низ негативних ефеката на квалитет свих простора у том мегаблоку. Због тога је важно укључити све актере (планере, приватне инвеститоре, кориснике простора) у доношење одлука, јер је само на тај начин могуће вршити одређене интервенције у простору на задовољство свих, а уједно са минималним негативним утицајима на квалитет заједничких отворених јавних простора.

## ЗАХВАЛНИЦА

Овај рад је рађен на докторским студијама Архитектонског факултета у Београду у оквиру предмета Урбани обрасци.

## LITERATURA

- Amaranath, T., R. R. Subrahmanian (2017) *Reciprocal Relation between Urban Open Spaces and Urban Community*, *International Journal of Latest Technology in Engineering, Management & Applied Science*, vol. VI, issue VIII, pp. 56–62.
- Anđelković V. G. (2017) *Jarbol sa zastavom u Bloku 21*, *Politika*, 26.09.2017.
- Bazik, D. (2008) *Relacijski prostor grada: projekat, tekst, realizacija*, Beograd, *Arhitektonski fakultet*
- Belačević, B. (2010) Studija slučaja: Blok 21 – Promena urbanističke paradigme Novog Beograda nakon 1980. godine, doktorske akademske studije: Metodologija istraživanja arhitektonskog i urbanističkog projektovanja, Arhitektonski fakultet
- Berke, D., R. Krier, K. Frampton (1982) *Rob Krier: Urban projects 1968–1982*, New York, *Institute for Architecture and Urban Studies*
- Blagojević, Lj. (2007) *Novi Beograd – osporeni modernizam*, Beograd, *Zavod za udžbenike*
- Borsi, K., N. Porter, M. Nottingham (2016) *The Typology of the Berlin Block: History, Continuity and Spatial Performance*, *Athens Journal of Architecture*, vol. 2, issue 1, pp. 45–64.
- Vesković, I., J. Jovanović (2018) *Izgradnja blokova 21,22,23 centralne zone Novog Beograda i njihov značaj u okviru kulturnog nasleđa Beograda*, *Nasleđe* XIX, str. 35–51.
- Vukmirović, M. (2013) *Značaj i uloga mreže pešačkih prostora u generisanju kompetitivnog identiteta grada*, Beograd, *Arhitektonski fakultet*
- Glavički, M. (1971) *Urbanistička koncepcija bloka 28*, *Izgradnja* 5, str. 12–16.
- Gehl, J. (1987) *Life between Buildings*, New York, *Van Nostrand-Reinhold*
- Gyongyi, P., P. Laszlo (2009) *Urban Housing Problem in Romania: The Legacy of Communist Block of Flats*, *Bolyai Sociologia* LIV(1), pp. 79–100.
- Dietrich, U., N. Kengyel (2016) *What makes a public open space liveable?*, *Alicante, Spain: 11<sup>th</sup> International Conference on Urban Regeneration and Sustainability*
- Đukić, A. (2015) *New Belgrade: visions, plans and realizations 1950–2014*, in: Doytchinov, G., A. Đukić, C. Ionita, (eds.) *Planning capital cities: Belgrade, Bucharest, Sofia, Graz*, Verlag der Technischen Universität, pp. 160–173.
- Zakon o planiranju i uređenju prostora i prostornom planu SR Srbije* (1985), *Sl. glasnik SR Srbije*, 27, čl. 80/1
- Zakon o planiranju i izgradnji* (2009) *Sl. glasnik RS*, br. 72/2009, 81/2009 - ispr., 64/2010 - odluka US, 24/2011, 121/2012, 42/2013 - odluka US, 50/2013 - odluka US, 98/2013 - odluka US, 132/2014, 145/2014, 83/2018, 31/2019, 37/2019 - dr. zakon i 9/2020, preuzeto 30.11.2020. sa [https://www.paragraf.rs/propisi/zakon\\_o\\_planiranju\\_i\\_izgradnji.html](https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_planiranju_i_izgradnji.html)
- Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda (29.01.2021) *Nepokretna kulturna dobra na teritoriji opštine „NOVI BEOGRAD“*, preuzeto 06.03.2021. sa <https://beogradskonasledje.rs/aktuelnosti/centralna-zona-novog-beograda>
- Kossak-Jagodzinska, A. (2015) *Presentation of functional, PPS and Hall's methods in comparison with other research on space quality*, Berlin, *De Gruyter Open*
- Kramata, K. (1974) *Mesna zajednica u bloku 28*, *Urbanizam Beograda* 25, str. 18–20.
- Krier, R. (1991) *Gradski prostor u teoriji i praksi*, Beograd, *Građevinska knjiga*
- Lynch, K. (1981) *Good city form*, Cambridge, MA: MIT Press
- Marić, I., A. Niković, B. Manić (2010) *Transformation of the New Belgrade urban tissue: Filling the space instead of interpolation*, *Spatium* 22, pp. 47–56.
- Macura, V., D. Ikonov, D. Kozlović, S. Milošević, (1990) *Detaljni urbanistički plan Bloka 21 na Novom Beogradu*, Beograd, *Centar za planiranje urbanog razvoja*
- Mecanov, D. (2015) *Sustav prefabricirane gradnje Jugomont iz Zagreba – Zgrada 'potkovića' u bloku 28 u Novom Beogradu*, *Prostor* 23/1(49), str. 174–185.
- Mecanov, D. (2019) *Urbanističko nasleđe: Blok 28 na Novom Beogradu*, *Nasleđe* XX, str. 89–111.
- Milaković, M., M. Vukmirović (2011) *New Life of Modern Cities: Transformation and Renewal of Public Spaces in New Belgrade*, Essen – Konferencija: Real corp 2011, 18–20 Maj 2011.
- Moughtin, C., M. Mertens (2003) *Urban Design: Street and Square*, Oxford, *Elsevier Ltd.*
- Nasution, A. D., W., Zahrah (2011) *Public open space privatization and quality of life, Case study Merdeka square Medan. Bandung*, Indonesia, Asean Conference of Environment – Behaviour Studies 15–17 June 2011.
- Novaković, N. (2010) *Urban reconstruction of Banja Luka city centre*, *Prostor* 18/1 (39), str. 229–241.
- Oldenburg, R. (1999) *The Great Good Place*, Cambridge, *Da Capo Press*
- Ozyavuz, M. (2017) *Sustainable landscape planning and design*, Frankfurt am Main, *Peter Lang*
- Paunović, V., B. Jovanović (1974) *Novi Beograd od plana do realizacije*, *Urbanizam Beograda* 25, str. 12–14.
- Perez, C., R. Hart (1980) *Beyond playgrounds: Children's accessibility to the landscape*, in: Wilkinson (ed.) *Innovations in play environments*, New York, *St. Martin's Press*, pp. 252–271.
- Prica, P. B. V. (2018) *New Belgrade – A successful concept?*, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 46, str. 203–211.
- Rode, Y., G. Feierstein, I. Zarchin (2011) *Quantity and Quality of Neighbourhood Public Open Spaces in Israel*, *Proceedings of the Institution of Civil Engineers-Urban Design and Planning*, vol. 165, issue 3, str. 177–187.
- Salama, M. A., M. A. Remali, L. MacLean (2017) *Characterisation and systematic assessment of urban open spaces in Glasgow city centre*, *Spatium* 37, pp. 22–33.
- Sekulić, D., (2012) *Lepši i stariji Novi Beograd, u: U borbi za javno dobro: Analize, strategije i perspektive*, Beograd, *Centar za politike emancipacije*
- Stanley, B. W., B. L. Stark, K. L. Johnston, M. E. Smith (2012) *Urban Open Spaces in Historical Perspective: A Transdisciplinary Typology and Analysis*, *Urban Geography*, vol. 33, no. 8, pp. 1089–1117.
- Stoks, F. G. (1982) *Assessing Urban Public Space Environments for Danger of Violent Crime – Especially Rape*, Doctoral Dissertation, University of Washington
- Storr, R. (1985) *Tiltet Arc.*, *Art in America* 73, pp. 91–97.
- Carr, S., M. Francis, L. G. Rivlin, A. M. Stone (1992) *Public space*, Cambridge, UK, *Cambridge University Press*
- Williams, K., S. Green (2001) *Literature Review of Public Space and Local Environments for the Cross Cutting Review (Final Report)*, Oxford, *Oxford Brookes University, OxfordCenter for Sustainable Development*
- Whyte, W. H. (1988) *City: Rediscovering the Center*, New York, *Doubleday*
- Foresta, R. A. (1980) *Elite values, popular values, and open space policy*, *Journal of the American Planning Association* 46, pp. 449–456.
- Francis, M. (1987) *The making of democratic streets*, in: A. Vernez-Moudon (ed.) *Public streets for public use*, New York, *Van Nostrand Reinhold*, pp. 23–39.
- Francis, M. (1987) *Urban open spaces*, *Advances in Environment, Behavior and Design*, vol. 1, pp. 71–106.
- Francis, M., L. Cashdan, L. Paxson (1984) *Community open spaces*, Covelo, CA, *Island Press*
- Hall, A. C. (1996) *Design Control: towards a new approach*, Oxford, *Butterworth Architecture*
- Hart, R. (1978) *Children's experience of place*, New York, *Irvington*
- Carmona, M., C. De Magalhaes, L. Hammond (2008) *Public space: The management dimension*, London, UK, *Routledge*
- Charkhchian, M., S. A. Daneshpour (2010) *Introduction to Multiple Dimensions of a Responsive Public Space: A case study in Iran*, *Prostor* 18/1 (39), pp. 219–227.

## АПСТРАКТ

Простор Београдског сајмишта настао је тридесетих година двадесетог века, као први урбанистички комплекс пројектован по модернистичким принципима и као прва изграђена физичка структура Београда на левој обали Саве. Током свог постојања комплекс је доживео радикалне промене намене — од Сајмишта, преко концентрационог логора током Другог светског рата, уметничке колоније у послератном периоду до тренутног стања маргинализованог градског сегмента насељеног бескућницима уз неконтролисани развој комерцијалних садржаја. Трансформације које је простор доживео кроз време утицале су на стварање многобројних слојева идентитета, о којима би, посматрано са савремене тачке гледишта, простор требало да сведочи. Рад реферише на трансформације које су се догађале у овом простору, као и на међусобно супротстављене догађаје који у извесној мери спутавају опоравак и развој некадашњег Београдског сајмишта. У раду, формираном као студија случаја, биће вршена анализа простора са аспекта могућности примене концепта дисонанце у очувању и ревитализацији градитељског наслеђа, при чему је овај концепт значајан са становишта артикулисања супротстављених значења и истицања плуралитета вредности. Зарад расветљавања свих карактеристичних фаза постојања комплекса, у раду је вршена анализа његових морфолошких трансформација, затим анализа функционалних трансформација, да би на крају био извршен приказ трансформација друштвеног односа према овом комплексу. Сходно томе, коначни циљ јесте проналажење начина манифестовања диверзитета вредности простора Сајмишта и његова поновна перцепција као припадајућег градског простора.

Кључне речи: Београдско сајмиште, трансформације, дисонанца, градитељско наслеђе

## ABSTRACT

Belgrade Fairground, built in the 1930s, was the first urban complex designed according to modern principles and the first physical structure built in Belgrade on the left bank of the Sava. During its existence, the complex has undergone radical changes - from a fairground, through a concentration camp during World War II, an art colony in the post-war period, to its current state as a marginalized urban segment inhabited by the homeless, with uncontrolled commercial development. These transformations over time have resulted in the creation of numerous layers of identity, which, from a contemporary point of view, the space itself should testify to. The paper examines the transformations that have taken place in the space, and refers to the mutually opposed events that to some extent have hindered the recovery and development of the former Belgrade Fairground. The paper, in the form of a case study, analyzes the space by exploring the application of dissonance in preserving and revitalizing the architectural heritage, since the concept of dissonance is important for articulating opposing meanings and emphasizing the plurality of values. In order to shed light upon all the characteristic phases of the complex's existence, its morphological transformations and then its functional transformations were analyzed, followed by a presentation of how its social relationship with the Belgrade Fairground has been transformed. Accordingly, the ultimate goal was to find a way to manifest the diversity of the fairground's value and its re-perception as belonging to the urban space.

Keywords: Belgrade Fairground, Transformations, Dissonance, Architectural Heritage

## УВОД

Услед перципирања културног наслеђа као једног од најважнијих аспеката културолошког диверзитета у оквиру савременог друштва, ствара се потреба за употребом наслеђа као елемента истицања специфичности и идентитета друштвених група. Укључивање концепта дисонантности у сферу бављења наслеђем везано је за крај 20. и почетак 21. века, а као једна од главних одредница истиче се однос према наслеђу у коме није актуелно само оно што је предмет интерпретације, већ и како је

\* Стефан Славић, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, stefanslavic1994@gmail.com

интерпретирано и од кога, у циљу креирања специфичних порука око вредности и значења наслеђа и прошлости коју оно репрезентује (Ashworth & Tunbridge, 1996). Тиме наслеђе и однос према њему попримају херменеутичка својства. Остваривање вредности које дисонанца носи у погледу културолошког диверзитета и интеркултуралног дијалога манифестује се кроз афирмисање њених вредности путем UNESCO декларација и конвенција.<sup>1</sup> Тиме су потенцијали концепта дисонанце препознати на међународном нивоу, али оно што је важно јесте његова могућност капиларног спровођења на локалном нивоу, јер се дисонанца управо и заснива на оснаживању диверзитета и видљивости ширег дијапозона друштвених група и њиховог односа према наслеђу, специфично сваком појединачном локалном контексту. Како се концепт дисонанце заснива на разумевању наслеђа као конститутивног социолошког процеса, који са једне стране регулише и легитимизује, док се са друге стране односи на разрађивање, преиспитивање и спознају распона културолошког и социолошког идентитета, осећаја места, колективног сећања, вредности и значења која преовлађују у садашњости значајна су за проналажење начина њиховог транспоновања у будућност (Smith, 2006). Оно што се истиче као значајно у самом концепту односи се на свест о трансформацијама које наслеђе поседује, трансформацијама његовог значења и његове перцепције као живе ствари која је отворена за актуелне тренутке и промене које су везане за његово разумевање, а тичу се промена које карактеришу постојање друштва.

У контексту односа дисонанце и наслеђа, фокус овог рада усмерен је ка студији случаја Београдског сајмишта. Сходно низу радикалних трансформација које су обележиле постојање комплекса, специфичност овог градског сегмента огледа се у наталоженим слојевима идентитета, који, међусобно супротстављени, спутавају интеграцију места у савремене урбане токове. С тим у вези, рад се заснива на успостављању континуираног приказа развоја простора и разумевању његовог идентитета. Поље истраживања у које је смештен рад повезано је са теоријама о односу у коме се прожимају наслеђе, меморија и идентитет у оквиру заједнице и променама које је карактеришу. Заједница није никада мировала, била је изложена мутацијама, и ниједан њен стадијум није могао да буде трајан, а трендови развоја једне заједнице особени су само за њу — диктирали су јој темпо, распон и интензитет промена кроз које је пролазила (Smith, 1986:81). Сходно томе, посебан фокус у раду усмерен је ка урбаним структурама чије се физичка и функционална егзистенција темеље на трансформацијама. У контексту Београдског сајмишта, трансформације представљају

суштину разумевања постојања овог простора, као и основ на коме се базирају његове вредности и потенцијали. Вредности и потенцијали места повезани су са његовом прошлосту, али и способностима заједнице да их препозна. Прошлост се вреднује и разуме различито, у зависности од различитих група људи и заједница, а у зависности од тога како се прошлост разуме вреднује се осећај места (Smith, 2006). Сходно томе, дисонанца као концепт односа према културном наслеђу усмерава заједницу ка њеном отварању према другима и успостављању транскултуралних релација, базираних на меморији и идентитету. Памћење је интегрисано у историји групе, која се у односу на ту историју дефинише, а то памћење на изванредан начин остаје затворено у тој групи и они који ту историју нису делили не могу комуницирати са тим памћењем (Nora, 2011). У вези са тим, наслеђе се перципира и као извор и као резултат сукоба, а све више се доживљава и као начин остваривања транскултуралног дијалога, а тиме и као основ за стварање мира. У свим тим различитим односима према наслеђу дисонанца игра значајну улогу (Graham & Howard, 2008).

Како је фокус овог рада усмерен ка студији случаја Београдског сајмишта, истраживање се бави приказивањем и расветљавањем трансформација које је овај простор доживео током свог постојања. Примењена методологија у истраживању састоји се од припреме студије случаја и студије релевантне документације, као и изучавања хронолошког развоја комплекса Београдског сајмишта и трансформација које су саставни део његовог постојања. Зарад тога, неопходно је разврставање и анализирање комплекса према карактеристичним фазама његовог постојања: сајмиште, стратиште, уметничка колонија, као и приказ тренутног стања простора који је настао као резултат одсуства јасно дефинисаног плана и односа друштва према комплексу. Истраживање је вршено на основу постојећих урбанистичких планова, усвојених закона, новинских текстова, интервјуа, фотографија, као и објављених радова који реферишу на тему Сајмишта. Добијене информације преклапане су са могућностима и потенцијалима које концепт дисонанце носи са собом, у циљу вредновања овог простора и одређивања начина његовог интегрисања у урбани живот града. Очекивани резултат истраживања представља преглед промена које је простор Београдског сајмишта доживео током своје турбулентне историје постојања, уз проналажење начина његовог поновног активирања.

## КОНЦЕПТ ДИСОНАНЦЕ

У контексту савременог деловања, заштита и очување градитељског наслеђа развијају се и еволуирају као посебно поље, али такође постоји свест о нужности креирања интегрисаних стратегија управљања окружењем као целином и постојања процеса одлучивања у којима се ангажују заједнице корисника. Сходно томе, сама заштита није довољна, већ представља само један од начина управљања културним ресурсима, којим се ствара осећај

1 Видети: UNESCO (2001b) *Declaration on Protection of Cultural Diversity* <http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/diversity.pdf> (приступљено: 02.11.2020); UNESCO (2005a) *Convention on the Protection and Promotion of Diversity of Cultural Expressions*. [http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL\\_ID=31038&URL\\_DO=DO\\_TOPIC&URL\\_SECTION=201.html](http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=31038&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html) (приступљено: 02.11.2020); UNESCO (2011) *A New Cultural Policy Agenda for Development and Mutual Understanding: Key Arguments for a Strong Commitment to Cultural Diversity and Intercultural Dialogue* <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002147/214747e.pdf> (приступљено: 02.11.2020).



Сл. 1. Позиција Београдског сјамшшта у структури града / Fig. 1. The position of the Belgrade Fairground in the structure of the city

заједништва зарад промовисања одрживости наслеђа и унапређења квалитета живота (Coccosis & Nijkamp, 1995). Фокус према наслеђу захтева промену од употребе наслеђа ка самим припадницима друштвених група (Ashworth & Tunbridge, 1996). С тим у вези, помера се угао сагледавања у коме се у први план ставља значај који наслеђе има за припаднике друштвене заједнице као и то како присутност наслеђа у савременој свакодневници утиче на квалитет живота људи у заједници. Тиме се потенцијали активне употребе наслеђа налазе у доприносу квалитета живота и културном идентитету локалне заједнице на чијем се подручју заштићена добра налазе (Kurtović-Folić, 2010). Активности које перципирамо као наслеђе су оне активности које учествују у размишљању и артикулисању, не само онога одакле потичемо, у смислу прошлости, већ и онога куда идемо, у смислу садашњости и будућности. То је социолошки и културни процес који посредује осећај за културне, социјалне и политичке промене (Smith, 2006). Тиме се у бити дисонанце налази разумевање промена, резумевање другог и успостављање комуникације са нечим другачијим од нас самих. У вези са тим, концепт дисонанце се заснива на ставу који произилази из *IHD-a Inclusive heritage discours*, који се перципира као позиција радикалне демократије и плуралистичке парадигме која отвара простор за прихватање, разумевање, дијалог и преговарање о наслеђу. Уместо перцепције дисонантног односа према наслеђу као деструктивног за идентитет, дисонанца може функционисати као облик отпора хегемонистичким дискурсима и постати услов за изградњу плуралистичких, мултикултуралних друштава заснованих на инклузивности, разумевању и прихватању (Ashworth, Graham & Tunbridge, 2007).

Сагледавано на међународном нивоу, концепт дисонанце презентован је кроз текстове Савета Европе који служе да артикулишу сукобе око наслеђа између нација, региона и заједница, а отеловљени су у супротстављеним интерпретацијама прошлости.<sup>2</sup> Сазнање о дисонанци као концепту отворило је нове перспективе у области проучавања наслеђа, а она је првобитно уведена као расправа о наслеђу која укључује нескладне приче и јавну употребу сећања и репрезентације прошлости која је садржана кроз наслеђе (Ashworth & Tunbridge, 1996). Актуелна концептуализација дисонантног наслеђа утемељује дисонанцу, не као кулминацију различитих погледа или као отворени сукоб око значења наслеђа, већ засновану у односу на стално променљиве вредности везане за наслеђе, како у времену, тако и унутар заједница (Van Huis, Kaasik-Krogerus, Lähdesmäki & Ellena, 2019).

У контексту односа према културном наслеђу на регионалном нивоу, где се као адекватан просторни обухват може посматрати територија некадашње Југославије, са свим културолошким премисама и историјским догађајима који карактеришу испреpletену прошлост појединачних друштвених група, дисонанца као концепт тежи успостављању дијалога у просторима наталоженим различитим сведочанствима. Критички приступ дисонанце као концепта заснива се на супротстављању употребе наслеђа као елемента оправдавања политичких интереса и одржавања конфликта, а тежи ка плуралитету вредности о којих се може водити дијалог (Kisić, 2016). Тиме дисонанца

2 Видети: Council of Europe (2005) *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/199> (приступљено: 02.11.2020).



Сл. 2. Београдско сајмиште током манифестације 1938. године / Fig. 2. Belgrade Fairground during the manifestation 1938.

као концепт тежи ка успостављању баланса у просторима који представљају место сукоба, а такође су и део културног наслеђа, и настоји да спречи њихову злоупотребу у циљу одржавања и интензивирања конфликта. Сходно томе, фокус деловања постају места оптерећена различитим сведочанствима и различитим тумачењима, а уједно постају и попришта политичких интереса. На регионалном нивоу, такви простори представљају места повезана са минулим ратним сукобима, њиховом меморијализацијом, комеморацијом, као и порушене споменике, уопште места повезана са насилном прошлошћу која се супротставља креирању одрживог развоја. У оквиру студије случаја Београдског сајмишта, којом се рад бави, препозната су својства значајна за разумевање дисонанце као концепта, као и за њену примену у циљу манифестовања диверзитета простора и његовог поновног активирања.

#### КОНТЕКСТУАЛИЗАЦИЈА КОНЦЕПТА ДИСОНАНЦЕ НА ПРИМЕРУ БЕОГРАДСКОГ САЈМИШТА

##### Морфолошке трансформације

Развијање Београда као модерне европске престонице током тридесетих година двадесетог века допринело је потреби да се у склопу градске структуре изгради сајамски комплекс који би значајно стварање места сусрета и размене, као и места презентовања најсавременијих достигнућа човечанства. У циљу спровођења идеје о сајмишту у дело, Друштво за земаљске изложбе обезбедило је земљиште на Топчидерском брду (Vukotić, 2007). Следећи кораци у остваривању сна о сајмишту у Београду значили су уношење његове локације у Генерални урбанистички

план, а Београдска општина је требало да означи простор на Топчидерском брду као место за сајмиште (Sekulić, 1957). Ипак, као коначна локација на којој ће бити изграђен комплекс сајмишта одабран је простор крај, тада новоизграђеног, Моста краља Александра на путу који је водио за Земун. Сама изградња финансирана је зајмом Општинске штедионице, прилозима београдских банака, задужбинама фондова и привредних предузећа, донацијама београдских комора и добротворним прилозима грађана (Vukotić, 2004). Иницирана промена одлуке о локацији будућег комплекса резултирала је ширењем градског подручја и његовим развојем на до тада неизграђене територије, чиме је спроведена идеја о искораку Београда на мочварно тло леве обале Саве.

Сама изградња на левој обали Саве значила је трансформацију мочварног подручја приобаља у простор који може да прими структуру неопходну за одржавање сајмова међународног карактера. Период од четири године, колико је комплекс коришћен као сајам, пратио је врло динамичан развој изграђене структуре комплекса, а сама изградња одвијала се по фазама и пратила је ток одржавања сајамских манифестација. Трансформације физичке структуре које су се одвијале у склопу комплекса готово су неухватљиве, јер је саму структуру комплекса чинио и велики број привремених објеката који су постављани за појединачне изложбе и имали су карактер монтажно-демонтажних објеката који су коришћени за време одржавања сајмова. Објекти коју су грађени као трајни сегменти сајамског комплекса манифестовали су се кроз постојање: 5 националних павиљона Краљевине Југославије, затим централне куле, 7 националних павиљона страних земаља, као и падобранске куле и преко

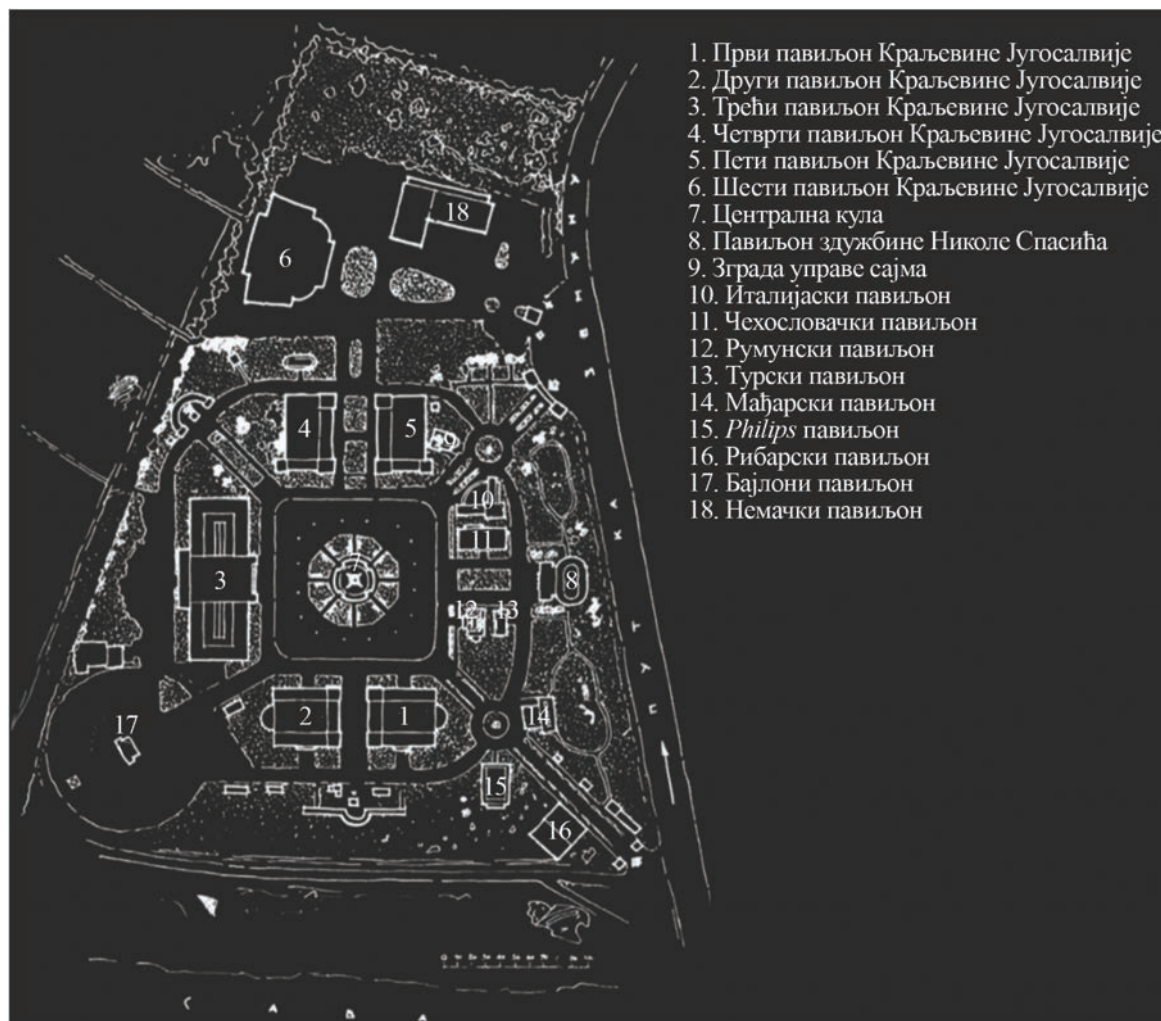


20 павиљона приватних фирми и компанија. Последњи у низу изграђених павиљона, чијом се изградњом комплекс Сајмишта проширио према западу, јесу национални павиљон Немачке изграђен 1939. године, као и започети шести национални павиљон Краљевине Југославије. Тиме је уобличен простор сајамског комплекса, структуре која је обележила почетак ширења Београда на леву обалу Саве и трансформисање мочварног и плавног подручја у простор првог модернистичког комплекса у Београду. Сходно томе, период од четири године, у коме је настајао и развијао се комплекс Сајмишта, представља период позитивних трансформација градског подручја и унапређење градске структуре простором који је постао место културолошког, социолошког и економског развоја.

Посматрано са аспекта дисонанце, период постојања комплекса као места сусрета представља јасан показатељ културолошких, техничких, економских, архитектонских и урбанистичких промена у граду и као такав значајан је са аспекта специфичности и идентитетске идентификације друштвене заједнице. Сходно томе, павиљони комплекса представљају важан сегмент наслеђа, а његово укључивање у савремене токове и процесе ревитализације налази се у бити примене концепта дисонанце.

Наставак развоја комплекса, одржавање тенденције његовог раста и употпуњавање његове структуре изградњом додатних сајамских павиљона, за шта су постојали планови, нагло су прекинути почетком Другог светског рата. У павиљонима оштећеним током бомбардовања, неколико месеци након завршетка априлског рата, формиран је концентрациони логор за Јевреје. Наиме, Београдско сајмиште одабрано је као алтернативна локација за формирање логора након неуспешне изградње логора на подручју Засавице у близини Сремске Митровице (Browning, 1985). Као последица тога, започета је трансформација некадашњих изложбених павиљона Сајма у просторе који ће омогућити функционисање логора. Одлука о стварању логора на подручја града Београда резултирала је трансформацијом комплекса Београдског сајмишта у Јеврејски логор Земун. Павиљони Сајмишта трансформисани су тако да омогуће рад логора, а привођење сајамског комплекса намени логора значило је и рушење појединих павиљона, те је у ту сврху порушено на десетине павиљона приватних фирми. Трансформација Сајмишта завршена је до децембра 1941. године, када је започето интернирање Јевреја, чиме почиње период монструозне употребе сајамских павиљона која ће трајати све до септембра 1944. године. Сајмиште је

Сл. 3. Ситуациони план сајмишта, 1937. година / Fig. 3. Situation plan of the fairground 1937.





Сл. 4. Споменик жртвама логора на сајмишту, 2021. година / Fig. 4. Monument to the victims of the camp at the fairground 2021.

трансформисано од места сусрета и привредне размене у место страдања и патњи. Тако је овај комплекс обележен супротстављеним значењима и њихова присутност и њихово усклађивање у савременом тренутку спутавали су креирање одрживог места и истицање плуралитета вредности, ка чему тежи дисонанца као концепт третирања наслеђа.

Окончање Другог светског рата значило је окончање постојања логора, али и почетак нових трансформација које ће се десити у склопу некадашњег Сајмишта. Почетна идеја о начину третирања овог простора у послератном периоду била је нова радикална трансформација – његово комплетно рушење. Иако оштећени током савезничког бомбардовања, павиљони некадашњег Сајмишта нису претрпели већа и ненадокнадива оштећења. Наиме, како се види на снимцима направљеним од стране америчких војника који су пролазили кроз Београд током априла 1945. године,<sup>3</sup> једино је некадашњи трећи национални павиљон Краљевине Југославије претрпео већа оштећења. Без обзира на стање физичке структуре некадашњих сајамских павиљона, порушено је свих пет националних павиљона Краљевине Југославије, затим рибарски павиљон и павиљон холандске фирме *Philips*, а такође су порушене и падобранска кула, румунски павиљон, као и кућице које су означавале место уласка у логор, односно Сајмиште. Узроке рушења павиљона свакако треба тражити у друштвеним променама карактеристичним за послератни период и променама у политичком систему државе, што

је за последицу имало трајно губљење материјалних трагова физичке структуре првог архитектонског ансамбла изграђеног на левој обали Саве у Београду. Сходно томе, завршетак рушења у склопу простора који је представљао логор резултирао је променом физичке структуре у којој су од некадашњег првог модернистичког комплекса у Београду преостали једино павиљони Италије, Чехословачке, Мађарске, Турске и Немачке, као и централна кула, павиљон задужбине Николе Спасића, зграда управе Сајма и један мали павиљон приватне фирме. Нарушавање аутентичног урбанистичког склопа значило је и губитак материјалних трагова који би носили сведочанства о догађајима одиграним у склопу комплекса, чиме је и значајно ослабљена могућност евоцирања сећања и њихове употребе у истицању диверзитета овог простора.

Наставак активности у послератном периоду значио је и наставак трансформисања физичке структуре простора, те су на месту некадашњег првог, другог и трећег националног павиљона Краљевине Југославије изграђене бараке у које су биле смештене канцеларије и радне просторије за руководиоце изградње Новог Београда која је започета 1948. године (Blagojević, 2007). Изграђене бараке, према свом карактеру, биле су далеко испод бонитета модернистичких павиљона, те њихова изградња никако није доприносила ревитализацији простора и не може се сматрати адекватним архитектонским доприносом. Трансформација простора некадашњег Београдског сајмишта резултирала је очувањем свега девет аутентичних објеката из периода Сајма, наспрам тридесетак објеката који су чинили његову структуру у предратном периоду.

<sup>3</sup> Снимци се чувају у архиви Музеја Холокауста у Вашингтону, Steven Spielberg Film and Video Archive, USHMM, RG-60.3530 i RG-60.3532.

Даљим трансформисањем некадашњих павиљона у уметничке атеље, у које су се према одлуци Скупштине града Београда усељавали уметници, структура комплекса добијала је још један слој важан за разумевање културолошког аспекта града. Са друге стране, у преосталом слободном простору некадашњег комплекса неконтролисано су се развијали комерцијални објекти, стамбени објекти веома ниског животног стандарда, гараже, спортски објекти, школе и многи други објекти који су својом изградњом допринели трансформацији простора, а чиме је некадашњи први урбанистички комплекс пројектован по модернистичким принципима у Београду доведен до непрепознатљивости. Вишедеценијски тренд занемаривања и девастирања комплекса резултирао је стањем простора у коме данас некадашњи сајамски комплекс има статус немуштог места, изопштеног из активног живота града.

Као једино позитивно деловање у овом простору може се издвојити постављање споменика жртвама логора на Сајмишту 1995. године, вајарског остварења Миодрага Поповића, што представља једини значајан корак у домену трансформисања физичке структуре комплекса у

меморијални простор којим би се одала почаст жртвама страдалим на Сајмишту. Постављање споменика представља специфичан вид остваривања везе између меморије, наслеђа и ревитализовања градске структуре, а дисонанца као концепт управо тежи остваривању таквих веза.

Међутим, од тренутка постављања споменика прошло је 25 година, временски период окарактерисан инертношћу у погледу трансформисања комплекса у градску структуру која сведочи о свим догађајима везаним за њено трајање. Место подупире јавно сећање, оно му је тло и извор, локација и сцена на којој се заједно сећамо (Casey, 2004). С тим у вези, остваривање пуног капацитета употребе меморије у процесу трансформисања простора у место које поседује наративни карактер о прошлости значило би доследнију примену концепта дисонантног односа према наслеђу на читавом подручју комплекса, уз обухватање и аутентичних објеката из периода Сајмишта. Ове објекте карактерише руинираност, девастација архитектонских вредности и нарушавање стилских карактеристика модерне архитектуре у чијем духу је ансамбл пројектован и изграђен.



5  
6



Сл. 5. Централна кула, 2021. година / Fig. 5. Central tower 2021.

Сл. 6. Некадашњи павиљон задужбине Николе Спасића, 2021. година / Fig. 6. Former pavilion of Nikola Spasić's endowment 2021.

Сл. 7. Некадашњи павиљон Италије, 2021. година / Fig. 7. Former pavilion of Italy 2021.

Сл. 8. Некадашњи павиљон Чехословачке, 2021. година / Fig. 8. Former pavilion of Czechoslovakia 2021.



7  
8



Централна кула, некадашњи репер, не само комплекса Сајмишта већ и читавог града, услед вишедеценијског неадекватног коришћења и небриге доведена је до стања руине. Спољашњост објекта одражава статус занемарености, а изведена су преграђивања унутрашњости и извршена је доградња појединих делова, чиме је нарушена изворна структура. Некадашњи павиљон задужбине Николе Спасића није претрпео веће промене у погледу физичке структуре аутентичног објекта, међутим, самом објекту додавани су анекси у виду новоизграђених барака које су физички повезане са самим објектом и које као такве нарушавају његове изворне вредности.

Са друге стране, некадашњи павиљон Италије претрпео је знатне измене у погледу организације унутрашње структуре услед пренамене изложбеног простора у простор становања, док су на спољашњости приметни оживљени пропадања и оштећења. Чехословачки павиљон такође је измењен у погледу унутрашње организације простора, а приметне су и промене на фасади објекта који се налази у руинираном стању.

Мађарски павиљон претрпео је највеће промене у погледу физичке структуре. Изворни делови павиљона су порушени, а вршена су преграђивања и дозиђивања, те су спољашњост и унутрашњост објекта доведени до непознавања. Измене које је претрпео некадашњи павиљон Турске проузроковане су прилагођавањем објекта потребама угоститељске намене, те су, у том смислу аутентичном објекту, придодати анекси, а на самом објекту су постављене инсталације које нарушавају његов аутентични стилски израз.

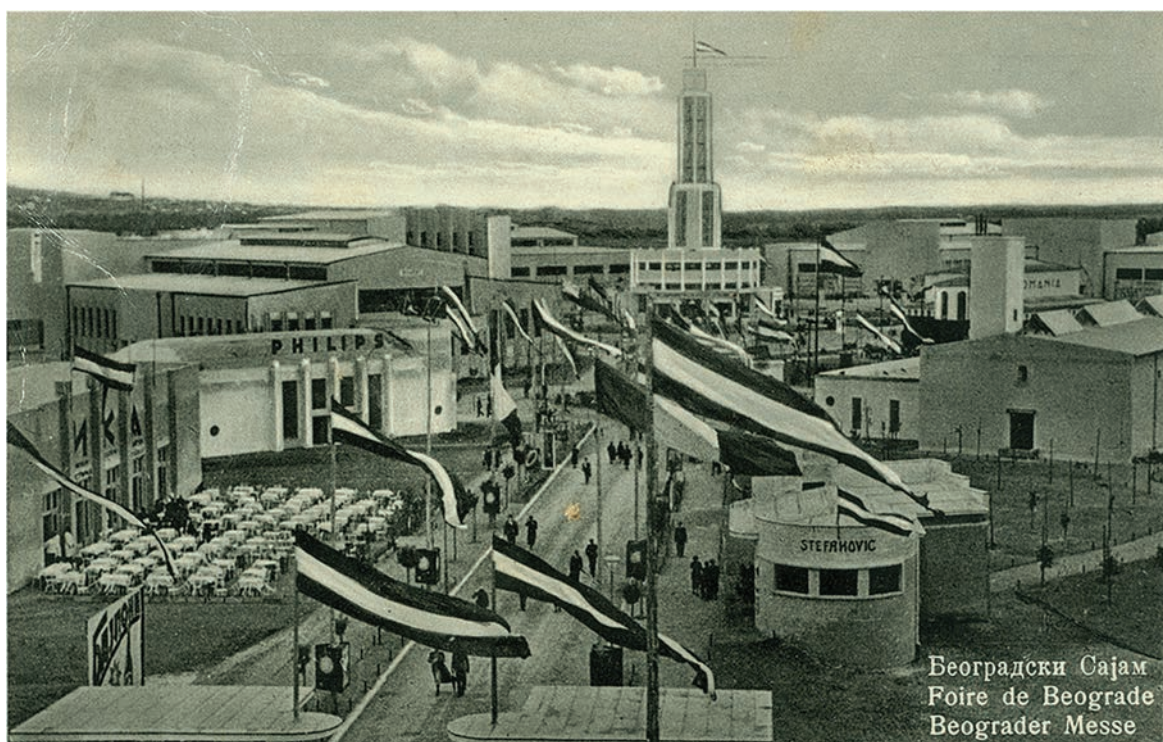
Немачки павиљон измењен је у погледу унутрашње организације простора, док су на фасадама објекта приметна оштећења. Како је велики број павиљона порушен, уместо њих су се, уз одсуство архитектонске бриге о месту, развијале структуре које су резултирале нарушавањем изворне просторне организације комплекса и креирањем физичке структуре далеко испод свих вредносних критеријума адекватног градског простора који је у сагласју са историјским догађајима који га карактеришу.

### Функционалне трансформације

Развој Београда и коришћење повољног географског положаја у циљу остваривања споне између истока и запада, пре свега у привредном смислу, крајем тридесетих година двадесетог века најдоминантније је изражен управо кроз постојање Београдског сајмишта. Иницирање настанка овакве привредне споне резултирало је стварањем сајамског комплекса међународног карактера, а креирањем и увођењем сајамске функције у склопу градске структуре остварена је тенденција културолошког и економског развоја града. У прилог томе говори бројност манифестација одржаних између 1937. и 1940. године. Редовне манифестације били су пролећни и јесењи сајам, а излагачке активности манифестовале су се и организовањем радио-изложбе, међународног салона аутомобила, међународне авио-изложбе, ловачке изложбе, изложбе дечје заштите, земаљске изложбе.

Такође, у склопу павиљона одржавали су се и народни фестивали песме и игре, спортске манифестације у виду тениских и бокс мечева, као и музичке представе и

Сл. 9. Сајамски комплекс током манифестације 1938. године Fig. 9. Fairground during the manifestation 1938.





Сл. 10. Интернирање Јевреја у логор 1941. године Fig. 10. Internment of Jews in the camp 1941.

филхармонијски наступи. Широки дијапазон манифестација и догађаја који су се одигравали на Сајмишту говори о трансформационом карактеру сајамских павиљона, као и о значајној улози коју је комплекс Сајмишта имао у животу града.

Значај самог комплекса огледа се и у великом утицају на привредни живот града, на развој нових техничких достигнућа, при чему је он постао и место одржавања културних збивања у граду.

О успешности догађаја који су карактерисали постојање Сајмишта говоре подаци о Првом београдском сајму из 1937. године када је забележено присуство преко 800 излагача из 17 страних земаља (BON, 1937). Масовна посећеност и присутност земаља излагача из свих делова света сведоче о значајној улози Београдског сајмишта у животу предратног Београда, као и о његовој улози у остваривању трансконтиненталних веза и привредног повезивања. Утицај Сајмишта на градски живот за последицу је имао знатно виши културни и економски развој него у периоду пре његове изградње. Гледано из перспективе данашњице и дисонантног односа према наслеђу, важан сегмент интеграције места у активане градске токове представљало би и сведочанство о предратним збивањима важним за поимање промена у оквиру друштвене заједнице. Тиме се истиче симбиоза која карактерише дисонанцу, она је алат за дескрипцију и водич планирања интервенција (Ashworth & Tunbridge, 1996).

Као што је већ речено, за време Другог светског рата Београдско сајмиште доживљава најрадикалнији вид промене намене трансформацијом у концентрациони логор. Смештај Јевреја који су први доведени на Сајмиште вршен је у некадашњем трећем павиљону, а до 12. децембра у логору је већ било смештено преко 5.000 људи,

већином јеврејских жена и деце из Београда и Баната, а у наредних неколико месеци у логор су довођени и Јевреји из унутрашњости, чиме је број затвореника увећан на око 7.000 (Koljanin, 1992).

О условима и животу у логору најбоље сведоче 4 сачувана писма Хилде Дајч.<sup>4</sup> Хилда Дајч била је деветнаестогодишња девојка, студенткиња прве године архитектуре која се 8. децембра добровољно пријавила да крене у првом транспорту у логор. У логору је радила као болничарка све до пролећа 1942. године када је убијена у гасном камиону (Almuli, 2005). Наиме, након одржане конференције у Ванзеу донета је одлука о „коначном решењу јеврејског питања у Србији“ (Radle i Pisarri, 2013). Одлучено је да се Јевреји ликвидирају у Београду, а како су преостали заробљеници били углавном жене и деца, као начин егзекуције одабран је гасни камион. Године 1942, 29. маја, шеф одсека за Јевреје у немачком Министарству иностраних послова Франц Радемахер (Franz Rademacher) изјавио је да јеврејско питање у Србији више није актуелно (Lebl, 2002). У периоду између априла 1941. и маја 1942. године, на територији Србије страдало је око 15.000 Јевреја, што чини преко 80% јеврејске популације предратне Србије, готово половина овог броја убијена је на Сајмишту, чиме овај простор постаје најзначајније појединачно место Холокауста у Србији (Bajford, 2011).

Тиме простор Сајмишта, у периоду од само неколико месеци, добија ожиљак који ће га пратити у наставку његовог постојања, ожиљак који се заснива на трансформисању комплекса у место свирепих злочина. Постојање логора у склопу Сајмишта резултирало је нестанком готово читаве

<sup>4</sup> Три Хилдина писма чувају се у Јеврејском историјском музеју, Холокауст збирка, док се четврто налази у Историјском архиву града Београда, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора.

јеврејске популације. Међутим, „коначно решење јеврејског питања у Србији“ није значило и крај функционисања логора. Назив логора промењен је у Прихватни логор Земун, а у њега је настављено интернирање заточеника, од којих су већина били Срби, а било је и Хрвата, Бошњака, Албанаца и Грка (Koljanić, 1992). Услед изложености бруталним и крајње нехуманим условима живота, у Прихватном логору Земун свака трећа особа изгубила је живот. Трансформисање комплекса у логор значило је претварање павиљона у места мучења и страдања где је велики број људи изгубио живот. Данас ти објекти имају различите непримерене намене, без адекватног обележја о стравичним дешавањима која су саставни део њиховог постојања.

Маргинализација сећања везаних за комплекс значи и маргинализацију друштвених група које се поистовећују са тим сећањима. У контексту дисонантног приступа, манифестовање и присуство активне меморије у склопу комплекса значили би и видљивост сећања ширег дијапазона друштвених група. Памћење друштва зависи од памћења група које га чине, што је диверзитет група већи, памћење друштва је потпуније (Halbwachs, 1992). Сходно томе, видљивост сећања појединачних група друштва у јавном простору представља крајњи резултат који произилази из прожимања карактеристика меморије и јавног простора у савременом тренутку. Окончање Другог светског рата за простор Сајмишта значило је почетак лутања у погледу детерминисања функције овог комплекса и његове употребе у склопу градске структуре. Званична одлука Града Београда о начину даљег коришћења комплекса некадашњег Сајмишта била је његова трансформација у својеврсну уметничку колонију, где би се павиљони адаптирали као атељеи за уметнике. Овом одлуком обухваћене су структуре централне куле и некадашњи павиљони Италије и Чехословачке, при чему су унутрашњи простори павиљона адаптирани тако да могу да задовоље услове уметничких радионица. Током свог вишедеценијског постојања, уметничка колонија на Сајмишту бројала је преко стотину уметника који су у павиљонима радили и стварали, међу којима су били: Олга Јеврић, Мића Поповић, Вера Божићковић, Марио Маскарели и многи други.

Тиме комплекс постаје сведок још једног у низу значајних догађаја важних за разумевање развоја града и његових културно-уметничких својстава. Паралелно са постојањем уметничке колоније, комплекс сајмишта доживљавао је и друге видове трансформација у погледу начина коришћења. Наиме, сам комплекс трпео је и неконтролисано увођење додатних садржаја, као и прилагођавање некадашњих сајамских павиљона новим функцијама некомпатибилним са историјским догађајима који су обележили овај простор. Друштвене тенденције ка трансформисању комплекса у меморијални простор никада нису остварене својим пуним капацитетом. Тако су у склопу некадашњег Мађарског павиљона, објекта који је у периоду



Сл. 11. Олга Јеврић у атељеу на сајмишту 1957. године / Fig. 11. Olga Jevrić in the studio at the fairground 1957.

постојања логора коришћен као мучилиште, реализоване стамбене јединице, павиљон Турске, иако је коришћен као мртвачница током Другог светског рата, трансформисан је у угоститељски објекат, а простор павиљона задужбине Николе Спасића, који је представљао логорску болницу у периоду између 1941. и 1944. године, доживео је пренамену у спортско-рекреативне терене и теретану. Низ парадоксалних ситуација које карактеришу тренутно стање простора представља проблемски оквир који спутава интегрисање комплекса у савремене градске токове. Тиме се простор Сајмишта још увек налази у фази ишчекивања трансформације којом би се омогућила његова промена у адекватан простор сећања и меморијални простор који би исказао сведочанство о значајним историјским догађајима који су обележили његово постојање. Као одговор на ту потребу, дисонанца истиче нужност постојања простора као хетерогеног и инклузивног феномена који својим карактером упућује на прихватање и симбиозу карактеристичних етапа његовог постојања. Сходно томе, простор Београдског сајмишта обележен је постојањем друштвене свести и тенденцијама ка ревитализацији комплекса, при чему је истакнута нужност баланса између иницијалне комерцијалне намене комплекса и меморијалног карактера повезаног са жртвама из периода логора, као и послератне употребе павиљона и значајног стваралаштва уметника који су ту живели и радили (Roter Blagojević i Vukorić-Lazar, 2013).

### Трансформације односа према Београдском сајмишту

Друштвени однос према простору Београдског сајмишта у периоду његовог оснивања и изградње манифестовао се перцепцијом овог комплекса као места просперитета, места привредног, културног и економског развоја. Његова изградња значила је остваривање значајних корака на путу трансформисања Београда у модерну европску престоницу. Присутност Сајмишта у свакодневном животу људи, као и посвећивање посебне пажње активностима које су се одвијале у модернистичким павиљонима комплекса

сведоче о значајној улози која је додељивана овом простору. Увиду однос друштвеног миљеа према комплексу Београдског сајмишта стичемо кроз новинске чланке из периода одржавања сајамских манифестација. Наиме, *БОН*, *Време* и *Политика* у редовним извештајима објављивали су детаљне приказе манифестација и преносили их са пуно пажње. О поимању сајамских манифестација као важних градских активности говори и масовна посећеност изложби, како по броју посетилаца, тако и по броју излагача — првом пролећном Сајму у Београду 1938. године присуствовало је око 100.000 посетилаца (*БОН*, 1938). Такође, сајамске манифестације имале су међународни карактер, па је у том погледу значајан други београдски јесењи Сајам узорака из 1938. године који је одржан уз учешће 910 излагача из 16 страних земаља (*БОН*, 1938). Тиме се јасно стиче увид да је Београдско сајмиште заиста постало место сусрета и као такво перципирано је од стране друштва као место размене и успостављања транскултуралне комуникације. Сходно томе, сагледавано из перспективе данашњице и дисонантног односа према наслеђу, презентовање овог сегмента идентитета комплекса заузима значајну позицију у погледу остваривања приказа утицаја Сајмишта на целокупни друштвени развој.

Геополитичке промене, избијање Другог светског рата, јачање фашизма и нацизма резултирали су променама друштвеног односа према некадашњем комплексу Београдског сајмишта и догађајима који су се одвијали у његовим модернистичким павиљонима. Наиме, у перцепцији друштва, простор Београдског сајмишта у извесној мери био је обавијен велом мистериозности, јер није постојало поуздано сазнање шта се у склопу комплекса дешава. Временом је постајало јасно да је простор некадашњег сајмишта трансформисан у место страдања и тортуре, а сазнања о дешавањима и заточеницима на

Сајмишту ширила су се Београдом. Тако долази до промене перцепције овог простора као места сусрета у његово доживљавање као места страдања и спровођења политике истребљивања неподобних чланова друштва.

Меморија места и сећања на трауматичне догађаје из прошлости представљају саставни део ревитализовања наслеђа, а стварање простора сећања представља један од важних аспеката дисонантног приступа креирању одрживог места. Завршетак рата и ослобођење Београда донели су занемаривање сећања на дешавања везана за постојање логора, а изостало је његово истицање као значајног меморијалног простора, његово обележавање и очување. Такође, потпуно су маргинализована и дешавања везана за период настанка овог простора и његову изградњу. Настанак Новог Београда и изградња његових блокова ретко када су повезивани са предратним активностима и почецима ширења Београда на леву обалу Саве, што је остварено управо изградњом Београдског сајмишта. Промена друштвеног уређења резултирала је стварањем отклона од признавања прогреса и модернизације града Београда оствареним у Краљевини Југославији. Сходно томе, 1937. година није била означавана као „нулта година“ у развоју овог дела града, већ је то постала 1948. година (Bajford, 2011).

Друштвено-политички дисконтинуитет резултирао је заборавом значајних културолошких збивања, што је за последицу имало запостављање Сајмишта као важног меморијалног простора града — недостатак који се мора надокнадити савременим деловањем. Насупрот тенденцијама обележавања комплекса као места страдања, на подручју Београдског сајмишта формирана је уметничка колонија која је, сходно уметницима који су радили и живели у павиљонима и њиховим

Сл. 12. Поглед на Београдско сајмиште са Моста краља Александра, 1938. година / Fig. 12. View of the Belgrade Fairground from the King Alexander Bridge 1938.



уметничким остварењима, била значајан аспект развоја и трансформисања југословенске уметности и покретач културолошких промена у склопу друштва. Иако настала као плод рада неформалне уметничке групе сачињене од уметника који су углавном били на почецима својих каријера, уметност која је стварана на простору Београдског сајмишта поседује карактер надстиљске, радикалне, експерименталне и интердисциплинарне уметничке праксе. Њихово залагање за преображај уметности, културе и друштва оснажено је критичким радом, а радови настају својеврсним прекорачењем, критиком и деструкцијом границе медија, дисциплина и жанрова уметности, а експеримент и истраживање добијају централну вредност. Тиме у перцепцији друштва долази до трансформисања поимања простора Београдског сајмишта и захваљујући постојању уметничке колоније у његовој структури сам комплекс се често назива београдским Монмартром (Bajford, 2011).

Међутим, даље активности у простору Београдског сајмишта резултирале су његовом маргинализацијом и одсуством његовог поимања као важног припадајућег градског простора. Занемаривање његових вредности довело је до стања у коме није могуће читати све историјске слојеве који су обележили његово постојање, ни разумети његов значај у укупном развоју града. Оптерећеност места историјским збивањима и сложеност идентитета комплекса у извесном смислу су и онемогућавале његово интегрисање у актуелни градски живот. Из тог разлога дисонантни приступ његовој ревитализацији намеће се као адекватно решење и начин усклађивања различитих слојева историјског постојања и интерпретације њиховог значења у савременом тренутку. Изаолованост комплекса као последицу има скрајнутост структуре која представља део културног наслеђа и искљученост места из свакодневних савремених урбаних токова и збивања. Такав однос према овом простору постоји чак и данас, на почетку треће деценије 21. века.

### **Заштита Београдског сајмишта**

Процес препознавања комплекса Београдског сајмишта као значајног сегмента у склопу градске структуре текао је доста споро и прве деценије по окончању Другог светског рата обележене су лутањем у погледу будуће намене и улоге простора којим је Београд извршио искорак на леву обалу Саве. Некадашњи павиљони нису сматрани вредним очувања, а стравични историјски догађаји везани за постојање комплекса занемарени су и простор је постао полигон бројних архитектонских конкурса у којима прошлост места није представљала вредносни критеријум приликом одабира награђиваних решења. Наиме, 1948. године, за подручје Сајмишта расписан је архитектонски конкурс за модерну галерију, а већ 1950. године расписан је нови конкурс за војни музеј. Последњи

конкурс у коме нису успостављане никакве релације са прошлошћу расписан је 1971. године за Београдску оперу. Плански документи из послератног периода на сличан начин третирали су простор некадашњег Сајмишта, прошлост и трансформације које је простор доживео нису посматране као детерминанте будуће намене. Генералним урбанистичким планом из 1950. године предвиђено је увођење рекреационих површина уз висок степен зеленила на подручју некадашњег комплекса. Почетак промене односа према комплексу везује се за 1966. годину, када је на основу регулационог плана лева обала Саве, на потезу од Бранковог до Старог савског моста, проглашена за спомен обалу и шеталиште од градског значаја (Bajford, 2011). Међутим, како се поменути план односио само на обалу, а не на читаво подручје Београдског сајмишта, Генералним урбанистичким планом из 1972. године однос према комплексу није промењен и тиме је опстајала идеја о увођењу рекреативних садржаја на месту некадашњег Сајмишта и логора. Прекретницу у процесу заштите и препознавању вредности комплекса Београдског сајмишта представља 1987. година, када је комплекс уписан у листу непокретних културних добара Града Београда са статусом споменика културе. У циљу заштите, ревитализовања и обнове комплекса израђен је *Детаљан урбанистички план споменичког комплекса „Старо сајмиште“* 1992. године. Наведеним планом предвиђени су: рестаураторска обнова сачуваних аутентичних сајамских павиљона, партерно обележавање појединих габарита некадашњих павиљона, изградња објеката који су планирани за сајамску структуру, обнова комуникација кроз комплекс као и рушење неадекватних објеката насталих током вишедеценијског девастирања.<sup>5</sup> Наведени план у својој суштини, кроз обрађену проблематику, и својим садржајем, представља правац деловања и ангажовања у погледу очувања споменичких вредности самог комплекса и његовог укључивања у савремене друштвене токове. Реализовање планских одредница подељено је у фазе, при чему се прва фаза огледала у постављању споменика жртвама логора, а друга фаза замишљена је кроз обнову структуре комплекса према пројекту из 1937. године. Реализовање плана остварено је једино постављањем споменика, док наведена друга фаза никада није започета и идеја о ревитализовању места остала је на нивоу плана без своје просторне реализације. Сходно томе, крај 20. и почетак 21. века обележени су даљим девастирањем комплекса и маргинализовањем споменичких вредности места. Као отклон таквом стању ствари и у сврху презентовања диверзитета Београдског сајмишта, за Град Београд важна су два пројекта која су настала са циљем враћања Сајмишта у фокус друштвеног деловања. Први јесте изложба „Старо Београдско сајмиште 3+1“ која је реализована 2006. године у Народном музеју у Београду, а други је мултимедијални

<sup>5</sup> Видети: *Детаљни урбанистички план споменичког комплекса „Старо сајмиште“*



пројекат „Старо Београдско сајмиште као старо језгро Новог Београда“.<sup>6</sup> Оба пројекта реализована су уз значајну институционалну подршку и резултирала су више усмеравањем друштвене пажње на вредности комплекса и његове неискоришћене потенцијале него покретањем опсежнијих корака у његовој ревитализацији. *Генерални урбанистички план Београда за 2021. годину* представља плански и законодавни оквир ревитализовања комплекса, у њему је истакнута потреба за израдом студија у циљу ревитализовања културне баштине, при чему једну такву целину представља управо Београдско сајмиште.<sup>7</sup> У погледу актуелних дешавања везаних за демаргинализацију Сајмишта и његову ревитализацију, посматрано из законодавног оквира, важно је истаћи и усвојени *Закон о меморијалном центру „Старо сајмиште“* којим је званично основан меморијални центар и којим су утврђени његова организација и рад. Наведеним законом дефинисан је циљ у коме се меморијални центар оснива као установа културе са примарно музеолошком, образовно-васпитном и научно-истраживачком делатношћу, са усмереним фокусом деловања у правцу неговања сећања на жртве нацистичког концентрационог логора.<sup>8</sup> Успостављени циљ представља сведочанство о тенденцијама превођења комплекса из статуса маргинализованог простора у место које постаје део колективног сећања, које заузима значајну улогу у друштвеном животу града и тиме постаје основ ревитализовања Београдској сајмишта.

6 Видети: Tatić, D. (2008) *Beogradsko Staro sajmište 3+1: sajmište, stratište, utočište, budućnost*, Beograd, Urbanistički zavod Beograda i Vukotić Lazar, M. (2008) *Staro Beogradsko sajmište kao staro jezgro Novog Beograda*, Beograd, Urbanistički zavod Beograda

7 План је усвојен марта 2016. године и објављен у *Службеном листу града Београда*, 11/2016.

8 Видети: *Закон о меморијалном центру „Старо сајмиште“*, *Службени гласник Републике Србије*, 15/2020

## ДИСКУСИЈА

У погледу поимања будућих корака и даљих активности везаних за демаргинализацију Сајмишта, а у складу са основним полазиштем рада, истиче се нужност успостављања релација између различитих историјских слојева комплекса зарад ослобађања места из стања „загљевљености“, а као фактор који је у стању да изврши неопходно „помирење“ између супротстављених перцепција истиче се присуство уметности у простору. Тиме сама уметност постаје покретачка полуга дисонантног приступа наслеђу и подршка у процесу превођења Сајмишта у активни градски сегмент. Оно што је условљавајуће јесте поимање уметника као агената промена којима је неопходна институционална подршка. Перцепција уметника као фасилитатора овог процеса односи се на разумевање уметничких изложби, радионица, предавања, тематских циклуса, трибина и инсталација, које могу бити чак и ефемерног карактера, као почетних корака у стварању отклона од статуса маргиналног простора који Сајмиште данас има. Разлози оваквог става налазе се у израженим разликама разумевања даље употребе комплекса, које су тренутно присутне у склопу друштвене заједнице, те би напоменута уметничка остварења представљала прве кораке у зближавању ставова о будућем статусу комплекса у склопу градске структуре свих заинтересованих актера и остваривању могућности дијалога, што представља суштину дисонантног приступа. Тиме би се остварио услов који се односи на нужност поимања свих етапа постојања комплекса као једнако важних у погледу креирања идентитета Сајмишта и потребе за дисонантним приступом ради интегрисања простора у савремене урбане токове. Разлог за то налази се у видљивости диверзитетна карактеристика места важног за целокупну градску структуру. Сагледавано са аспекта промена које је сам

Сл. 13. Фрагмент Берлинског зида очуваног у структури града, 2014. година / Fig. 13. Fragment of the Berlin Wall preserved in the city structure in 2014.



простор доживео, долази се до закључка да комплекс Београдског сајмишта представља јединствену структуру обележену турбулентним и радикалним променама у погледу коришћења, те се као такав издваја као простор наталожен изузетним и различитим вредностима. Такође, један од потенцијала које комплекс поседује огледа се у маркирању места као дела глобалне мреже места обележавања Холокауста, чиме простор Сајмишта постаје видљив на планетарном нивоу. Због тога је нужно Београдско сајмиште сагледати са аспекта значаја који оно има за поједничне друштвене групе и неопходности интегрисања њихове перцепције и повезаности са простором и на основу тога спречити даље покушаје демаргинализације комплекса и пронаћи адекватне намене сходно савременим друштвеним потребама. За заштиту и ревитализацију комплекса као сегмента наслеђа, а у погледу односа према аутентичним објектима из периода настанка и изградње Сајмишта, адекватну почетну подлогу представља постојећи *Детаљни урбанистички план споменичког комплекса „Старо сајмиште“* из 1992. године, према коме је предвиђена рестаураторска обнова аутентичних сајамских павиљона. Наведени план садржи идеју о приказу генезе комплекса и коришћењу потенцијала које место поседује зарад стварања квалитетног градског простора. Такође, у оквиру напоменутог плана постоји простор за унапређење односа према ревитализацији и презентацији комплекса, при чему би допуне Плана требало да буду у складу са *Законом о меморијалном центру „Старо сајмиште“*. Расписивањем урбанистичко-архитектонског конкурса добило би се најадекватније решење за развој и ревитализацију комплекса Београдског сајмишта. Оно што

је важно у том процесу јесте разумевање да сама заштита није довољна, већ је нужно трансформисање комплекса у активан градски простор. Сходно томе, будуће деловање у оквиру комплекса Београдског сајмишта требало би да буде усмерено ка остваривању симбиозе и презентовању скупа различитих секвенци постојања комплекса, што би значило нарушавање устаљених граница перцепције комплекса према различитим фазама његовог постојања. У том смислу, као алат, тачније медиј, усаглашавања разједињених сведочанстава о прошлости водећу улогу би имала управо уметност која би представљала средство издизања целокупне перцепције комплекса на трансцендентни ниво. Посредовање уметности било би значајно са аспекта анимирања главних актера у процесу превођења комплекса Сајмишта из стања маргинализованости у активни градски простор испуњен дијалогом и разумевањем нужности споја између наслеђа и активних градских простора.

Посматрано из перспективе светске праксе, адекватан пример у коме уметност, односно уметничко ангажовање, представља медиј између значајних историјских догађаја из прошлости и улоге коју они имају за градску структуру јесте пример маркирања позиције Берлинског зида. Наиме, као својеврсна уметничка инсталација, поједине аутентичне баријере које су представљале границу између Источног и Западног Берлина задржане су у склопу градске структуре као подсетник на турбулентну историју града, али и као сведок опоравка.<sup>9</sup>

<sup>9</sup> Видети: <https://www.businessinsider.com/berlin-wall-today-compared-to-before-it-fell-photos-2018-2> (приступљено 08.04.2021)

Сл. 14. Универзитетски комплекс *Instituto Superior Técnico* у Лисабону, 1941. година / Fig. 14. Instituto Superior Técnico University Complex in Lisbon in 1941.





Сл. 15. *The Wall of Truth*, Њу Делхи, 2017. година / Fig.15. *The Wall of Truth*, New Delhi 2017.

Као адекватан пример очувања градитељског наслеђа може се посматрати универзитетски комплекс *Instituto Superior Tecnico* у Лисабону, при чему је сам комплекс изграђен у првој половини 20. века у израженом модернистичком маниру. Друштвени однос према комплексу, као сегменту градитељског наслеђа, обележен је очувањем аутентичног склопа, поштовањем стилских карактеристика појединачних објеката и адекватном презентацијом комплекса као значајног сегмента у склопу градске структуре важног за разумевање тока развоја града и читања континуитета његове еволуције.<sup>10</sup>

Посматрано из перспективе дисонантног приступа решавању проблема маргинализованих градских подручја и омогућавања видљивости меморије у јавним градским просторима, погодан пример за анализу је пројекат *The Wall of Truth* у Њу Делхију. Сам пројекат значајан је за разумевање улоге стејкхолдера у даљем развоју места, легитимизовању меморијалних простора и доприносу меморијалних обележја у процесу успостављања помирења између супротстављених перцепција прошлости (Singh, 2020).

## ЗАКЉУЧАК

Сходно постављеном циљу истраживања, разумевање трансформација, које су карактеристичне за простор Београдског сајмишта, представља нужност у погледу проналажења начина манифестовања диверзитета комплекса као и проналажења начина интегрисања овог

простора у савремене друштвене токове. Простор на коме се налази комплекс некадашњег Сајмишта доживео је морфолошке трансформације које се огледају у променама од мочварног и плавног подручја реке Саве у први урбанистички комплекс пројектован по модернистичким принципима у Београду. Након прве и једине позитивне трансформације која се догодила у простору уследила је његова трансформација у концентрациони логор, а након бомбардовања и рушења у послератном периоду од изграђене структуре сајамског комплекса очувано је мање од једне трећине аутентичних објеката изграђених у модернистичком маниру. Деловање у простору у другој половини 20. и почетком 21. века резултирало је драстичном девастацијом павиљона некадашњег Сајмишта, као и неконтролисаном изградњом која је утицала на креирање физичке структуре, чиме је првобитан архитектонски склоп потпуно нарушен и доведен до границе непрепознавања.

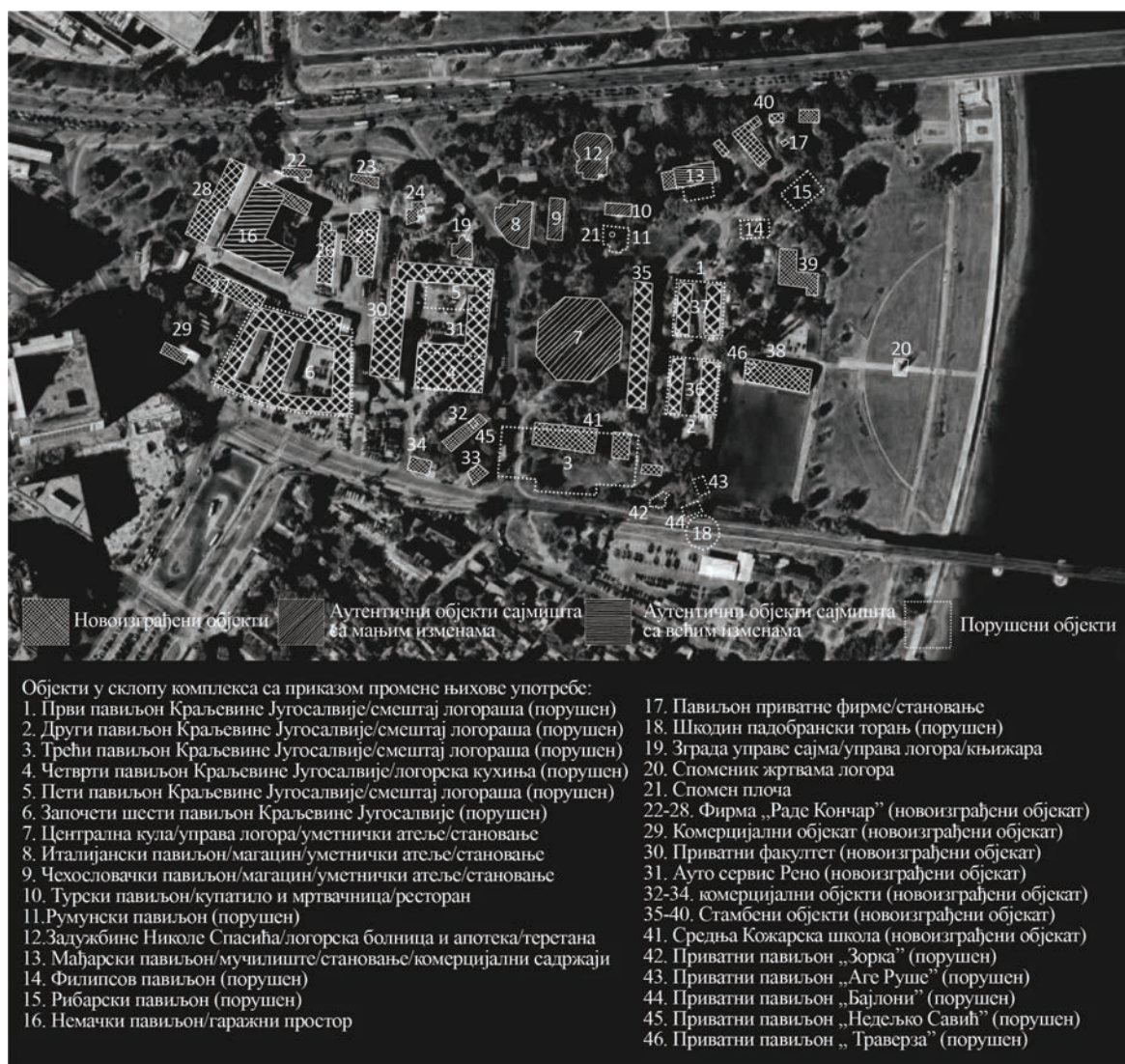
С тим у вези, а у складу са концептом дисонантног односа према културном наслеђу, очување материјалне структуре и аутентичних објеката перципира се као важан сегмент у даљем деловању у склопу комплекса, као и његовог интегрисања у савремене друштвене токове. Посматрано са аспекта функционалних промена, комплекс је изграђен као место сусрета, затим трансформисан у простор монструозне намене концентрационог логора, и тако постао најмасовније појединачно место Холокауста у Србији, да би у послератном периоду представљао место настајања и развоја савремене уметности. Артикулисањем супротстављених значења простора, а дисонанца као концепт се управо заснива на томе, стиче се могућност креирања места које својим карактером истовремено може носити сведочанство о

<sup>10</sup> Видети: [http://www.docomomoiberico.com/index.php?option=com\\_k2&view=item&id=942:instituto-superior-tecnico&Itemid=11&vista=1&lang=pt](http://www.docomomoiberico.com/index.php?option=com_k2&view=item&id=942:instituto-superior-tecnico&Itemid=11&vista=1&lang=pt) (приступљено 08.04.2021)



Сл. 16. Тренутно стање некадашњег комплекса Београдског сајмишта, 2021. година / Fig. 16. Current condition of the former Belgrade Fairground 2021.

Сл. 17. Приказ трансформација структуре комплекса Београдског сајмишта, 2021. година Fig. 17. Review of the Belgrade Fairground structure transformation 2021.



свим важним етапама које карактеришу његово историјско трајање и одговор на потребе укључених друштвених група које представљају део друштвене заједнице. Међутим, оно што представља тренутно стање друштвеног односа према комплексу некадашњег Београдског сајмишта представља последицу одсуства јединственог става према вредновању културног наслеђа, чиме се простор налази далеко од остваривања потенцијала које поседује. У том погледу, значајно је успостављање разлике између досадашњег приступа Београдском сајмишту као сегменту наслеђа и предложеног дисонантног приступа. Наиме, досадашње активности на пољу заштите и активирања комплекса манифестују се једино постојањем детаљног урбанистичког плана из 1992. године чија реализација практично није ни започета. Са друге стране, предложени модел дисонантног приступа наслеђу заснива се на партиципативном процесу и као такав садржи предуслове креирања одрживог решења и остваривања замисли активне присутности комплекса у урбаним токовима града. Као последица одсуства континуираног третирања комплекса Београдског сајмишта као важног градског сегмента манифестује се маргинализација плуралитета његових вредности и искљученост из урбаног развоја града. Тежина транспоновања Београдског сајмишта у адекватан градски сегмент налази се у проналажењу мере односа према прошлости и презентовању наслеђа сходно различитим друштвеним групама и њиховој повезаности са самим простором. Оно што представља кључ у том процесу јесте повезивање прошлости и садашњости посредством друштвених процеса, а у циљу поновног активирања простора. То је пут којим је неопходно проћи како би се спровело транспоновање од стања немуштог места до места манифестовања диверзитета вредности које комплекс поседује, адекватно друштвеним групама које су део друштвене заједнице и које кроз своју прошлост потврђују право на простор.

## ЗАХВАЛНИЦА

Рад сам написао као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је урађен у оквиру пројекта ТР 36034: *Истраживање и систематизација стамбене изградње у Србији у контексту глобализације и европских интеграција у циљу унапређења квалитета и стандарда становања*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

## ЛИТЕРАТУРА

- Almuli, J. (2005) *Jevrejske govore*, Beograd, *Signature*, str. 126–127.  
 Ashworth, G., B. Graham, J. Tunbridge (2007) *Pluralizing Pasts: Heritages, Societies and Place Identities*, London, *Pluto*  
 Ashworth, G., J. Tunbridge (1996) *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Chichester, *Wiley*  
 Bajford, J. (2011) *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, *Beogradski centar za ljudska prava*, str. 21–54.

- Blagojević, Lj. (2007) *Novi Beograd: Osporeni modernizam*, Beograd, *Zavod za udzbenike*, str. 220–221.  
 Browning, Ch. (1985) *Fateful Monts: Essays on the Emergence of the Final Solution*, London, *Holms & Meier*, pp. 57–70.  
 Coccossis, H., P. Nijkamp (1995) *Planning for Our Cultural Heritage*, Aldershot, *Averbury*  
 Casey, E. (2004) *Public Memory in Place and Time*, Tuscaloosa, *University of Alabama Press*  
 Graham, B., P. Howard (2008) *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, London, *Ashgate*  
 Kisić, V. (2016) *Governing Heritage Dissonance*, Amsterdam, *European Cultural Foundation*, pp. 27–37.  
 Koljanin, M. (1992) *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd, *Institut za savremenu istoriju*  
 Kurtović-Folić, N. (2010) *Kulturno nasleđe – neobnovljiv resurs u strategiji održivog razvoja*, u: Bajić Brković, M. (ur.) *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*, Beograd, *Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet*, str. 73–123.  
 Lahdesmaki, T., L. Passerini, S. Kaasik-Krogerus, I. Van Huis (2019) *Dissonant Heritages and Memories in Contemporary Europe*, Cham, *Palgrave Macmillan*, pp. 1–25.  
 Lebl, Ž. (2002) *Do „konačnog rešenja“ Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd, *Čigoja*  
 Halbwachs, M. (1992) *On collective memory*, Chicago, *The University of Chicago Press*  
 Nora, P. (2011) *Memoire de l'histoire, memoire de l'historien: Present, nation, memoire*, Paris, *Gallimard*, pp. 306–323.  
 Radle, R., M. Pisarri (2013) *Mesta stradanja i antifasističke borbe u Beogradu 1941–44: Priručnik za čitanje grada*, Beograd, *Forum za primenjenu istoriju*  
 Roter Blagojević, M., M. Vukotić-Lazar (2013) *Renewal of a destroyed authenticity? Significance of the Old Fair grounds and the Hew Military headquarters restoration for preservation of cultural and architectural identity of Belgrad*, u: Kadrijević, A. i M. Popadić (ur.) *Prostori pamćenja: zbornik radova / Spaces of Memory: collection of works, Tom 1 – Arhitektura/Architecture*, Beograd, *Filozofski fakultet*, pp. 307–321.  
 Sekulić, A. (1957) *Prvi Beogradski sajam između Prvog i Drugog svetskog rata, Godišnjak Muzeja grada Beograda IV*, str. 587–596.  
 Singh, B. (2020) *A Critical Analysis of Dissonant Heritage and Dark Tourism in India: The Case of the "Wall of Truth" Memorial*, Preston, *University of Central Lancashire*  
 Smith, A. (1986) *Legends and Landscapes: The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, *Basil Blackwell*  
 Smith, L. (2006) *Uses of Heritage*, London, *Routledge*, pp. 80–82.  
 Tatić, D. (2008) *Beogradsko Staro sajmište 3+1: sajmište, stratište, utočište, budućnost*, Beograd, *Urbanistički zavod Beograda*  
 Vukotić Lazar, M. (2007) *Staro Beogradsko sajmište, Info – urbanistički zavod Beograda, specijalno izdanje*, str. 1–9.  
 Vukotić Lazar, M. (2004) *Staro Beogradsko sajmište: osnivanje i izgradnja, Godišnjak Muzeja grada Beograda LI*, str. 143–169.  
 Vukotić Lazar, M. (2008) *Staro Beogradsko sajmište kao staro jezgro Novog Beograda*, Beograd, *Urbanistički zavod Beograda*  
 Vučenović, S. (2006) *Revitalizacija starog sajmišta Beograda, Nasleđe VII*, str. 207–216.

## ИЗВОРИ

- Универзитетска библиотека (УБ), Београдске општинеке новине (БОН) УБ М Ч 168 фонд 55 бр. 4/6, фонд 55 бр. 9–12, фонд 56 бр. 1–12, фонд 57 бр. 3–12, фонд 58 бр. 1–12.  
 Службени лист града Београда, 11/2016.  
 Службени гласник Републике Србије, 15/2020

## ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Council of Europe (2005) *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/199> (приступљено: 02.11.2020).  
 Docomomo Iberico: [http://www.docomomoiberico.com/index.php?option=com\\_k2&view=item&id=942:instituto-superior-tecnico&Itemid=11&vista=1&lang=pt](http://www.docomomoiberico.com/index.php?option=com_k2&view=item&id=942:instituto-superior-tecnico&Itemid=11&vista=1&lang=pt) (приступљено 08.04.2021)  
 Insider: <https://www.businessinsider.com/berlin-wall-today-compared-to-before-it-fell-photos-2018-2> (приступљено 08.04.2021)  
 UNESCO (2001b) *Declaration on Protection of Cultural Diversity*, <http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/diversity.pdf> (приступљено: 02.11.2020).  
 UNESCO (2005a) *Convention on the Protection and Promotion of Diversity of Cultural Expressions*, [http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL\\_ID=31038&URL\\_DO=DO\\_TOPIC&URL\\_SECTION=201.html](http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=31038&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html) (приступљено: 02.11.2020).  
 UNESCO (2011) *A New Cultural Policy Agenda for Development and Mutual Understanding: Key Arguments for a Strong Commitment to Cultural Diversity and Intercultural Dialogue*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002147/214747e.pdf> (приступљено: 02.11.2020).

## ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / ILLUSTRATION SOURCES

- Слика 1. <http://maps.google.com> (приступљено: 22.03.2021) уз интервенцију аутора  
Figure 1. <http://maps.google.com> (Accessed: 22.03.2021) with the intervention of the author
- Слика 2. Музеј града Београда  
Figure 2. Belgrade City Museum
- Слика 3. Radle, R., M. Pissari (2013) *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44: Priručnik za čitanje grada*, Beograd, *Forum za primenjenu istoriju*, str. 176.  
Figure 3. Radle, R., M. Pissari (2013) *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44: Priručnik za čitanje grada*, Beograd, *Forum za primenjenu istoriju*, p. 176.
- Слика 4. Ауторска фотографија  
Figure 4. Author's photo
- Слика 5. Ауторска фотографија  
Figure 5. Author's photo
- Слика 6. Ауторска фотографија  
Figure 6. Author's photo
- Слика 7. Ауторска фотографија  
Figure 7. Author's photo
- Слика 8. Ауторска фотографија  
Figure 8. Author's photo
- Слика 9. Музеј града Београда  
Figure 9. Belgrade City Museum
- Слика 10. Bajfrpd, J. (2011) *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, *Beogradski centar za ljudska prava*, str. 36.  
Figure 10. Bajfrpd, J. (2011) *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, *Beogradski centar za ljudska prava*, p. 36.
- Слика 11. <https://magazine.artland.com/olga-jevric-sculpture-peer-gallery/> (приступљено: 26.10.2020)  
Figure 11. <https://magazine.artland.com/olga-jevric-sculpture-peer-gallery/> (Accessed: 26.10.2020)
- Слика 12. Музеј града Београда  
Figure 12. Belgrade City Museum
- Слика 13. <https://www.businessinsider.com/berlin-wall-today-compared-to-before-it-fell-photos-2018-2> (приступљено 07.10.2021)  
Figure 13. <https://www.businessinsider.com/berlin-wall-today-compared-to-before-it-fell-photos-2018-2> (Accessed: 07.10.2021)
- Слика 14. [http://www.docomomoiberico.com/index.php?option=com\\_k2&view=item&id=942:instituto-superior-tecnico&Itemid=11&vista=1&lang=pt](http://www.docomomoiberico.com/index.php?option=com_k2&view=item&id=942:instituto-superior-tecnico&Itemid=11&vista=1&lang=pt) (приступљено 07.10.2021)  
Figure 14. [http://www.docomomoiberico.com/index.php?option=com\\_k2&view=item&id=942:instituto-superior-tecnico&Itemid=11&vista=1&lang=pt](http://www.docomomoiberico.com/index.php?option=com_k2&view=item&id=942:instituto-superior-tecnico&Itemid=11&vista=1&lang=pt) (Accessed: 07.10.2021)
- Слика 15. <https://www.outlookindia.com/photos/single/131861> (приступљено 07.10.2021)  
Figure 15. <https://www.outlookindia.com/photos/single/131861> (Accessed: 07.10.2021.)
- Слика 16. Ауторска фотографија  
Figure 16. Author's photo
- Слика 17. <http://maps.google.com> (приступљено: 02.11.2020) уз интервенцију аутора  
Figure 17. <http://maps.google.com> (Accessed: 02.11.2020) with the intervention of the author

## АПСТРАКТ

Рад се бави тумачењем појма *акватектуре* у процесу пројектовања просторно-програмске целине Зоне 8 Линејског парка у Београду, која се посматра као студија случаја за разумевање изнетог појма и методе у оперативној архитектонско-урбанистичкој пракси. У тексту је описан примењени методолошки поступак структурирања простора водом, који за циљ има пројектовање амбијената инспирисаних природом. Спроведени методолошки оглед се илуструје графичким приказима самог процеса у коме се анализирају боје и облици воде кроз посматрање капи воде под микроскопом. Хипотеза је да се у капи воде може прочитати низ информација битних за архитектонско деловање, а спроведено истраживање нуди сет поступака и метода које се могу аплицирати и контролисати кроз креативни чин обојавања, односно стварања онога што ће у раду бити означено као *просторне слике*. Добијени подаци се примењују у структурирању акватектуре парка и парковских павиљона. Детаљније се појашњавају просторне структуре, попут партерне фонтане на тргу и централног објекта парковског павиљона, који се тумачи као својеврсна *кућа воде*. Овако протумачена методолошка студија случаја Зоне 8 Линејског парка у Београду нуди нова виђења и разумевања *акватектуре* у Београду, односно пружа још један од могућих начина примене и разумевања концепата *Плаво-зеленог сна* (BGD – *Blue Green Dream*) и *Природом инспирисаних решења* (NBS – *Nature Based Solutions*) у обликовању јавних простора града.

Кључне речи: акватектура; Линејски парк у Београду; плаво-зелени сан; природом инспирисана решења

## ABSTRACT

The aim of this paper is to interpret the term *Aquatecture* in the design process for Zone 8 of Belgrade Linear Park, as a case study for understanding the concept and methodology used, as well as their application in operational architectural and urban practice. The paper describes the methodological procedure applied to structuring the space using water, with the aim of

designing ambiances inspired by nature. This methodological experiment is illustrated with graphical representations of the process itself, in which the colors and shapes of water are analyzed through the observation of water droplets under the microscope. The research hypothesis is that one drop of water contains information important for architectural activities, and therefore the research offers a set of procedures and methods that can be applied and controlled through the creative act of coloring and shaping, or more precisely the creation of *Spatial Images*. The methodological procedure in the research can be described as poetic and artistic, at the same time containing a scientific element in the analysis and observation of the water sample under the microscope. All other visual perceptual observations and results in the interpretation of the observed environment and the water droplets, as well as their colors and shapes, are offered as extremely intuitive. The research is presented in the form of a *Tableau* consisting of seven parts and a set of photographs, drawings and images, as well as tone maps (color palette), according to which the results are applied through *Spatial Images*. *Spatial images* are interpreted as *Ambience inspired by nature*, at a specific location: Zone 8 of Belgrade Linear Park, as a case study for researching this methodological procedure. The data obtained in this way is applied in the structuring of the park's aquatecture and pavilions. The waterflows in the park itself are explained in the text, as well as the spatial structures such as the landscape fountain on the square and the main park pavilion itself, which is interpreted as a one-of-a-kind *House of water*. Therefore, as a product of the work, an environmental project inspired by nature is offered as the *Aquatecture of Zone 8 in Belgrade Linear Park*, illustrating the practical application of water as a methodological tool, and an inspiration in the processes of architectural design and water space structuring. In this way, the case study of the *Conceptual Architectural and Urban Design of Zone 8 of the Linear Park in Belgrade* offers new interpretations and understandings of *Aquatecture* in Belgrade in professional practice. More precisely, it re-examines ways of applying and understanding the concepts of the *Blue Green Dream* (BGD) and *Nature Based Solutions* (NBS) in shaping public spaces in the city.

Key words: Aquatecture; Belgrade Linear Park; Blue Green Dream; Nature Based Solutions.

\* Милош Стојковић Минић, асистент, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Департман за архитектуру  
milos.stojkovic@arh.bg.ac.rs

Однос архитектонског простора и воде можемо издвојити као једно од елементарних питања савремене архитектуре и архитектонског пројектовања. Вода је есенцијална за живот, зависимо од ње, користимо је, живимо са њом и као таква она је означитељ присутности живота и игра активну улогу у обликовању пејзажа. У овом раду се појашњава процес архитектонског деловања у оперативној пракси при обликовању градског пејзажа који садржи воду, и то кроз ауторски, пројектантски, процес пројектовања просторне целине Зоне 8 Линијског парка у Београду као студије случаја за спроведено истраживање које тумачи *акватектуру* (*Aquatecture*) као врсту архитектуре у којој се елемент воде користи као методолошки алат у процесима структурирације простора водом. *Акватектура* се изучава у процесима у којима се истовремено усклађује управљање климатским променама и њихов утицај на животну средину, као и праћење утицаја воде и начина адаптације и ублажавања могућих негативних ефеката, а уз величање ефеката битних за опште добро људи (Barker, Coutts, 2016). Општи циљ акватектуре је да омогући пејзажима, зградама, људима и градовима неометано и успешно трајање и обликовање са водом, користећи све њене благодати. Досадашња истраживања везана за тему воде и архитектуре, односно тумачења појма *акватектуре*, могу се детаљније проучити код аутора Чарлса Мура (Moore, 1994) и Антонија Вилсона (Wylson, 1986), као и код савременијих аутора попут Роберта Баркера и Ричарда Кутса (Barker, Coutts, 2016), који у својим књигама и истраживањима подробније дефинишу и појашњавају овај однос и изнети појам, што представља теоријско упориште овог рада. Приказана методологија нуди могући поступак у коме се вода посматра под микроскопом, а узети узорак воде (водена кап) анализира и тумачи на више начина током спроведеног огледа као систем инспирисан научним поступцима са циљем примене у оперативној архитектонској пракси. Водећи се хипотезом да се у капи воде може прочитати окружење, а да се из узорка воде може добити низ информација битних за архитектонско структурирање простора на конкретном месту где се пројектује и гради, у раду се приказује сет поступака и метода који се могу аплицирати и контролисати кроз креативни чин обојавања – стварања *просторних слика*, које настају по угледу на *поетске слике* Гастона Башлара (Bašlar, 2006a, 2006b, 2004, 1998, 1969). Уведени појам *просторне слике* се тумачи као стварно просторно дејство одређеног простора, са свим својим перцептивним и поетичним чиниоцима (поготову оним који се тичу боје и облика воде) који формирају препознатљиве атмосфере акватектуре, стварајући *амбијенте инспирисане природом*. Облици и боје места (окружења) ће се (огледати и (про) видети у капи воде (Stojković Minić, 2020:280). Примењени, експериментални, методолошки оглед акватектуре парка је у овом раду приказан и тумачен кроз просторне слике, тачније амбијенте инспирисане природом из Идејног архитектонско-урбанистичког решења за Зону 8 Линијског

парка у Београду. *Идејно архитектонско-урбанистичко решење за Зону 8 Линијског парка у Београду* (у наставку текста Идејно решење), према коме ће се изводити овај део Линијског парка, израдио је ауторски тим у саставу: Уна Корица, Ивана Корица, Петар Тошић, Марко Николајевић, Томица Мишљеновић и аутор овог рада (Korica et al., 2020).

## ЛИНИЈСКИ ПАРК У БЕОГРАДУ

Овај рад испитује *акватектуру* са циљем да се граду омогуће развој и суживот са водом која га окружује. Једно такво подручје се налази на речним обалама Београда, и паралелно прати токове река око самог ушћа Саве у Дунав, а у чијем се непосредном окружењу налазе: Београдска тврђава, Марина „Дорћол“ и Лука „Београд“. То је простор некадашњег пружања железничке пруге на потезу од Бетон хале до Панчевачког моста, у дужини од 4600 метара, на коме се предвиђа изградња новог Линијског парка. (Сл. 1)

Почетком 2020. године је упућен јавни позив младим професионалним тимовима да се квалификују за израду идејног решења дела подручја Линијског парка (DAB, 2019). Одабрано је десет тимова (DAB, 2020), који су у процесу ко-креације (CEUS, 2019, CLEVER Cities, 2018) били ангажовани да током три месеца раде на изради идејног решење једног од делова подручја Линијског парка и искажу свој ауторски став и стручну способност. Због значајне дужине потеза и варијација садржаја и амбијентата у његовом окружењу, читава површина парка је подељена у 10 оквирних просторно-програмских целина. Сваком тиму је од стране расписивача конкурса додељена конкретна зона у односу на дати концепт интервенције који су аутори предложили у првом, квалификационом, делу конкурса. У складу са поделом на целине, добијено је десет идејно архитектонско-урбанистичких решења која чине основ за израду *Плана детаљне регулације за линијски парк – Београд, градске општине Стари град и Палилула* као јединствене функционале целине назване Линијски парк, а чији је јавни увид окончан у јуну 2021. године (Grad Beograd, Sekretarijat za informisanje, 2021). Деонице Линијског парка подељене су у десет целина које се простиру једна за другом од Бетон хале до Панчевачког моста, а у овом раду ће бити описана Зона 8. (Сл. 1а и 1б)

Просторно-програмска целина Зоне 8 Линијског парка налази се на подручју јужно од Луке Београд и представља најистуренију зону Линијског парка ка комплексу Луке „Београд“. (Сл. 1) Зону 8 тангирају постојећи ток железничких шина, као главни ток простирања Линијског парка, као и улице Жоржа Клемансоа и новопланирани део Дунавске улице. Тренутно, локацију пресецају Улица Вилине воде и вијугави крак Дунавске улице, делећи је на неколико већих целина у којима доминирају површине под бетоном и асфалтом махом индустријске намене у служби приступа Луци „Београд“. По новом плану регулације, предвиђају се стамбена и стамбено-комерцијална намена у непосредном окружењу Зоне 8, као и целокупног Линијског парка. У





а

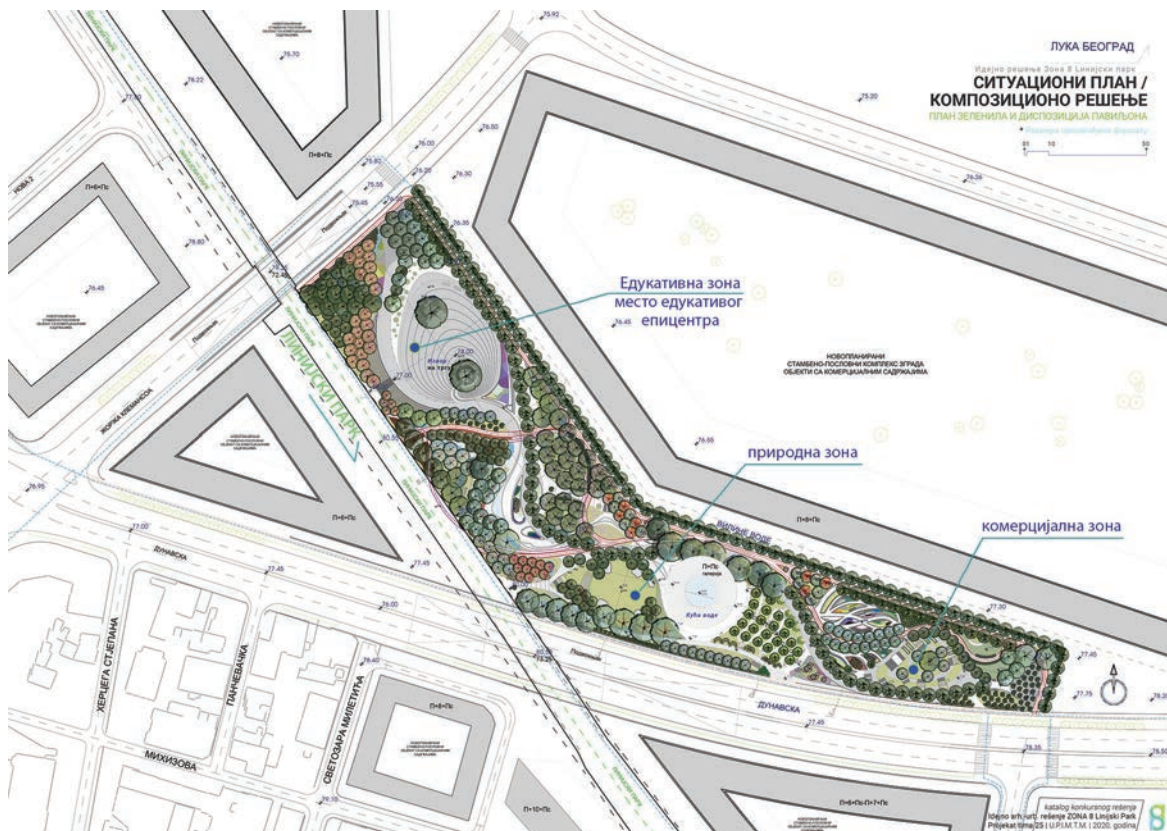


б

Сл. 1а. Линејски парк у Београду: просторни обухват и подела по зонама, 2020 (DAB, 2020) / Fig. 1a. Belgrade Linear Park: site and zones, 2020, (DAB, 2020).  
 Сл. 1б. Централна зона Београда и позиција предметног подручја – Обухват Плана детаљне регулације за Линејски парк – Београд, градске општине Стари град и Палилула, 2020 (Mladenović, 2020) / Fig. 1b. Central zone of Belgrade and the position of the subject area – Zone 8 of Belgrade's Linear Park, 2020, (Mladenović, 2020).

складу са Идејним решењем, ова просторно-програмска целина је подељена на следеће основне потцелине: едукативна зона, комерцијална зона и природна зона. (Сл. 2) Подела је извршена према расподели кључних праваца кретања, где је комуникација решена вишеслојно, тако да обухвата све видове кретања, и организована је на више нивоа имајући у виду кориснике, посетиоце парка, станаре будућих околних објеката, као и случајне пролазнике (Korica et al., 2020:27). Истовремено, одређене путање (људи, воде, биљака и животиња) нуде брз проток, док је, са друге стране, омогућено и комфортно задржавање у различитим сегментима парка (Korica et al., 2020:23). За разлику од стаза, које пресецају цео парк и које пролазе кроз зоне

зеленила, издвојен је и један део Зоне 8 у коме се формира трг који излази на Улицу Жоржа Клемансоа преко које се успоставља директна веза са Тргом републике. Овај трг настаје као омаж главном градском тргу, са тим што није уоквирен зградама него дрвећем. У аксијалним центрима елиптично обликованог парковског трга налазе се два дрвета, једно постојеће – орах, и једно новопланирано – хрест, под којим се ненаметљиво назире партерна фонтана из које се наставља водени ток који се после низа меандрирања, тангирања и пресецања парковских стаза улива у био-језеро уоквирено Централним парковским павиљоном уметности и културе – својеврсном *Кућом воде* Зоне 8 Линејског парка. Сам спој Зоне 8 са Линејским



Сл. 2. Ситуациони план – Композиционо решење Зоне 8 Линејског парка, Идејно решење (Korica et al., 2020) / Fig. 2. Site plan - Compositional design of Zone 8 of The Linear Park, Conceptual design (Korica et al., 2020).

парком, односно суседном Зоном 7, остварен је у делу парка који тангира ове две зоне (између два новопланирана подвожњака преко којих се пружа Линејски парк), и то благим нивелационим спуштањем и пројектовањем озелењеног терена у паду. На овај начин формирана је једна врста каскадно обликованог амфитеатра са ког се ступа на поменути трг – „место едукативног епицентра”, а одакле је омогућено даље кретање у природом праћене токове и потцелине Зоне 8 Линејског парка. (Сл. 2)

Концепти којима се требало водити приликом пројектовања Линејског парка - *Природом инспирисана решења (NBS)*<sup>1</sup> и концепти *Плаво-зеленог сна (BGD)*<sup>2</sup>, а на којима су инсистирали расписивачи конкурса, у Зони 8 су тумачени на један другачији, слободнији, поетско-уметнички начин и то применом такозваних „просторних слика – амбијената инспирисаних природом”, чиме је интерпретација и примена поменутих актуелних концепата на још један начин уведена у поље деловања архитектонско-урбанистичке праксе које се може назвати акватуријом парка. Обим овог текста далеко би премашио границе једног научног рада ако бисмо желели да опишемо целокупно Идејно решење Зоне 8, поготову са свим детаљима везаним за: садњу и планирано зеленило, све примењене и пројектоване аспекте *Природом инспирисаних решења (NBS)* и *Плаво-зеленог сна (BGD)*, као и описе свих пројектованих и планираних павиљона у парку,

а који су дати уз Идејно решење. Зато ће у овом раду бити акценоване само оне структуре и амбијенти парка који припадају сфери интересовања која изучава феномен воде у простору, односно оне структуре које је обликовала вода или које су формиране за воду, а које се као такве могу називати *акватуријом*.

Сви планирани павиљони у Зони 8 представљају једну врсту пунктова на локацији, који у интеграцији са воденим површинама и пажљиво бираним растињем чине праву оазу за будуће кориснике. (Сл. 3) У фокусу је парковски павиљон уметности и културе који је уједно и централна структура у новопроектваном парку и настаје око воде. (Сл. 2) Павиљон уметности и културе је кружне основе, пажљиво архитектонски артикулисан, и представља највећу израђену структуру у овој просторно-програмској целини Линејског парка (Ivanović, 2020). Овај павиљон је пројектован као централна структура у парку, односно као вишенаменски мултифункционални простор за излагање. Обликовање павиљона проишло је из уочених облика током анализе узорка воде са локације и настаје као кружна форма која уоквирује водено тело, уоквирујући и акцентујући флуидност планираних токова на локацији. (Сл. 4) Својим конструктивним обликовањем, тектоником и пажљиво пројектованим растером носећих рамова и примењеним материјалима овај објекат допуњује и прати све остале мање павиљоне у парку. Структура је прекривена посебно израђеном надстрешницом, која поред своје естетске улоге има и ону метафизичку. Површина ове надстрешнице,

1 Концепт промовисан од стране Међународне уније за заштиту природе (International Union for Conservation of Nature IUCN, 2015).

2 Више о овом концепту на: Blue Green Dream (2015), Božović et al. (2017), E-карџа (2015).



Сл. 3. Колаж амбијената инспирисаних природом у Зони 8 Линијског парка: приказ парковских павиљона, Идејно решење (Korica et al., 2020). / Fig. 3. Collage of ambiances inspired by nature in Zone 8 of The Linear Park: park pavilions, Conceptual design (Korica et al., 2020).

планирана у материјалу високих рефлектујућих карактеристика, на својој радијално, ка унутра, формираној кровној плохи, у сфумату, стапа боје и облике из окружења, да би се потом кроз одразе светлости и сенки на воденој површини окружење рефлектовало, или пак, учинило овај поступак обрнутим, где би се вода из централног језера рефлектовала ка споља, бришући тако границе унутрашњег и спољашњег простора и метафорички алудирајући на процесе кружења воде у природи. Овај павиљон је стога допуњујући, и свакако централни, али ипак ненаметљив мотив у амбијентима инспирисаним природом, као што је описано у Идејном решењу (Korica et al., 2020:123–127). Тако пројектован објекат може се дефинисати као *Кућа воде*, јер поред партерне фонтане на тргу (Сл. 3, 4 и 10), на веран начин илуструје оперативну примену у наставку описа методолошког огледа.

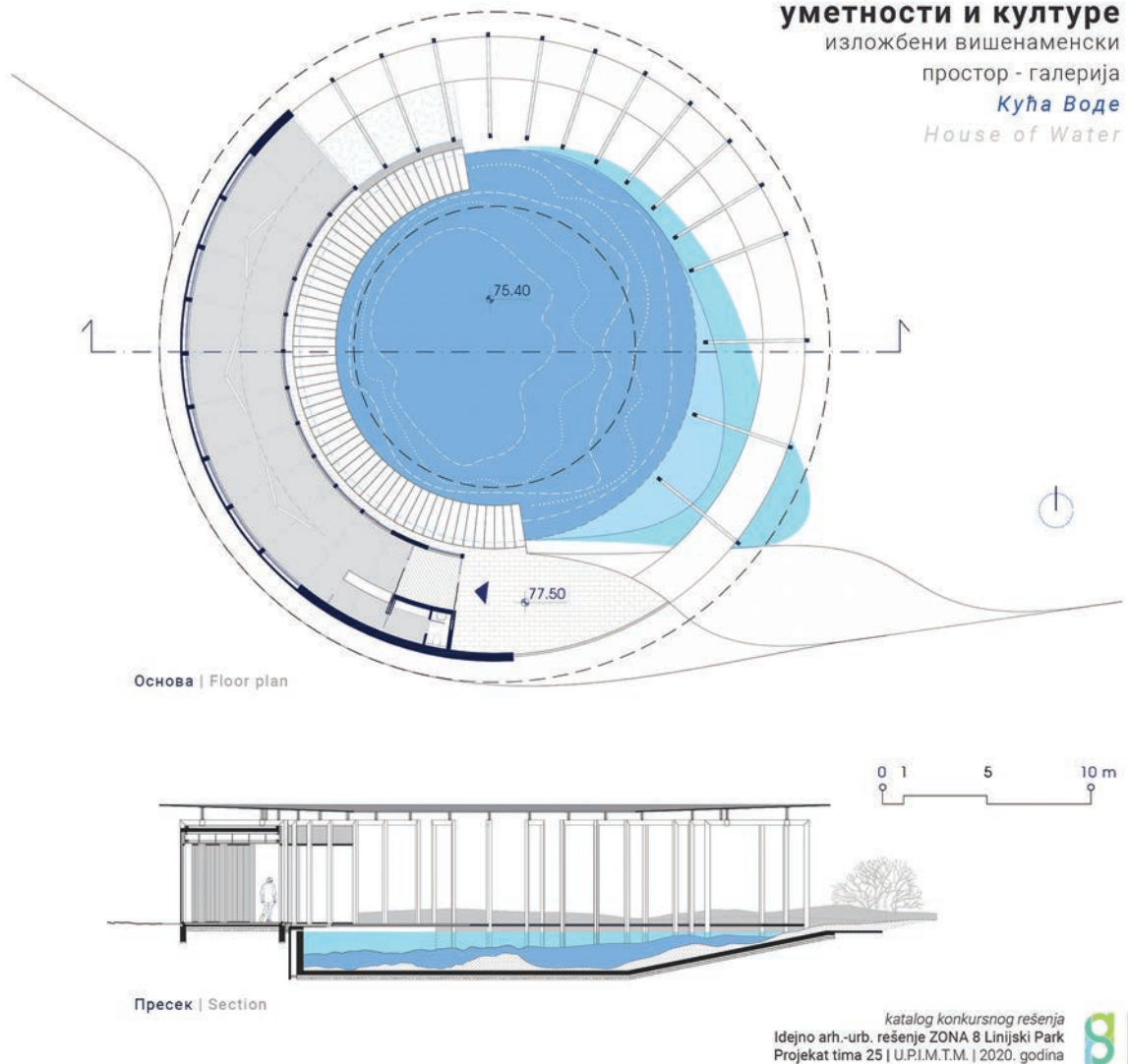
### ПРИКАЗ МЕТОДОЛОШКОГ ОГЛЕДА

Разлика између овог рада и истраживања која су му претходила (Stojković Minić, 2018, 2020) јесте у томе што је локација за примену изнетог метода сада била додељена од стране расписивача конкурса и самим тим је овакав метод, коначно, могао добити први пут адекватну примену у оперативној пракси. Овде је експеримент обликовао полигон дејства – сам парк. Како и раније биране локације, тако и сада додељена локација Зоне 8 Линијског парка морала је да испуни суштински услов, а то је да садржи воду која обликује њен простор, односно да се омогући стварање

амбијената и простора где је вода обликовала простор, или је он обликован за воду, или је пак вода значајно присутна у свом одсуству и појавности у природи. Тачније речено, вода је могла бити примењена у манифестујућој константној промени кроз сва своја агрегатна стања. Раније изабране локације су биле у Ћуприји, Загребу и Београду (Stojković Minić, 2018), о чему овде неће бити речи, али је зато примењени метод описан и приказан у својој првој конкретној апликацији у оперативној архитектонско-урбанистичкој пракси – предметном Идејном решењу, акцентујући тако описане амбијенте инспирисане природом и приказане структуре акватуре које у себи ово ауторско решење, као такво, носи.

Резултати раније спроведених експеримената и показних студија су тек дотакли површину изнетог проблема наводећи да вода може да носи одређене колористичке и обликовне информације о архитектонском простору, али то тада није било доказиво на начин на који је то примењено и аплицирано у овом идејном решењу. Такође, раније је доказано да је могуће добити колористички растер, али је у овом раду та примена отишла корак даље и закључено је да се све боје добијене у палети могу применити у структури парку – амбијената обликованих природом. Претходна истраживања закључила су да је могуће визуелни језик боја и облика применити у обликовању будућих архитектонских простора, чиме је постављена основа за даљу апликативну примену у пракси и коначно постављање метода кроз конкурсно Идејно решење Зоне

Идејно решење Зона 8 Линијски парк  
**Централни павиљон  
 уметности и културе**  
 изложбени вишенаменски  
 простор - галерија  
*Кућа Воде*  
 House of Water



Сл. 4. Централни павиљон уметности и културе, изложбени мултифункционални простор – *Кућа воде*: основа и пресек, Идејно решење (Korica et al., 2020). / Fig. 4. Central Pavilion of Arts and Culture, exhibition multifunctional space - *House of Water*: Floor plan and Section, Conceptual design (Korica et al., 2020).

8 Линијског парка, где је та прилика добијена, и тако је створена апликативна методологија акватуре парка (Stojković Minić, 2020:289).

У предметном Идејном решењу методологија је постављена и тумачена креативно, ослањајући се на (ко)ауторске, интуитивне и креативне претпоставке у паралелним уметничким и архитектонско-урбанистичким процесима пројектовања. Да би поступци примењени током изведеног огледа могли бити контролисани, приказани и изнети као систематизован оперативни сет деловања, а који допуњавају и подржавају процес архитектонског пројектовања, потребно их је подробније појаснити уз пратеће илустрације. Зато је у овом уметничко-поетском истраживању које прати оперативно-архитектонско

деловање (конкурсни пројекат) све време преовладавао уметнички процес. Дакле, неопходно је овакво креативно тумачење методологије рада појаснити кроз сет додатних скица, цртежа и колористичких карти, које су као такве биле коришћене приликом израде идејног решења за Зону 8 Линијског парка. Како би се такав метод рада што боље разумео, спроведена је анализа кроз методолошки оглед, и то први пут као једна врста целовитог експеримента у коме се добијају, бележе и примењују одређени уочени подаци. Током тог истраживачког процеса настао је сет фотографија, скица, цртежа, палета боја и слика који су посебно изведени за потребе овог рада и обједињени у методолошки оглед који служи као илустрација примењене методологије, са јасним циљем да се прикаже како су спроведене анализе

Сл. 5. Изглед Таблоа – приказ свих седам делова (Stojković Minić, 2020). / Fig. 5. The appearance of the *Tableau* - review of all seven parts (Stojković Minić, 2020).



и резултати, попут уочених облика и добијених боја воде, аплицирани у оперативним процесима стварања просторних слика – амбијената инспирисаних природом као будућих, пројектованих, простора парка. (Сл. 3, Сл. 11 и Сл. 12) Дакле, примењени методолошки оглед нуди се као угледни пример приказа поступка изнете методологије, а по спроведеној анализи узорка узетог са локације Зоне 8 Линијског парка у Београду као пример студије случаја за спроведено истраживање. Тако изведен методолошки оглед се приказује у форми седмоделног таблоа у наставку. (Сл. 5) Табло је за потребе овог рада подељен на седам пратећих илустрација ради лакшег визуелног појашњења примењеног методолошког огледа оперативне праксе акватуре у нашој средини (Сл. 6–9). Делови таблоа су опширније описани у ранијим студијама у којима је сам табло из више покушаја структуриран тако да може најбоље да илуструје комплетан поступак, а у зависности од конкретне студије случаја (Stojković Minić, 2020, 2018).

### Опис методолошког огледа – седам делова Таблоа

У методолошком огледу којим се спроведено истраживање илуструје, спроведена је анализа узорака воде тако што су коришћени научни инструменти и алати при њиховом посматрању под микроскопом. Узорак воде који је анализиран у процесу пројектовања Зоне 8 Линијског парка узет је у јуну 2020. године. Само посматрање водених капи под микроскопом спроведено је у истом месецу под дневним и вештачким осветљењем, при увеличању 100–200 пута. Фотографије посматране локације као и узорка су настале дигиталном камером мобилног телефона (S2 I9100 у резелозији 5–8 Мегарихела). Уочене, добијене и планиране боје и облици из анализираних капи воде послужили су за конкретно структурирање простора водом у делу парка који садржи воду попут: партерне водене фонтане на тргу, воденог тока, павиљона и чесми, али и у процесима пројектовања амбијената инспирисаних природом, тачније делова парка у којима је могуће сезонски уочити промене боје у јавном градском простору које се ишчитавају у процесима промене пројектоване природе парка и промене боја зеленила и воде, чиме се постиже рефлексивна боја воде кроз валере и смену годишњих доба. Тако пројектовани амбијенти инспирисани природом постигнути су кроз пројектоване и приказане структуре акватуре. (Сл. 3–11) Сва друга визуелно-перцептивна запажања и резултати при тумачењу посматраног окружења и анализираних водених капи и њених облика и боја, настале просторне слике и цртежи акватуре елементи су који припадају уметничком делу овог рада и приказани су као интуитивни искази самог аутора. Методолошки оглед је приказан у форми поменутог таблоа (Сл. 5) који сачињавају седам делова састављених од сета фотографија, (линијских) цртежа и слика, као и добијене палете боја, а који су по реду у наставку побројани и кратко описани, док су детаљно описани у претходним истраживањима (Stojković Minić, 2020:285–288):

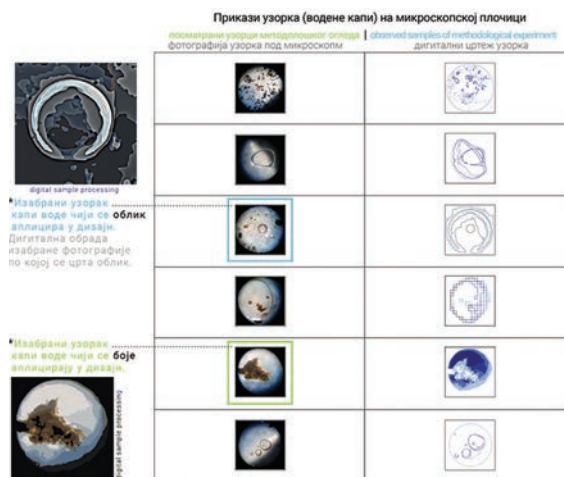
1. **Идентификациона карта узорка** – основни подаци о месту на коме је узорак узет (Сл. 6а);
2. **Прикази узорка** – водене капи на микроскопској плочици (Сл. 6б);
3. **Фотографија узорка** – изабрана кап воде која се користи као подлога за линијски цртеж воде (Сл. 7а);
4. **Линијски цртеж водене капи** – цртеж који настаје по раније изабраној фотографији у коме се уочавају и акцентују карактеристични облици из узроковане капи воде (Сл. 7б);
5. **Фотографија узорка из које се добија палета боја** – посебно изабрана фотографија узорка воде која најбоље представља уочен колорит локације, тачније, посматрана кап воде из које се добија колористички растер, односно мрежа боја – палета боја воде предметног узорка (Сл. 8а);
6. **Палета боја** – колористички растер као мрежа боја добијена пикселизацијом посебно изабране фотографије која најбоље представља уочен колорит локације – боје воде (Сл. 8б);
7. **Цртеж /амбијент акватуре – Просторна слика боја и облика воде** – линијски, технички цртеж или амбијентални приказ датог простора обојен бојама из добијене палете боја воде са приказом детаља. У случају овог рада то је Просторна слика добијених боја и облика воде. Приказује се као поетизована слика простора, а у овом случају је и допуњена техничким цртежима који су структурирали и дефинисали амбијент инспирисан природом – партерну фонтану Извора воде на тргу Зоне 8 Линијског парка у Београду. (Сл. 9)

Посебан значај четвртог, централног дела таблоа крије се у поступку настанка Линијског цртежа воде. (Сл. 7б) Линијски цртеж воде (водене капи) настаје опцртавањем и акцентовањем уочених облика преко фотографије изабране водене капи из предметног (анализираног) узорка воде (Сл. 7а), а са циљем да се добије (имагинативна) могућа представа будућег простора воде, и то баш кроз цртеж као значајно средство (алат) исказивања којим се користи архитектонска струка. На тај начин су и у конкретној студији случаја, која се приказује у овом раду, опцртани обриси ваздуха који формира ове занимљиве облике у једној воденој капи услед убрзаног испарења мале запремине воде на микроскопској плочици. У каснијој разради идејног решења, на позицији која представља место на коме је уочен ваздух у воденој капи, постављено је дрво храста – Запис на тргу у Зони 8 Линијског парка у Београду. (Сл. 9)

Прецизније речено, боје воде су те које обојавају, а сами добијени облици воде су ти који структурирају амбијенте инспирисане природом. Оваква финализација поступка (издвојени седми део таблоа, Сл. 9), где се линијски цртеж, тачније планирани амбијенти пројектованог јавног градског простора, обојавају добијеним бојама воде,



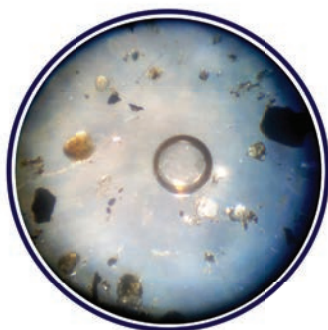
a



б

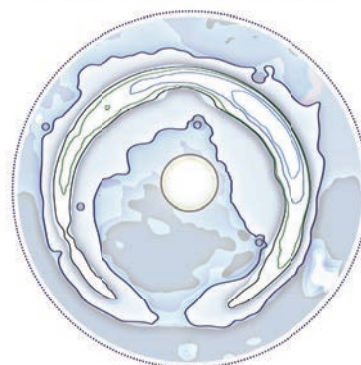
Сл. 6а. и 6б. Идентификациона карта узорка – први део табла (а) и Прикази узорка (водене капи) на микроскопској плочици – други део табла (б) (Stojković Minić, 2020) / Fig. 6a & 6b. Sample identification card - first part of the *Tableau* (a) & Sample displays (water droplets) on a microscope plate - second part of the *Tableau* (b) (Stojković Minić, 2020).

Фотографија узорка (подлога за линијски цртеж посматране водене капи)  
 Photograph of a sample (water drop) under a microscope on which a line drawing of the shape of water is drawn



a

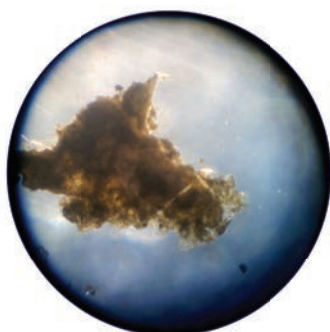
Линијски цртеж посматране (анализиране) капи воде  
 Digital line drawing of the observed (analyzed) water droplet



б

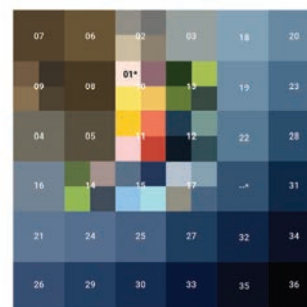
Сл. 7а. и 7б. Фотографија узорка (водене капи) (а) и њен дигитални линијски цртеж (б) – трећи и четврти део табла (Stojković Minić, 2020) / Fig. 7a. & 7b. Photograph of the sample (water drops) (a) and its digital line drawing (b) - the third and fourth part of the *Tableau*. (Stojković Minić, 2020).

Фотографија посматране капи воде из које се добија палета боја узорка  
 Photograph of the observed drop of water from which the color palette was obtained



a

Палета боја (колористички растер) – добијен пикселизацијом фотографије посматране капи воде – боје воде  
 Color palette (color raster [5x6 fields]) created from a photograph of an observed drop of water, obtained by pixelation in Picasa



б

Сл. 8а. и 8б. Фотографија посматране капи воде (а) из које се добија палета боја (колористички растер) (б) – пети и шести део табла (Stojković Minić, 2020) / Fig. 8a. & 8b. Photograph of the observed water drop from which the color palette (color grid) was obtained - fifth and sixth part of the *Tableau* (Stojković Minić, 2020).

приказана је као могућа примена постављеног концепта и изнете методологије рада у оперативној архитектонској пракси. Дакле, оваквим поступком структурације простора водом доказано је да је воду као методолошки алат могуће применити у процесима архитектонског деловања при обликовању простора и амбијената, чиме је успостављен нови апликативни метод *акватектуре* и њеног визуелног језика боја и облика воде. (Сл. 9, 10 и 12).

### Визуелни језик боја и облика воде

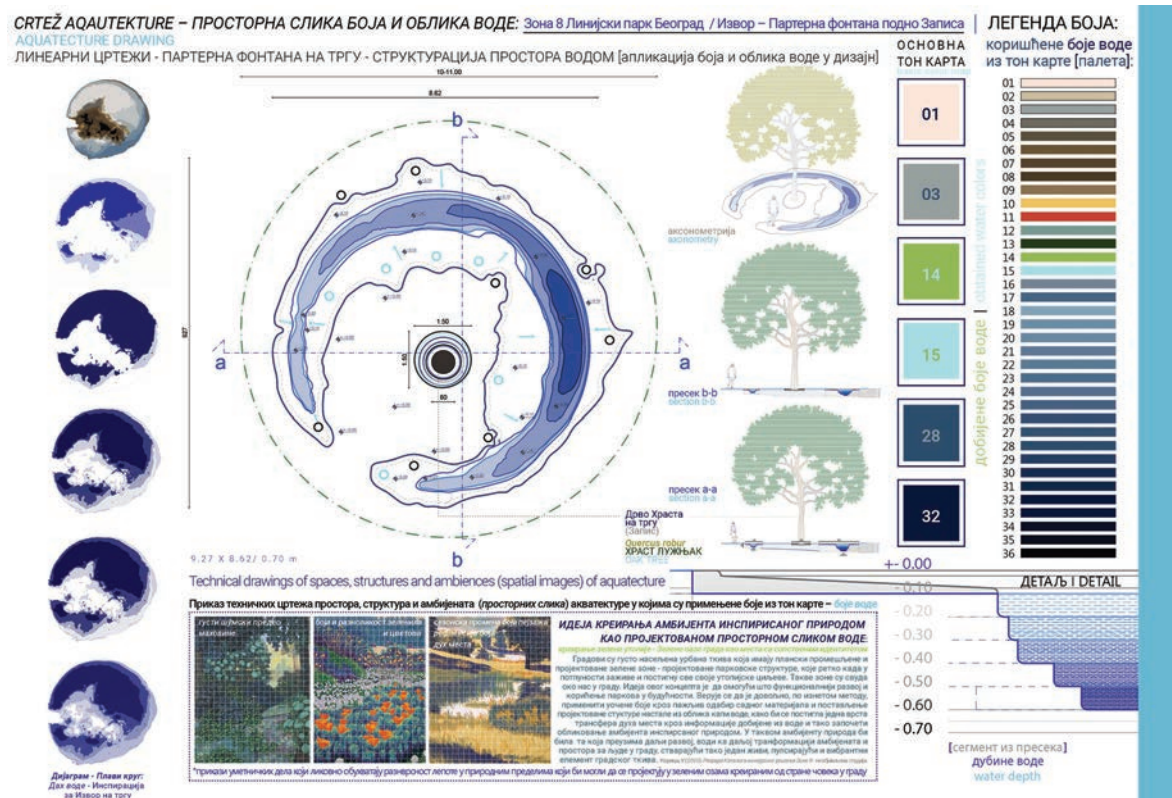
Концептуална поставка истраживања спроведеног у процесу пројектовања Зоне 8 Линијског парка заснива се на низу интуитивних, ауторских претпоставки. Једна од претпоставки је да се анализом воде може доћи до одређених информација које вода у себи носи. Ове информације су тумачене кроз физичке карактеристике

простора – перцептивно-визуелне чиниоце простора попут облика и боја, а које се могу уочити у самим цртежима и тон картама, добијеним током анализе узорка – посматрања капи воде под микроскопом. Тако добијени резултати су аплицирани у процесима пројектовања структура акватуре парка као места на коме се делује, односно локације са које је првобитно узет узорак воде за анализу, прецизније, кроз методолошки оглед примењен у Идејном решењу за Зону 8 Линијског парка у Београду, где су истраживане визуелне (уметничке) информације као специфичне карактеристике воде у архитектонском простору. Тумачењем добијених облика и боја посматране водене капи, може се утицати на амбијент простора, и то кроз пажљиво планирану употребу и примену материјала, зеленила, оријентације, али и финалне текстуре, односно примену боје и количине светлости у пројектованим амбијентима инспирисаним природом којима је структурирана акватура (Сл. 10–12). Такво студирање физичких карактеристика просторног оквира које ствара визуелно-перцептивну слику посматраног простора и природом инспирисаних амбијената у њему, ослања се на воду која у процесима просторног, ауторског, деловања постаје алат визуелног језика и просторне комуникације који својим облицима и бојама утиче на разумевање и формирање простора акватуре, као саставног дела архитектуре парка (Stojković Minić, 2020:280–281).

Инсистирањем на архитектонском стваралаштву које у себи спаја три поља деловања: писање, науку и уметност, а у коме је могуће, поред многих других феномена, посматрати

и феномен боје постављен као део колористичке културе (Vasiljević Tomić, 2007), отвара се могућност да се архитектура која у себи садржи воду – акватура, уведе у вредносне феноменолошке односе боје кроз полигоне остварења појавности и обликовања простора, а самим тим и места на ком се делује и ствара. Реч је о анализи феномена боје воде, која подразумева односе боја, материјала, (планираног) зеленила, облика (форми) и светла као фундаменталних чинилаца у формирању слике о простору – просторне слике, односно амбијената инспирисаних природом, како се појам просторне слике тумачи у овом раду. Тако настали парковски амбијенти са пратећим структурама и павиљонима у Зони 8 Линијског парка служе као полигон за остварење појавности простора, односно фрагмената реалности његове перцепције као продукта интуитивне просторне анализе. У питању је експериментална студија, односно поетска методологија истраживања уметничког процеса архитектонског деловања, а задатак за њу се поставља апстраховањем елемената из две појаве – боје и облика воде у простору, не би ли се створила структура визуелног језика који одликује архитектонски смисао неопходности поетичности и метапросторности. У том смислу, интуиција, односно имагинација која ствара поетске слике у оку, мислима, машти и души посматрача, почетни је осећај у оваквом циклусу разумевања актуелности воде у архитектури (Bašlar, 1969:3), али и неизоставани предуслов креативног деловања у правцу унапређења идентитета и развијања комуникационог, визуелног језика архитектуре – просторних слика акватуре. У оваквој концептуалној поставци истраживања, простор, место и амбијентални

Сл. 9. Цртеж акватуре – седми, финални, део таблао (Stojković Minić, 2020) / Fig. 9. Drawing of aquature – seventh, final, part of the Tableau (Stojković Minić, 2020).



пејзаж, али и улога архитекте, виђени су као перципирање утицаја полихромije природног и створеног контекста са циљем да се јавни простор града активно и надаље успешније структурира и изграђује водом која га је одувек обликовала. (Stojković Minić, 2020:281). Фокус истраживања усмерен је на важности индивидуалне имагинације, као потенцијалне снаге у обликовању естетских вредности просторног израза. У таквом процесу се успоставља нова визуелна комуникација, и то посредством воде, њених облика и боја као елемената који обликују, а који су опет засновани на сталној промени у којој посматрачево деловање – присуство чини архитектонски простор естетски активним, стављајући га у средиште естетског промишљања о води у архитектури. Тако настала акватура постаје простор и време свог посматрача, али и корисника који са њом, и са којим она успоставља релацију и комуницира (Мако, 2009:109–123). У предложеном тематском пољу деловања (п)остаје фрагмент реалности, полигон за креативно мишљење, односно стварање просторно поетизованих слика акватуре. Визуелни језик боја и облика акватуре се може разумети кроз анализу воде и низ информација битних за могуће деловање у простору, а са циљем да се кроз примењени методолошки оглед пруже и прикажу оперативни начини тумачења и коришћења воде приликом конкретног деловања у простору (Stojković Minić, 2020:282).

#### АКВАТЕКТУРА ЗОНЕ 8 ЛИНИЈСКОГ ПАРКА У БЕОГРАДУ

Идејно архитектонско-урбанистичко решење као студија случаја за изнети методолошки оглед и приказану методологију, са својим структурама и централним објектом парковског павиљона – својеврсном *кућом воде*, тумачи се као место које у себи носи ток своје историје (Сл. 3), место које је између артифицијелног, градског и природног, чији је простор делом одређен и обликован по мерилима града, а својим другим делом – партерном фонтаном Извора на тргу (Сл. 10), свакако се може рећи да припада пејзажу и да је обликовано по мерилима воденог елемента – што га чини јединственим простором *акватуре* (Stojković Minić, 2019), где је пејзаж, схваћен као процес и активност, а не само као замрзнута слика, место које има утицај на промену културе града (Владојевић, Ђоровић, 2011:29). Такође, Линијски парк је један од најважнијих, а свакако амбијентално и просторно најснажнији будући градски парковски комплекс у урбаном ткиву града. Парк који у себи (не)посредно садржи воду, уз специфичан дух места (*genius loci*) обојен је валерима бурне београдске историје, и као такав јесте место васкрсења затеченог индустријског наслеђа, те је зато изабран као савршено место за изучавање акватуре града (Nikolić et al., 2020; Stojković Minić, 2020). Посебна пажња у овом раду је поклоњена партерној фонтани на тргу и централном павиљону у оквиру парка, који су по својој величини само ситне тачке и линије у односу на целокупни Линијски парк и сам град

у коме настају, али су свакако изузетно важни будући градски простори београдске акватуре. Дакле, Зона 8 Линијског парка је, како због физичких тако и колористичких параметара услед присуства бујне вегетације и зеленила, односа према води, али и специфичне форме пројектованих структура и објеката и на њима примењених материјала и позиције у односу на градски пејзаж, препозната као врло значајна за илустровање описаног методолошког огледа.

Током израде идејеног решења Зоне 8 Линијског парка, анализирани су и издвојени примери добре праксе, попут Хајлајн парка у Њујорку (The High Line, New York) и Централног пословног парковског дистрикта на реци Санли у Јиаошоу (The Central Business District, Sanli River, Jiaozhou),<sup>3</sup> као неки од многобројних који су били константан узор у почетним фазама процеса пројектовања. Анализом примера уочене су истинске вредности парковских структура. Закључено је да се парк мора посматрати као објекат, као дело људи које за циљ има обликовање природе, морфологије тла и пејзажа у граду (Serimović, 2017). Важно је истаћи да Зона 8 испуњава велики број планираних намена, функција и садржаја из спецификације ЕуПОЛИС интервенција на Београдском Линијском парку (EuPOLIS, 2019). Главни концепти ЕуПОЛИС планирања су у Зони 8 Линијског парка у следећем нарочито испоштовани: **Концепт 1** – Комшијски (квартовски) парк је планиран као урбани – градски врт који се са новопланираним окружењем целокупног Линијског парка и новоизграђеним објектима складно интегрисе, кроз низ садржаја, у градско ткиво; **Концепт 2** – Еколошки коридор који поседује функционалне везе зелене инфраструктуре; **Концепт 3** – Интензивно партиципативно планирање свих градских група из суседства, а које је планирано да се изведе тако да парк послужи као показни полигон за демонстрацију природом инспирисаних решења и акватуре, где би сви заинтересовани актери могли да искажу своје интересовање и учешће у даљем животу, коришћењу и обликовању парка. Највећа вредност оваквих просторних пракси лежи у одлучности да се не прихвате готове формуле урбаног дизајна, већ да се настави потрага за новим основама за перформативни урбанизам који негује *bottom up* приступ, укључује локалну заједницу и негује природне вредности градског простора који се трансформише у делове савременог урбаног пејзажа (Nikezić, Janković, 2012:115–116). Дакле, могуће је остварити обликовање природом и флексибилност простора који као резултат нуди велики спектар садржаја који имају секундарну или терцијалну улогу. Баш ти секундарни, односно терцијални садржаји у парку јесу тема овог рада, као просторно-програмски садржаји *крхке архитектуре*, како их назива Јухани Паласма (Juhani Pallasmaa) у својим есејима у књизи *Простор времена* (Pallasmaa, 2017). Такви простори су они

3 Више о поменути пројектима на линковима у наставку: <https://dsrny.com/project/the-high-line>; <https://mooool.com/en/jiaozhou-sanli-river-the-central-business-district-by-ldg.html>





Сл. 10. Партерна фонтана, Извор на тргу са дрветом храста у средини: *амбијент акватуектуре* (Korica et al., 2020) / Fig. 10. Central fountain in the sidewalk, Spring in the square with an oak tree in the middle: *The Ambience of Aquatecture* (Korica et al., 2020).

који у Зони 8 Линијског парка спадају у акватуектуру, јер у својим оквирима садрже воду или их је пак вода створила. То не значи да су они мање важни, већ баш супротно, они су ти који суштински унапређују атмосферу места и доприносе бољем пројектовању парковских простора, оснажујући поетиком тако настале амбијенте обликоване природом.

Занимљиво је напоменути да се на локацији Зоне 8 целокупно изграђено окружење у потпуности мења, наиме, оно ће бити структурирано новим стамбено-пословним објектима, пренаменом индустријских објеката, едукативним, културним и комерцијалним садржајима. Тако се остварује јединствена прилика да се на једном оваквом месту, а уз јединствену методологију, простор структурира водом, пратећи концепте акватуектуре (Barker, Coutts, 2016) и природом инспирисана решења и од самог зачетка створи једна врста тематизованог парка воде – *тоталног пејзажа воде*, обликоване треће природности у граду (Mitrašinić, 2006). Резултати спроведених анкета међу локалним становништвом, између осталог, указују и на жеље за формирањем заједничких башти за урбану пољопривреду, градског воћњака и медоносних башти, као и веома значајних кишних вртова (BELLAB, 2020), што указује на то да треба на посебан начин формирати градске просторе који у себи садрже воду.

Архитектура Зоне 8 Линијског парка може се назвати *акватуектуром* јер у неким од својих централних делова и потцелина садржи структуре које се по својој типологији

могу сврстати у ову врсту архитектуре. У едукативном делу парка, односно зони трга око храста лужњака (одабир врсте у односу на интерактивну симболику, значај и оријентацију у простору), стоји интерактивна водена структура, партерна фонтана као *Извор живота* – извор инспирација и идеја, а чији је облик настао из анализе водене капи која је узета као узорак са тог специфичног места на коме се пројектује парк. (Сл. 9 и 10) Овај јединствени извор воде, структуриран је тако да набујали водени ток (на)води кориснике кроз већи део парка све до био-језера, допуњујући успут обилним зеленилом формиране *амбијенте инспирисане природом*. (Сл. 3) Ток воде иде све до централне водене површине, поменутог језера, као посебно пројектованог, артифицијелног простора за воду, око ког се налази главни парковски Павиљон уметности и културе – *Кућа воде* као једна врста интерпретације традиционалног обликовања парковских павиљона. (Сл. 11) Ове две поменуте структуре на најбољи начин у целокупном идејном решењу илуструју примењену посебну врсту методолошког поступка који водом структурира простор кроз анализу водене капи. (Сл. 6–9) Мистичност амбијентата у простору парка постигнута је и промишљањем представе воде у своја три агрегатна стања током сезонских промена. Три агрегатна стања воде у парку су веома приметна, поготову вода у течном стању (водени токови, корито, односно поток и језеро) и она у гасовитом (код прскалица за измаглицу у партеру), али исто тако треба очекивати и да ће се вода и у чврстом стању појавити у облику снега и леда у зимском периоду,



Сл. 11. Централни павиљон уметности и културе, изложбени мултифункционални простор – *Кућа Воде* и Комерцијални плато, водене капије у форми парковских чесми: *амбијенти акватуре* (диптих), Идејно решење (Korica et al., 2020) / Fig. 11. Central Pavilion of Arts and Culture, multifunctional exhibition space - House of Water & Commercial plateau, water gates in the form of park drinking fountains: *The ambiances of Aquature* (diptych), Conceptual design (Korica et al., 2020).

а поготову на централном језеру. Сет партерних прскалица око централног извора, као и у осталим деловима парка, намењен је расхлађивању, али и стварању измаглице (магле), чиме се у целокупни амбијент парка уноси и моменат брисања граница стварањем заједничког простора између плавог и зеленог. У комерцијалном делу платоа, где је планиран већи број павиљона за продају, простор се суптилно акцентује пејзажном интервенцијом обликовања улаза, односно излаза из парка. То је постигнуто својеврсним *воденим капијама* – тактичним партерним прелазима, различитим поплочањем стаза, разиграно обликованим тереном и зеленилом. Овај део Зоне 8 је структуриран тако да корисник пролази преко и поред воде пратећи њене токове (улазне чесме и риголе у партеру) који тангирају стазе уз разноврсно тактилно поплочање. Правци ступања су акцентовани ивичњацима и партерним зидовима који на својим врховима, на различитим висинама, имају чесме пијаће воде. (Сл. 11) Тако структурирани простори и пројектована атмосфера ствараће амбијенте акватуре у градском парку.

#### ПОСТИГНУТИ РЕЗУЛТАТИ, ПРИМЕНА МЕТОДА И ДИСКУСИЈА

Спроведено истраживање у својој првој апликативној примени приказаној у овом раду као *Методолошки оглед за Зону 8 Линијског парка у Београду* постигло је следеће резултате:

1. Вода, односно капи воде посматране под микроскопом, као анализирани предметни узорак, садрже обликовне и колористичке информације које се могу користити у структурирању простора водом (Сл. 9);
2. Могуће је добити апликативну *палету боја воде*, јединствен колористички растер, и користити је као својеврсну тон карту визуелног језика посматраног простора са ког се узима узорак (Сл. 8);
3. Визуелни језик боја и облика воде могуће је применити у обликовању *просторних слика* – *амбијентата обликованих природом*, а самим тим и у обликовању простора акватуре, а за шта су као доказ приложене структуре из идејног архитектонско-урбанистичког решења Зоне 8 (Сл. 3, 4 и Сл. 10, 11);

4. Вода узета као узорак за анализу са конкретне локације и њене водене капи у себи садрже и носе информације о конкретном простору, односно месту, и као такве се могу користити у оперативној архитектонско-урбанистичкој пракси, а поготову у обликовању јавних простора парка који се могу назвати акватуром парка (Сл. 10–11).

Остварени методолошки поступак, методолошки оглед, приказује воду као феномен који структурира, одређује, обликује артефакт, објекат или простор интересовања на одређеном месту стварајући пејзаж акватуре. Фасцинација акватуре, као дела архитектуре, крије се тако у методу и креацији, не само у објекту (Cook, 1969:85). Циљ спроведеног истраживања је да се употребом перцептивно визуелног дејства воде, као креативне силе која има моћ да изазове емоцију и пошаље поруку, комуницира кроз *просторну слику*, односно кроз *амбијент инспирисан природом*. (Сл. 12) На тај начин створена је једна врста визуелног језика архитектуре, који користи добијене информације које носи вода допуњујући просторно стваралаштво. У Идејном решењу Зоне 8 Линијског парка у Београду као студији случаја, такав циљ је постигнут кроз стварање поетизованих просторних слика и амбијентата инспирисаних природом, где је вода примењена као методолошки алат и елемент структурације простора. (Сл. 3 и 12)

Конкретније мере примене добијених резултата у пракси би се огледале у томе да се овако добијени резултати изводе непосредно пре израде планова детаљне регулације, а још прецизније током израде идејних решења која би као таква била обавезујућа за израду планова, јер су настала кроз партиципативне процесе, какви су отворени јавни архитектонско-урбанистички конкурси. Наравно, обавезни су учествовање аутора у свим даљим фазама израде пројектантске документације, као и већа укљученост самих аутора и њихових интердисциплинарних тимова у финалне – извођачке поступке. Ауторском делу на папиру се мора дозволити да уз надзор и под будним оком свог аутора (творца) угледа светлост дана, и то баш онако како га је сам аутор промишљао током свих ранијих процеса који су претходили да би се једно, просторно, архитектонско дело (из)градило.

У светлу актуелног пејзажног уређења Београда, став аутора је да би се применом изнетог метода у великој мери унапредила оперативна пракса, како приликом реконструкције постојећих зелених површина у граду, тако и приликом настанка и формирања нових јединствених амбијенталних целина, у парковима и на трговима. Потенцијали воде за архитектонско пројектовање представљени су у форми методолошког модела за пројектовање њене нове појавности (Milenković, 2015:47). Стога, не може да се не примети да је Идејно решење током таквог начина пројектовања поштвало *План генералне регулације система зелених површина Београда* (Urbanistički zavod Beograda, 2019), где се јасно уочава да је комплетна површина Зоне 8 планирана као парк, односно јавна зелена површина. Када се буде формирала нова јавна зелена површина – Зона 8, као парк акватуре, потребно је у потпуности испратити ауторско решење јер оно поштује правила која су прописана овим планом, поготову у деловима: 1.4.2. *Правила за подизање јавних зелених површина*; и 1.4.2.1 *Правила за подизање појединачних типова јавних зелених површина*. Такође, овај план наводи да је за новопланиране јавне површине обавезна израда одговарајуће техничке документације, а чији основ за даљу разраду јесте поменуто Идејно решење. Само таквим поступцима вода (п)остаје обликовни елемент

инспирације, али и алат у архитектонском обликовању простора и нужна је у структурирању јавног простора града, укључујући и учествовање корисника у креирању њених просторних слика – *амбијената инспирисаних природом*, а по принципима *ЕуПОЛИС пројекта*, *Плаво-зеленог сна* и *Природом инспирисаних решења*. Дакле, као резултат рада нуди се пројектовани *амбијент инспирисан природом* – акватура Зоне 8 Линијског парка у Београду (Сл. 10 и 12), који илуструје апликативну примену воде као методолошки алат у процесима пројектовања.

## ЗАКЉУЧАК

У овом раду описан је тек један мали сегмент архитектуре, али и могућа апликација методолошког огледа који се служи водом као алатом у оперативној пракси, а кроз израду идејних решења која садрже у себи посебне просторне амбијенте акватуре и природе у граду. Неопходно је да се у таквим, али и каснијим извођачким процесима формира простор који ће нудити различите садржаје посредством боја и облика воде, да би такав простор био симбол догађаја воде и културе воде у граду – *акватуре*, која је спремна да привуче пажњу својих корисника и инспирише на нову просторну креацију. Тако би акватура као сегмент свеколике архитектуре постала значајан фактор

Сл. 12. Амбијент инспирисан природом у Зони 8 Линијског парка, Идејно решење (Korica et al., 2020) / Fig. 12. The Ambience inspired by nature in Zone 8 of the Linear Park, Conceptual design (Korica et al., 2020).



у карактеризацији савременог архитектонског простора. Дакле, важно је на крају још једном подвући значај који вода има у процесима архитектонско-урбанистичког деловања, и то кроз пројектовање пејзажа, који се тумачи као постојеће или планирано окружење, односно као пројектована природа и простор акваторије у граду. Такав простор, структуриран на описани начин, постао би чинилац који даје предуслов за формирање *просторних слика – амбијената инспирисаних природом*, где су облици и боје воде услов за њихову синергију и стварање поетизације атмосферичности. Сет слика који је приложен као визуелни резултат истраживања, приказује будући, пројектовани, изглед Зоне 8 Линијског парка, као полигона примене изнетог методолошког огледа. Доказује се да је могуће изабран облик из водене капи анализираних узорка са локације испратити кроз овакав метод у конкретном обликовању партерне структуре воденог извора, као и објекта павиљонског типа. Добијене боје из анализираних узорка воде обојавају новонастале структуре и просторне форме стварајући од њих својеврсне просторне слике – амбијенте акваторије. Тако структурирани простори, настали деловањем *просторних слика боја воде* – амбијенти инспирисани природом и водом, нуде се као резултат креативног потенцијала који доноси ова тема. Приказани оперативни метод структурирања простора водом презентује јединствен поетско-уметнички поступак у коме је вода посматрана као методолошки алат који утиче на архитектонски простор и његово обликовање стварајући акваторију парка.

## ЗАХВАЛНИЦА:

Истраживање је финансирано од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја, број уговора 451-03-68/2022-14/200090. Аутор се овом приликом захваљује коауторима са којима је радио на изради *Идејно архитектонско-урбанистичког речења Зоне 8 Линијског парка у Београду*: Уни Корици, Ивани Корици, Петру Тошићу, Марку Николајевићу и Томици Мишљеновићу, на пожртвованости, показаној стручној експертизи и подршци исказаној током настанка овог пројекта у периоду летњих месеци 2020. године. Подаци о пројекту: ауторско дело под радним називом „ЛИНИЈСКИ ПАРК – Зона 8“ је по својој природи пројектантско и партерно архитектонско идејно решење, израђено за Наручиоца пројекта (SEBRE MARINA DORČOL доо Београд), и као такво касније је уступљено на коришћење граду Београду за потребе реконструкције јавних површина – „ЛИНИЈСКОГ ПАРКА“

## ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Barker, R., R. Coutts (2016) *Aquitecture: Buildings and cities designed to live and work with water*, London, RIBA Publishing
- Bašlar, G. (2006a) *Zemlja i sanjarije o počinku: ogled o slikama intimnosti*, Sremski Karlovci, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Bašlar, G. (2006b) *Vazduh i snovi: ogled o imaginaciji kretanja*, Sremski Karlovci, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Bašlar, G. (2004) *Zemlja i sanjarije volje: ogled o imaginaciji materije*, Sremski Karlovci, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Bašlar, G. (1998) *Voda i snovi: ogled o imaginaciji materije*, Sremski Karlovci, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Bašlar, G. (1969) *Poetika prostora*, Beograd, Kultura

- Beogradska živa urbana laboratorija (BELLAB) (2020) *Linjski park*, dostupno na: <https://bellab.rs/linjskipark/>, (pristupljeno 09.12.2020)
- Blagojević, Lj., D. Ćorović (2011) *Klimatske promene i estetika savremene arhitekture*, u: Đokić, V. i Lazović, Z. (ur.) *Uticao klimatskih promena na planiranje i projektovanje*, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, str. 19–3.
- Blue Green Dream (2015) *Blue Green Solutions: The Guide*, dostupno na: <http://bgd.org.uk/about/blue-green-solutions-the-guide/>; (pristupljeno 21.11.2019)
- Božović, R., Č. Maksimović, A. Mijić, K.M. Smith, I. Suter, M. Van Reeuwijk (2017) *Blue Green Solutions. A Systems Approach to Sustainable, Resilient and Cost-Efficient Urban Development*, dostupno na: <http://hdl.handle.net/10044/1150548>, (pristupljeno 21.11.2019)
- Centar za eksperimente i urbane studije (CEUS) (2019) *CLEVER Cities if the first Horizon 2020 project for the City of Belgrade and CEUS*, dostupno na: <http://ceus.rs/wordpress/clevercities/> (pristupljeno 10.12.2020)
- CLEVER Cities (2018) *Belgrade*, dostupno na: <https://clevercities.eu/belgrade/> (pristupljeno 09.12.2020)
- Cook, P. (1969) *Architecture: action and plan*, London/New York, Studio Vista / Reinhold Art
- Ćerimović, V. (2017) *Pejzažna arhitektura 3D vizija, znanje i učenje*, Beograd, Akademska misao
- Diller Scofidio + Renfro, *The High Line*, New York [online], dostupno na: <https://dsrny.com/project/the-high-line>, (pristupljeno 12.12.2019)
- Društvo arhitekata Beograda (DAB) / Grad Beograd, Služba glavnog urbaniste grada Beograda (2020) *Izveštaj stručnog tima: Proglašenje pobedničkih timova za izradu idejnih rešenja Ljnjskog parka*, dostupno na: [http://www.dab.rs/downloads/IZVEŠTAJ\\_STRUCNOG\\_TIMA.pdf](http://www.dab.rs/downloads/IZVEŠTAJ_STRUCNOG_TIMA.pdf) (pristupljeno 31.10.2020)
- Društvo arhitekata Beograda (DAB) / Grad Beograd, Služba glavnog urbaniste grada Beograda (2019) *Poziv mladim profesionalnim timovima za kvalifikaciju za izradu idejnih rešenja dela područja Ljnjskog parka u Beogradu*, dostupno na: [http://www.dab.rs/downloads/Poziv\\_za\\_kvalifikaciju\\_za\\_projekat\\_podrucja\\_Ljnjski\\_park\\_18.12.2019.pdf](http://www.dab.rs/downloads/Poziv_za_kvalifikaciju_za_projekat_podrucja_Ljnjski_park_18.12.2019.pdf) (pristupljeno 31.10.2020)
- E-kapija (2015) *Projekat domaćih stručnjaka "Blue green dream" dobio prestižno priznanje u Londonu*, dostupno na: <https://www.ekapija.com/news/1313949/projekt-domacih-strucnjaka-blue-green-dream-dobio-prestizno-priznanje-u-londonu> (pristupljeno 09.12.2020)
- EuPOLIS (2019) *City of Belgrade*, Available at: <https://eupolis-project.eu/project/city-of-belgrade> (pristupljeno 21.10.2019)
- Grad Beograd, Sekretarijat za informisanje (2021) *Javni uvid u Nacrta detaljne regulacije za linijski park – Stari grad i Palilula*, dostupno na: [https://www.beograd.rs/lat/gradski-oglasi-konkursi-i-tenderi/1783021-javni-uvud-u-nacrt-plana-detaljne-regulacije-za-linijski-park---stari-grad-i-palilula\\_2/](https://www.beograd.rs/lat/gradski-oglasi-konkursi-i-tenderi/1783021-javni-uvud-u-nacrt-plana-detaljne-regulacije-za-linijski-park---stari-grad-i-palilula_2/) (pristupljeno 31.10.2021)
- Ivanović, M. (2020) *Linjski park: od A do Š, Gradnja* [online], dostupno na: <https://www.gradnja.rs/linjski-park-beograd/> (pristupljeno 10.01.2021)
- IUCN, International Union for Conservation of Nature (2015) *Nature-based Solutions (2019, October 21)*, dostupno na: <https://www.iucn.org/commissions/commission-ecosystem-management/our-work/nature-based-solutions>, pristupljeno 21.10.2019.
- Korica, L., M. Nikolajević, M. Stojković Minić, P. Tošić, T. Mišljenović, U. Korica (2020) *Idejno arhitektonsko-urbanističko rešenje Zone 8 Linjski park, Beograd* [Katalog konkursnog rešenja], Beograd, Služba glavnog urbaniste grada Beograda uz podršku Društva arhitekata Beograda, neobjavljena studija
- Mako, V. (2009) *Estetika – Arhitektura: Sedam tematskih rasprava*, Beograd, Orion art
- Milenković, V. (2015) *Projektovanje nove pojavnosti vode u urbanom pejzažu Novog Beograda*, u: Đokić, V. i Lazović, Z. (ur.) *Uticao klimatskih promena na planiranje i projektovanje: Srbija*, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, str. 47–55.
- Mitrašinović, M. (2006) *Total Landscape, Theme Parks, Public Space*, London, Routledge
- Mladenović, M. (2020) *Linjski park: Sta da ocekujemo i od čega da strepimo, Gradnja* [online], dostupno na: <https://www.gradnja.rs/linjski-park-sta-da-ocekujemo-i-od-čega-da-strepimo/> (pristupljeno 10.10.2021)
- Moore, C. W. (1994) *Water and Architecture*, New York, Harry N. Abrams Publishers Inc.
- Moool (2021) *Jiaozhou Sanli River (the Central Business District) by LDG*, dostupno na: <https://moool.com/en/jiaozhou-sanli-river-the-central-business-district-by-lgd.html>, (pristupljeno 10.11.2021)
- Nikezić, A., N. Janković (2012) *Stanice nove prirodnosti u savremenom gradu*, u: Đokić, V. i Lazović, Z. (ur.) *Uticao klimatskih promena na planiranje i projektovanje: razvijanje optimalnih modela*, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, str. 110–127.
- Nikolić, M., B. Drobniak, I. Kuletin Ćulafić (2020) *The Possibilities of Preservation, Regeneration and Presentation of Industrial Heritage: The Case of Old Mint "A.D." on Belgrade Riverfront*, *Sustainability* **2020**, 12, 5264, Available online: <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/13/5264/html> (accessed on 09 January 2021)
- Pallasmaa, J. (2017) *Opipljivost i vreme – beleške o krhkoj arhitekturi*, u: Selenić, A. i Đokić, V. (ur.) *Prostor vremena: izabrani eseji*, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, str. 51–63.
- Stojković Minić, M. (2020) *Voda kao inspiracija u procesu arhitektonskog delovanja: prostorne informacije vodene kapi – metodološki ogled*, u: Zlatanović-Tomašević, V., Gajić, R. i Stevanović, N. (ur.) *Upravljanje urbanim razvojem, prilagodiv grad i zaštita prostora i životne sredine*, Beograd, Udruženje inženjera Beograda, str. 278–292.

- Stojković Minić, M. (2019) WATER IN ARCHITECTURE: Imaginary Aquatecture space – *Houses of Water*, in: Possible Worlds of Contemporary Aesthetics: Aesthetics Between History, Geography and Media – 21 International Congress of Aesthetics ICA 2019, 22–26 July, 2019 (1924–1935), Belgrade, Serbia, *University of Belgrade, Faculty of Architecture*
- Stojković Minić, M. (2018) Voda: inspiracija u arhitektonskom oblikovanju prostora – eksperimentalno metodološki ogledi: poetizovane informacije vodene kapi, Branko Pavić (mentor), izborni predmet: Arhitektura i vizuelni jezik, Beograd, Univerzitet u Beogradu Arhitektonki fakultet, neobjavljena studija
- Urbanistički zavod Beograda (2019) *Plan generalne regulacije sistema zelenih površina Beograda, Službeni list grada Beograda, 110/2019.*
- Vasiljević Tomić, D. (2007) *Kultura boje u gradu: identitet i transformacija*, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet
- Wylson, A. (1986) *Aquatecture: architecture and water*, London, *The Architectural Press*

## ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / ILLUSTRATION SOURCES

- Слика 1а. Линијски Парк у Београду: просторни обухват и подела по зонама – Друштво архитеката Београда (DAB) / Grad Beograd, Služba glavnog urbaniste grada Beograda (2019). *Poziv mladim profesionalnim timovima za kvalifikaciju za izradu idejnih rešenja dela područja Linijskog parka u Beogradu*. Dostupno na: [http://www.dab.rs/downloads/Poziv za kvalifikaciju za projekat područja Linijski park 18.12.2019.pdf](http://www.dab.rs/downloads/Poziv%20za%20kvalifikaciju%20za%20projekat%20područja%20Linijski%20park%2018.12.2019.pdf) (pristupljeno 31.10.2020)
- Figure. 1a. Belgrade Linear Park: site and zones – Association of Belgrade Architects (DAB) / City of Belgrade, Office of the Chief Urbanist of the City of Belgrade (2019). *The Call to young professional teams for qualification for the development of the conceptual design of part of the area of the Belgrade Linear Park*. Retrieved from: [http://www.dab.rs/downloads/Poziv za kvalifikaciju za projekat područja Linijski park 18.12.2019.pdf](http://www.dab.rs/downloads/Poziv%20za%20kvalifikaciju%20za%20projekat%20područja%20Linijski%20park%2018.12.2019.pdf)
- Сл. 1б. Централна зона Београда и позиција предметног подручја – Обухват Плана детаљне регулације за Линијски парк – Београд, градске општине Стари град и Палилула, 2020. – Mladenović, M. (2020). *Linijski park: Šta da očekujemo i od čega da strepimo, Gradnja* [online]. Dostupno na: <https://www.gradnja.rs/linijski-park-sta-da-ocekujemo-i-od-cega-da-strepimo/> (pristupljeno 10.10.2021)
- Fig. 1b. Central zone of Belgrade and the position of the subject area – Zone 8 of Belgrade Linear park, 2020. – Mladenović, M. (2020). *Linijski park: Šta da očekujemo i od čega da strepimo, Gradnja* [online]. Retrieved from: <https://www.gradnja.rs/linijski-park-sta-da-ocekujemo-i-od-cega-da-strepimo/> (accessed 10.10.2021)
- Слика 2. Ситуациони план – Композиционо решење Зоне 8 Линијског парка, Идејно решење, 2020. – Korica, I., Nikolajević, M., Stojković Minić, M., Tošić, P., Mišljenović, T., Korica, U. (2020). *Idejno arhitektonsko-urbanističko rešenje Zone 8 Linijski park, Beograd* [Katalog konkursnog rešenja], Beograd, Služba glavnog urbaniste grada Beograda uz podršku Društva arhitekata Beograda, neobjavljena studija, 28-29.
- Figure. 2. Site plan – Compositional design of Zone 8 of The Linear Park, Conceptual design, 2020. – Korica, I., Nikolajević, M., Stojković Minić, M., Tošić, P., Mišljenović, T., Korica, U. (2020). *Conceptual architectural and urban design of Zone 8 of The Belgrade Linear Park*, [Catalog of the competition project], Belgrade, Office of the Chief Urbanist of the City of Belgrade with the support of the Association of Belgrade Architects, unpublished study, 28-29.
- Слика 3. Колаж амбијената инспирисаних природом у Зони 8 Линијског парка: приказ парковских павиљона, Идејно решење, 2020. – Korica, I., Nikolajević, M., Stojković Minić, M., Tošić, P., Mišljenović, T., Korica, U. (2020). *Idejno arhitektonsko-urbanističko rešenje Zone 8 Linijski park, Beograd* [Katalog konkursnog rešenja], Beograd, Služba glavnog urbaniste grada Beograda uz podršku Društva arhitekata Beograda, neobjavljena studija.
- Figure. 3. Collage of ambiances inspired by nature in Zone 8 of The Linear Park: park pavilions, Conceptual design, 2020. – Korica, I., Nikolajević, M., Stojković Minić, M., Tošić, P., Mišljenović, T., Korica, U. (2020). *Conceptual architectural and urban design of Zone 8 of The Belgrade Linear Park*, [Catalog of the competition project], Belgrade, Office of the Chief Urbanist of the City of Belgrade with the support of the Association of Belgrade Architects, unpublished study.
- Слика 4. Централни павиљон уметности и културе, изложбени мултифункционални простор – Кућа Воде: основа и пресек, Идејно решење, 2020. – Korica, I., Nikolajević, M., Stojković Minić, M., Tošić, P., Mišljenović, T., Korica, U. (2020). *Idejno arhitektonsko-urbanističko rešenje Zone 8 Linijski park, Beograd* [Katalog konkursnog rešenja], Beograd, Služba glavnog urbaniste grada Beograda uz podršku Društva arhitekata Beograda, neobjavljena studija, 122-125.
- Figure. 4. Central Pavilion of Arts and Culture, exhibition multifunctional space – House of Water: Floor plan and Section, Conceptual design, 2020. – Korica, I., Nikolajević, M., Stojković Minić, M., Tošić, P., Mišljenović, T., Korica, U. (2020). *Conceptual architectural and urban design of Zone 8 of The Belgrade Linear Park*, [Catalog of the competition project], Belgrade, Office of the Chief Urbanist of the City of Belgrade with the support of the Association of Belgrade Architects, unpublished study, 122-125.

- Слика 5. Изглед Таблоа – приказ свих седам делова – аутор: Милош Стојковић Минић, јун 2020.
- Figure. 5 The appearance of the Tableau - review of all seven parts – author: Miloš Stojković Minić, June 2020.
- Слика 6а. и 6б. Идентификациона карта узорка – први део таблоа (а) и Прикази узорка (водене капи) на микроскопској плочици – други део таблоа (б) – аутор: Милош Стојковић Минић, јун 2020.
- Figure. 6a & 6b. Sample identification card - first part of the Tableau (a) & Sample displays (water droplets) on a microscope plate - second part of the Tableau (b) – author: Miloš Stojković Minić, June 2020.
- Слика 7а. и 7б. Фотографија узорка (водене капи) (а) и њен дигитални линијски цртеж (б) – трећи и четврти део таблоа – аутор: Милош Стојковић Минић, јун 2020.
- Figure. 7a. & 7b. Photography of the sample (water drops) (a) and its digital line drawing (b) - the third and fourth part of the Tableau – author: Miloš Stojković Minić, June 2020.
- Слика 8а. и 8б. Фотографија посматране капи воде (а) из које се добија палета боја (колористички растер) (б) – пети и шести део таблоа – аутор: Милош Стојковић Минић, јун 2020.
- Figure. 8a. & 8b. Photography of the observed water drop from which the color palette (coloristic grid) were obtained - fifth and sixth part of the Tableau – author: Miloš Stojković Minić, June 2020.
- Слика 9. Цртеж акватекуре - Просторна слика боја и облика воде, дигитални технички цртежи обојени бојама воде са локације, уз приказе добијених тон карти и палете боја, дијаграма и детаља новонастале структуре партерне фонтане, седми, финални, део таблоа – аутор: Милош Стојковић Минић, јун 2020.
- Figure. 9. Drawing of aquatecture - Spatial image of colors and shapes of water, digital technical drawings painted with colors of water from the location, with views of the obtained tone maps and color palette, diagrams and details of the newly created structure of the sidewalk fountain, seventh, final, part of the Tableau – author: Miloš Stojković Minić, June 2020.
- Слика 10. Партерна фонтана, Извор на тргу са дрветом храста у средини: амбијент акватекуре, Идејно решење, 2020. – Korica, I., Nikolajević, M., Stojković Minić, M., Tošić, P., Mišljenović, T., Korica, U. (2020). *Idejno arhitektonsko-urbanističko rešenje Zone 8 Linijski park, Beograd* [Katalog konkursnog rešenja], Beograd, Služba glavnog urbaniste grada Beograda uz podršku Društva arhitekata Beograda, neobjavljena studija, 141.
- Figure. 10. Central fountain in the sidewalk, Spring in the square with an oak tree in the middle: The ambience of Aquatecture, Conceptual design, 2020. – Korica, I., Nikolajević, M., Stojković Minić, M., Tošić, P., Mišljenović, T., Korica, U. (2020). *Conceptual architectural and urban design of Zone 8 of The Belgrade Linear Park*, [Catalog of the competition project], Belgrade, Office of the Chief Urbanist of the City of Belgrade with the support of the Association of Belgrade Architects, unpublished study, 141.
- Слика 11. Централни павиљон уметности и културе, изложбени мултифункционални простор – Кућа Воде и Комерцијални плато, водене капије у форми парковских чесми: амбијенти акватекуре (диптих), Идејно решење, 2020. – Korica, I., Nikolajević, M., Stojković Minić, M., Tošić, P., Mišljenović, T., Korica, U. (2020). *Idejno arhitektonsko-urbanističko rešenje Zone 8 Linijski park, Beograd* [Katalog konkursnog rešenja], Beograd, Služba glavnog urbaniste grada Beograda uz podršku Društva arhitekata Beograda, neobjavljena studija, 131; 158-159.
- Figure. 11. Central Pavilion of Arts and Culture, multifunctional exhibition space – House of Water & Commercial plateau, water gates in the form of park drinking fountains: *The ambiances of Aquatecture* (diptych), Conceptual design, 2020. – Korica, I., Nikolajević, M., Stojković Minić, M., Tošić, P., Mišljenović, T., Korica, U. (2020). *Conceptual architectural and urban design of Zone 8 of The Belgrade Linear Park*, [Catalog of the competition project], Belgrade, Office of the Chief Urbanist of the City of Belgrade with the support of the Association of Belgrade Architects, unpublished study, 131; 158-159.
- Слика 12. Амбијент инспирисан природом у Зони 8 Линијског парка, Идејно решење, 2020. – Korica, I., Nikolajević, M., Stojković Minić, M., Tošić, P., Mišljenović, T., Korica, U. (2020). *Idejno arhitektonsko-urbanističko rešenje Zone 8 Linijski park, Beograd* [Katalog konkursnog rešenja], Beograd, Služba glavnog urbaniste grada Beograda uz podršku Društva arhitekata Beograda, neobjavljena studija, 150.
- Figure. 12. The Ambience inspired by nature in Zone 8 of the Line Park, Conceptual design, 2020. – Korica, I., Nikolajević, M., Stojković Minić, M., Tošić, P., Mišljenović, T., Korica, U. (2020). *Conceptual architectural and urban design of Zone 8 of The Belgrade Linear Park*, [Catalog of the competition project], Belgrade, Office of the Chief Urbanist of the City of Belgrade with the support of the Association of Belgrade Architects, unpublished study, 150.

архитектура | architecture

**АРХИТЕКТУРА КАО ГЕСТ САВРЕМЕНЕ КУЛТУРЕ  
ПОСЛОВНИ ОБЈЕКАТ, КАМПУС МУЛТИНАЦИОНАЛНЕ КОМПАНИЈЕ „NCR“,  
НОВИ БЕОГРАД**

аутор архитектонско-урбанистичког и обликовног решења  
проф. Владимир Лојаница, дипл. инж. арх.

**ARCHITECTURE AS A GESTURE OF CONTEMPORARY CULTURE  
OFFICE BUILDING, CAMPUS OF THE NCR MULTINATIONAL COMPANY,  
NEW BELGRADE**

Author of the architectural, urban and design solution  
Professor Vladimir Lojanica, BSc ArchEng

Владимир Лојаница\*



**АПСТРАКТ**

Кампус „NCR“ је први реализовани објекат у оквиру новопланиране целине Блока 42, према урбанистичко-архитектонском конкурсима из 2014. године који је подразумевао пројектовање аутобуске и железничке станице, уз пратећи комплекс пословних објеката и кула. У питању је пословни објекат позициониран непосредно уз пероне железничке станице, који се наслања на постојећу физичку структуру наглашене хоризонталности, и оставља испред себе простор резервисан за трг, зелене површине и урбане елементе. Структура објекта је линеарна, подужна, дефинисана функционално-технолошким условљеностима програма и урбанистичких параметара, а јавни трг који се планира испред објекта је важан интегративни елемент у композицији. Спратови су искључиво пословног садржаја, са канцеларијама, салама за састанке и презентације, са неопходним пратећим садржајима. Фасаду одликује слободан, скулпторални приступ стакленим равнима и алуминијумским брисолејима а сегментирање изузетно дугачког фасадног фронта на мање целине смањује утисак о величини објекта и уводи га у градски самерљиве размере. На североисточној фасади, окренутој тргу, стаклени панели различите рефлексије, постављени су на различитим дубинама и испреплетани су са рамом вертикалних и хоризонталних металних брисолеја, стварајући утисак спонтаности и ирегуларности. Фасада која је оријентисана ка железничким перонима има више индустријски карактер и наглашене хоризонталне елементе. Квалитет завршног естетског доживљаја објекта постигнут је пажљивим применама техничких карактеристика материјала и функционисањем усвојених детаља.

Кључне речи: пословни објекат, кампус, Нови Београд.

\* проф. Владимир Лојаница, дипл. инж. арх, Универзитет у Београду - Архитектонски факултет, dekan@arh.bg.ac.rs

**ABSTRACT**

The NCR campus is the first facility completed within the newly-planned unit of Block 42, according to an urban and architectural competition from 2014, which includes the design of a bus and train station, with an accompanying complex of business facilities and towers. The building in question is a business facility, positioned directly next to the platforms of the railway station, which leans on the existing physical structure with accentuated horizontality, and which has space in front of it reserved for a square, green areas and urban elements. The structure of the building is linear, longitudinal, and defined by the functional and technological conditions of the program and urban parameters, and the public square planned in front of it is an important integrative element in the composition. All of the floors in the facility are exclusively for business use, with offices, and rooms for meetings and presentations, and the necessary accompanying amenities. The facade is characterized by free, sculptural access to glass planes and aluminium brise soleils, and segmenting of the extremely long facade front into smaller units reduces the impression of the size of the building, introducing it to measurable urban dimensions. On the north-eastern facade, facing the square, glass panels of different reflections have been placed at different depths and are intersected with a frame of horizontal and vertical metal brise soleils, creating an impression of spontaneity and irregularity. The facade oriented towards the railway platforms has a more industrial character and accentuated horizontal elements. The quality of the final aesthetic experience of the building was achieved by carefully applying the technical characteristics of the materials and functioning of the adopted details.

Keywords: office building, campus, New Belgrade.

Сл. 1. (горе) Кампус мултинационалне компаније „NCR“, Нови Београд, Прочеље објекта – улазна фасада / Fig. 1. (above) Campus of the NCR multinational company, New Belgrade, entrance facade of the building

..“ Сматрамо да је ово дело заслужило ово високо признање из више разлога. На професионално-стваралачком плану, оно сведочи о спремности аутора да са успехом савлада сложене архитектонско-урбанистичке задатке и да оствари резултат који на функционално-техничком и естетском плану може стајати раме уз раме са најбољим примерима савременог градитељства у данашњим европским престоничким градовима. С друге стране, изградња овог објекта је и почетак реализације целине Блока 42 у оквиру кога се појединачне зоне фазно изводе. Тако је кампус „NCR“ први реализовани објекат у оквиру новопланираног урбаног новобеоградског блока и први пословни објекат овако велике и светски значајне мултинационалне компаније код нас. Ова изградња после низа година сведочи о зрелости и способности наше средине да се избори са многим изазовима и да савлада бројна ограничења, инвестиционе, имовинско-правне и друге објективне тешкоће које су стајале на путу ове реализације.

Нема сумње да овом грађевином у новобеоградском ткиву данас добијамо једно ново, магнетно, инфраструктурно, пословно, елитно место које значајно увећава фонд корисног простора, употребну вредност градске територије, као и квалитет доживљаја, што све заједно представља значајну допуну урбане физиономије Београда.

Уз то, ово дело је од својеврсног културног значаја јер својим садржајем и савременом информатичком наменом на професионално изузетан и супериоран естетски рафиниран и симболичан начин посредује између традиције и будућности. Оно следи дух и традицију модернистичког идентитета београдске архитектуре, додајући му притом нови слој који ступа у синтезуса искуствима изградње савремених нових градова у свету па и искуствима изградње Новог Београда. „...

Извод из текста предлога Института за архитектуру и урбанизам Србије за Награду града Београда – Деспот Стефан Лазаревић за 2021. год.

Бављење пројектовањем и грађењем неминовно подразумева многе процесе који најпре садрже фазу трагања за идејама, мотивима и концептима, а потом и фазу креирања простора, структура, објеката... Сво искуство архитектонског образовања нас учи да од откривених фрагмената стварности, кроз разне процесе и могућности развоја те стварности, конституишемо сасвим нове (могуће) светове. Зато, данас, уз помоћ нових технологија, када је „свет на длану“, можда више него икада, бити архитекта, пројектовати и градити подразумева обавезно,

“We believe that this work deserved this high recognition for several reasons. Professionally and creatively, it testifies to the author’s readiness to successfully master complex architectural and urban tasks and to achieve a result that can functionally, technically and aesthetically stand shoulder to shoulder with the best examples of contemporary architecture in today’s European capital cities. On the other hand, the construction of this facility is also the beginning of the whole of Block 42, within which individual zones are being constructed in phases. Thus, the NCR campus is the first completed facility within New Belgrade’s newly-planned urban block and the first business facility of such a large and internationally important multinational company in our country. This construction, after many years, testifies to the maturity and ability of our environment to cope with many challenges and to overcome numerous limitations related to investment, property law, and other objective difficulties that stood in the way of this achievement.

There is no doubt that with this building in New Belgrade’s fabric, today we get a new, magnetic, infrastructural, commercial, elite place that significantly increases the fund of useful space, and the use value of the city’s territory, as well as the quality of experience, which all together represent a significant addition to the urban physiognomy of Belgrade.

In addition, this work has a kind of cultural significance, because with its content and modern IT purpose, it mediates between tradition and the future in a professionally exceptional, superior, aesthetically refined and symbolic way. It follows the spirit and tradition of the modernist identity of Belgrade’s architecture, adding a new layer that synthesizes the experience of building contemporary new cities in the world and the experience of building New Belgrade”

Excerpt from the Institute of Architecture and urban & spatial planning of Serbia’s proposal for the City of Belgrade Award – Despot Stefan Lazarević for 2021.

Working in design and construction inevitably involves processes that include the phase of searching for ideas, motives and concepts, and then the phase of creating spaces, structures, objects... All the experience of architectural education teaches us to constitute completely new (possible) worlds from the discovered fragments of reality through various processes and possibilities of developing that reality. Therefore, today, with the help of new technologies, when the “world is in

Сл.4 (десно) Ситуациони приказ целине Блока 42 и локације објекта NCR према конкурсном решењу из 2014. године, аутори В. и М. Лојаница / Fig. 4 (right) Presentation of the whole of Block 42 and location of the NCR facility according to the competition solution from 2014, authors V and M Lojanica

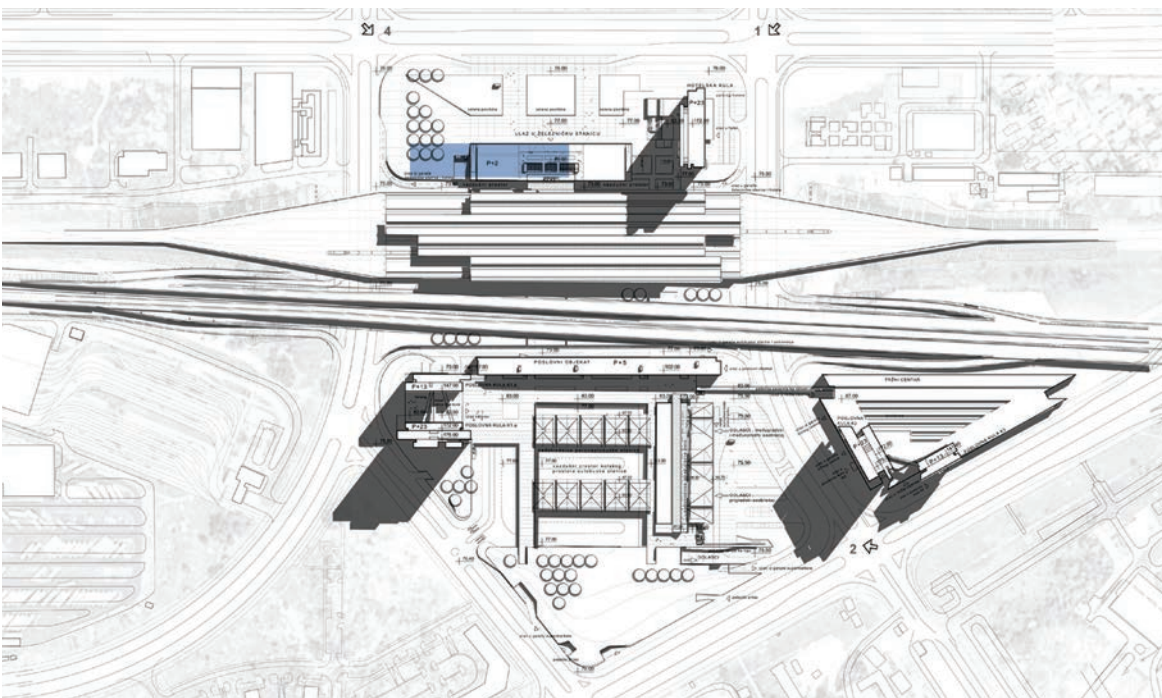


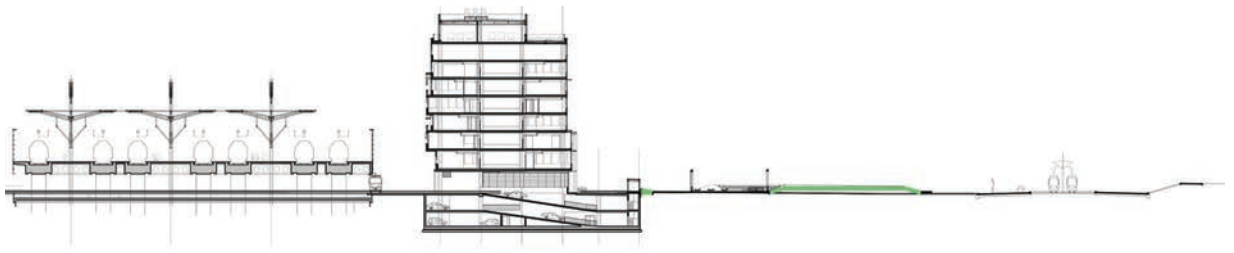


Сл. 2. Кампус мултинационалне компаније „NCR“, Нови Београд, Приказ непосредног окружења објекта / Fig. 2. Campus of the NCR multinational company, New Belgrade, view of the immediate surroundings of the building

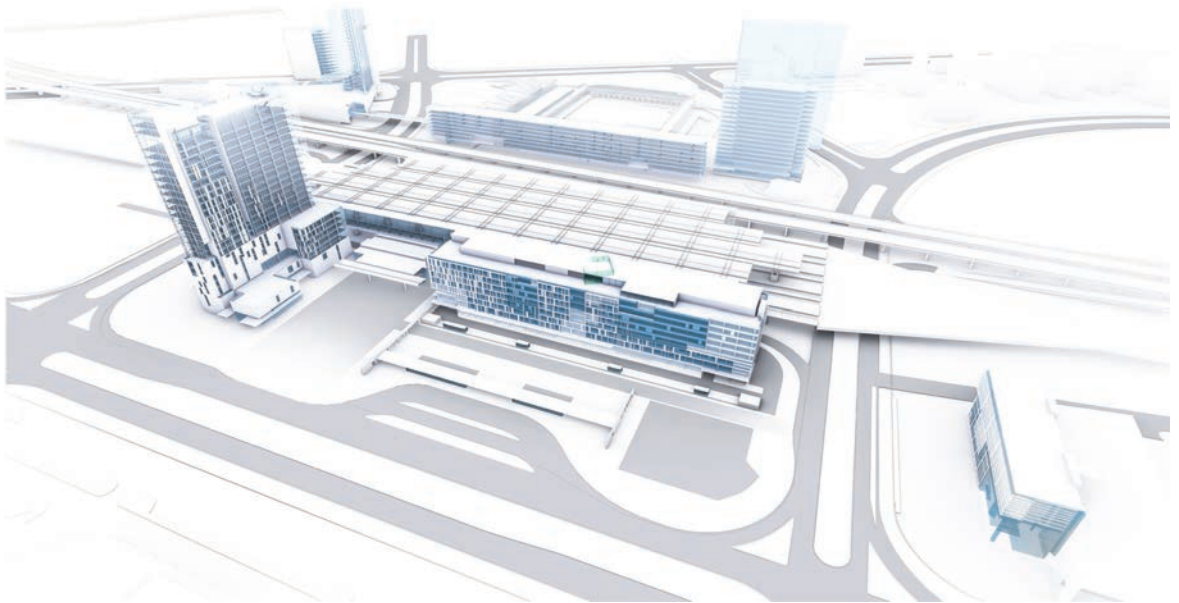


Сл. 3. Кампус мултинационалне компаније „NCR“, Нови Београд, 3Д приказ непосредног окружења објекта - / Fig. 3. Campus of the NCR multinational company, New Belgrade, 3D view of the immediate surroundings of the building

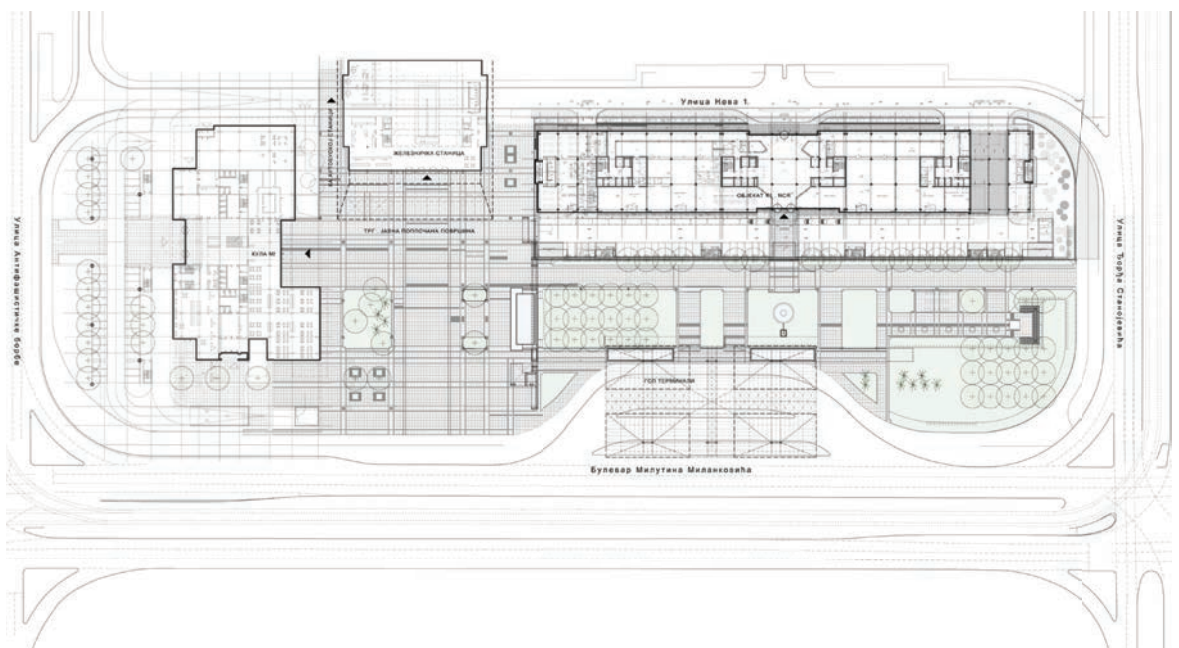




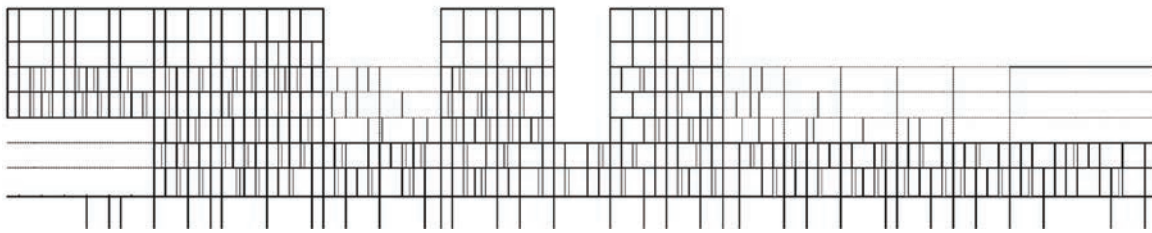
Сл. 5. Попречни пресек кроз објекат, трг и железнички мост / Fig. 5. Cross section through the building, square and railway bridge



Сл. 6. 3Д приказ комплекса - поглед из ваздуха / Fig. 6. 3D view of the campus - from above



Сл. 7. Партерно решење и урбанистичка композиција објекта у непосредном окружењу / Fig. 7. Ground floor solution and urban composition of buildings in the immediate vicinity



Сл. 8. Шематски приказ мреже алуминијумских рамова и брисолеја / Fig. 8. Schematic view of aluminum frames and sunshades network

континуирано проширивање сопствених сазнања, искустава и погледа и њихову примену на неке нове начине. Архитектонска дела могу да синтетички познате обрасце свакодневице, али у савременом контексту имају и потенцијал за откривање алтернативних начина за унапређење архитектонске праксе.

Контекст Новог Београда несумњиво је један од најаутентичнијих архитектонских феномена двадесетог века на нашем простору. Како је Добровић говорио, (посебно апострофирано због годишњице обележавања јубилеја његовог рођења) – Нови Београд је прилагођен „живчаном систему савременог човека“<sup>1</sup>. Модернистички градови доминантно су вишеслојно конципирани и да би били схваћени морају првенствено бити растумачени. Међутим, савремени пејзаж Новог Београда, у контексту слободног тржишта и либералног капитализма, рекло би се да је очигледно је остао недовољно сагледан и ипак у много чему још неуболичен.

У таквим околностима пројектовање нових садржаја и физичке структуре великих размера у још увек просторно несагледаном новобеоградском блоку 42 представљало је један од најобимнијих и најзначајнијих задатака у времену које је долазило после периода урбанизације Новог Београда у другој половини XX века.

Пројектујући сложу урбанистичку композицију Блока 42 било је потребно планирати оквир са којим ће корисници моћи да се саживе и идентификују у већ затеченом новобеоградском, историјском, али и новонасталом хетерогеном контексту. Карактер и размера простора Новог Београда (пространство које обухватају појединачни блокови је физички тешко савладив простор), захтевали су да се на овом задатку решење конституише истовремено на више планова. Најпре, кроз програмско-функционалне и физичке аспекте, као и кроз низ других аспеката међу

the palm of your hand”, perhaps more than ever, being an architect, designing and constructing means the obligatory, continuous expansion of one’s own knowledge, experiences and views, and their application in new ways. Architectural works can synthesize familiar patterns of everyday life, but in the contemporary context they also have the potential for discovering alternative ways to improve architectural practice.

The context of New Belgrade is undoubtedly one of the most authentic architectural phenomena of the twentieth century in the region. As Dobrović said (especially emphasized because of the jubilee anniversary of his birth), New Belgrade has been adapted to the “nervous system of modern man”. Modernist cities are predominantly multi-layered, and in order to be understood they must first be interpreted. However, the contemporary landscape of New Belgrade, in the context of the free market and liberal capitalism, can be said to have obviously remained insufficiently recognized and yet in many respects still unformed.

In such circumstances, designing new facilities and large-scale physical structures in New Belgrade’s still spatially unexplored block 42 was one of the most extensive and significant tasks in the time that followed the period of New Belgrade’s urbanization in the second half of the 20th century.

When designing the complex urban composition of Block 42, it was necessary to plan a framework in which users would be able to come to terms with and identify the historical, already existing New Belgrade, but also in a newly created heterogeneous context. The character and size of the space in New Belgrade, made up of individual blocks, is physically difficult to master, requiring that a solution to this task be constituted in several directions at the same time. These include, first of all, a functional plan and physical aspects, as

<sup>1</sup> Nikola Dobrović, „Što je gradski pejzaž: njegova uloga i prednost u suvremenom urbanizmu“, Čovjek i prostor (Zagreb), br. 20 (1954), str. 1;3.



Сл. 9. Кампус мултинационалне компаније „NCR“, Нови Београд, Дневни приказ реализованог објекта / Fig. 9. Campus of the NCR multinational company, New Belgrade, Presentation of the completed building during the day

којима су: интерпретација намена и функција објекта, актуелни техноекономски аспект савременог тренутка, аспект мобилности и динамика јавних комуникација у окружењу, чулне сензације дефинисане светлом, ваздухом, звуком, тактилним и визуелним карактеристикама простора и материјала у њему и др.

Кампус „NCR“ је први реализовани објекат у оквиру целине Блока 42, која је третирана великим међународним конкурсом из 2014. године (Прву награду су освојили В. и М. Лојаница са тимом). (Сл. 1) Конкурс је обухватао пројектовање аутобуске и железничке станице, уз пратећи комплекс пословних објеката и кула. Циљ је био да се добије најквалитетније урбанистичко-архитектонско решење за нови саобраћајни терминал у централној зони Новог Београда. Једна од основних претпоставки решења била је да се основни концепт конкурсног рада наслони на континуитет и логику физичког окружења и артикулише комуникативном, самосвесном и актуелном архитектуром.

У периоду који је следио започело је пројектовање и грађење београдске аутобуске станице а променом урбанистичког плана овог подручја је поред предвиђене железничке станице, према улици Милутина Миланковића, уведена и намена пословног објекат NCR.

Објекат NCR реализован је као прва фаза у оквиру новопланираног урбаног новобеоградског блока. (Сл.2) Изградњом овако комплексних инфраструктурних и пословних објеката урбано ткиво Новог Београда добија још једно ново место које постаје урбани репер, инфраструктурно чвориште и пословни магнет. Ако бисмо са теоријског становишта размотрили потенцијале новобеоградског пејзажа они би се огледали у динамичним брисањима граница између архитектуре и урбанизма. Пројектујући у овако великим размерама, артикулишући уједно инфраструктурне коридоре и архитектонске

well as many other aspects, such as: interpreting the purpose and function of buildings, the current technological and economic aspect of the contemporary moment, the aspect of mobility and the dynamics of public communications in the area, sensory sensations defined by light, air, sound, and the tactile and visual characteristics of a space and the materials in it, etc.

The NCR campus was the first building completed from the whole of Block 42, which was part of a large international competition in 2014 (Figure 1) (the first prize was won by the team of authors, V and M Lojanica). The competition included the design of a bus and train station, with an accompanying complex of business facilities and towers. The aim was to reach the highest possible quality urban and architectural solution for the new traffic terminal in the central zone of New Belgrade. One of the primary assumptions of the solution was for the basic concept of the competition entry to lean on the continuity and logic of the physical surroundings, and to articulate this with communicative, self-conscious and current architecture.

In the period that followed, the design and construction of Belgrade's bus station began, and with a change in the urban plan for this area, in addition to the envisaged railway station towards Milutina Milankovića Street, the purpose of the NCR facility was introduced.

The NCR facility was completed as the first phase in New Belgrade's newly-planned urban block (Figure 2). With the construction of this complex infrastructural and business facility, the urban fabric of New Belgrade gained another new place that is becoming an urban landmark, an infrastructural hub and a business magnet. If we were to consider the potential



Сл. 10. Кампус мултинационалне компаније „NCR“, Нови Београд, Ноћни приказ реализованог објекта / Fig. 10. Campus of the NCR multinational company, New Belgrade, Presentation of the completed building during the night

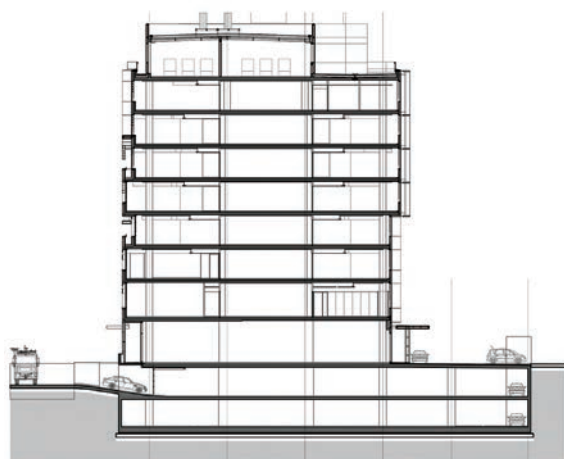
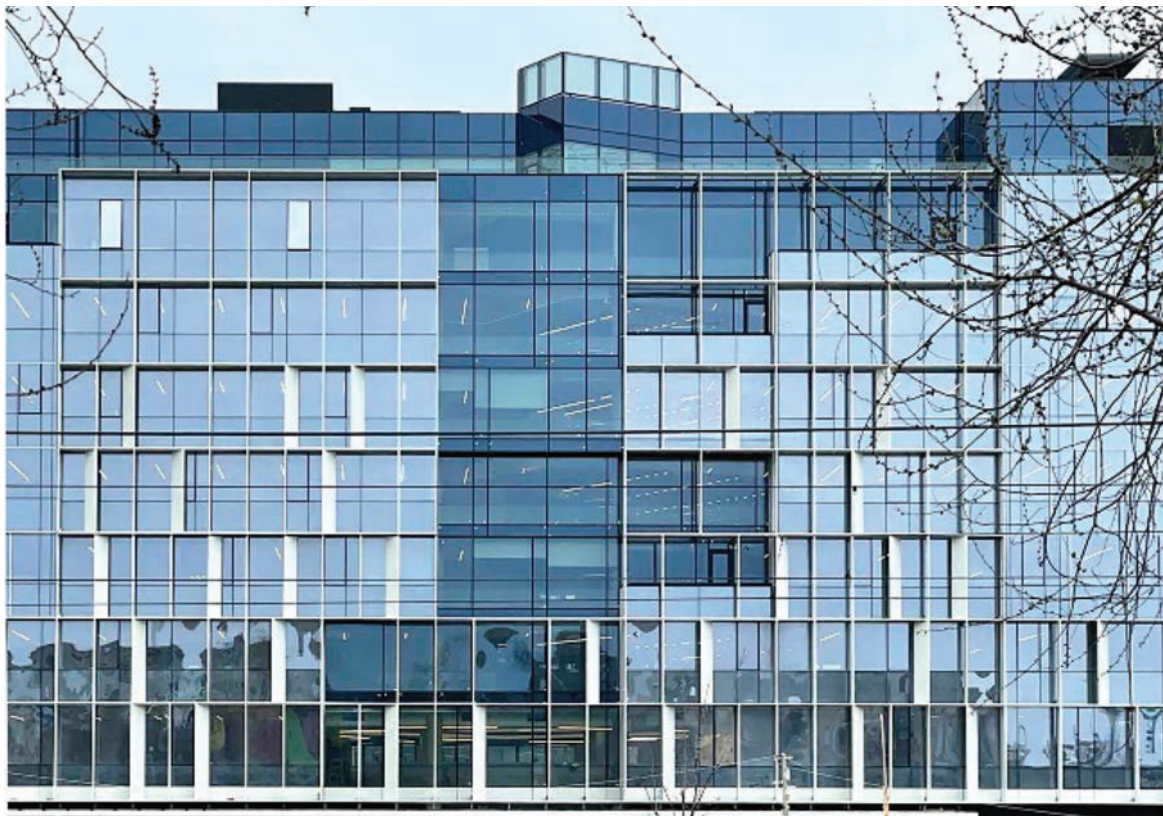
волумене, нашли смо се пред изазовом који је уједно и урбанистички и архитектонски- заправо изазов објективно у веома великој просторној-мега размери.

Изградња објекта кампуса NCR представља уједно и почетак реализације целине Блока 42 у оквирима његове фазне градње. Остајући у својој волуметрији суштински утемељен у начелима новобеоградског модернизма, поштујући окружење у блоковским структурама, овај објекат реагује на контекст нудећи ново „читање“, односно савремену интерпретацију ових модернистичких постулата. Композиција целокупног Блока 42 постављена је у равни концептуалног промишљања о феномену преклапања матрица – матрице физичке структуре, матрице саобраћајне инфраструктуре и културолошке матрице простора која се конституише кроз диспозицију и умрежавање јавних и отворених простора блока. (Сл.3) Објекат је позициониран непосредно уз пероне железничке станице, наслањајући се на постојећу физичку структуру наглашене хоризонталности, оставља испред себе простор резервисан за трг, зелене површине и урбане елементе као што су тотеми, фонтане и др. Карактер урбанистичког решења формирао се кроз диспозицију и експонираност објеката у односу на слободан простор блока. Управо је двојни карактер контекста самог места утицао на специфичан изглед објекта, који својим фасадама различито реагује на непосредну близину интензивне железничке инфраструктуре, односно пространство јавних простора и зелених површина карактеристичних за новобеоградске блокове.

Јавни трг планиран испред објекта представља важан интегративни елемент композиције – он је својеврсна интегришућа база из које израстају појединачни урбо-морфолошки облици. Формирањем овог трга анализира се потенцијал архитектонског простора да се сагледа као

of New Belgrade’s landscape from a theoretical point of view, it would be reflected in the dynamic wiping away of the boundaries between architecture and urbanism. Designing on such a large scale, articulating both infrastructural corridors and architectural volumes, we found ourselves facing a challenge that is both urban and architectural – in fact, it was objectively a challenge on a very large spatial mega scale.

Construction of the NCR campus facility is also the beginning of the entire Block 42 project within its phased construction. Remaining essentially grounded in its volumetry in the principles of New Belgrade’s modernism, respecting the surroundings in block structures, this building reacts to the context, offering a new “reading” i.e., a modern interpretation of these modernist postulates. The composition of the whole of Block 42 is set at the level of conceptual thinking about the phenomenon of overlapping matrices – a matrix of physical structure, a matrix of traffic infrastructure and a cultural matrix of space that is constituted through the disposition and networking of public and open spaces in the block (Figure 3). The building is positioned directly next to the platforms of the railway station, leaning on the existing physical structure of accentuated horizontality, leaving in front of it a space reserved for a square, green areas and urban elements such as totems, fountains, and others. The character of the urban solution was formed by means of the disposition and prominence of the building in relation to the free space in the block. The dual character of the spatial context itself has actually influenced the specific appearance of the building, which with its facades reacts differently to its immediate vicinity of intensive railway infrastructure, and to the public spaces and green areas characteristic of New Belgrade’s blocks.



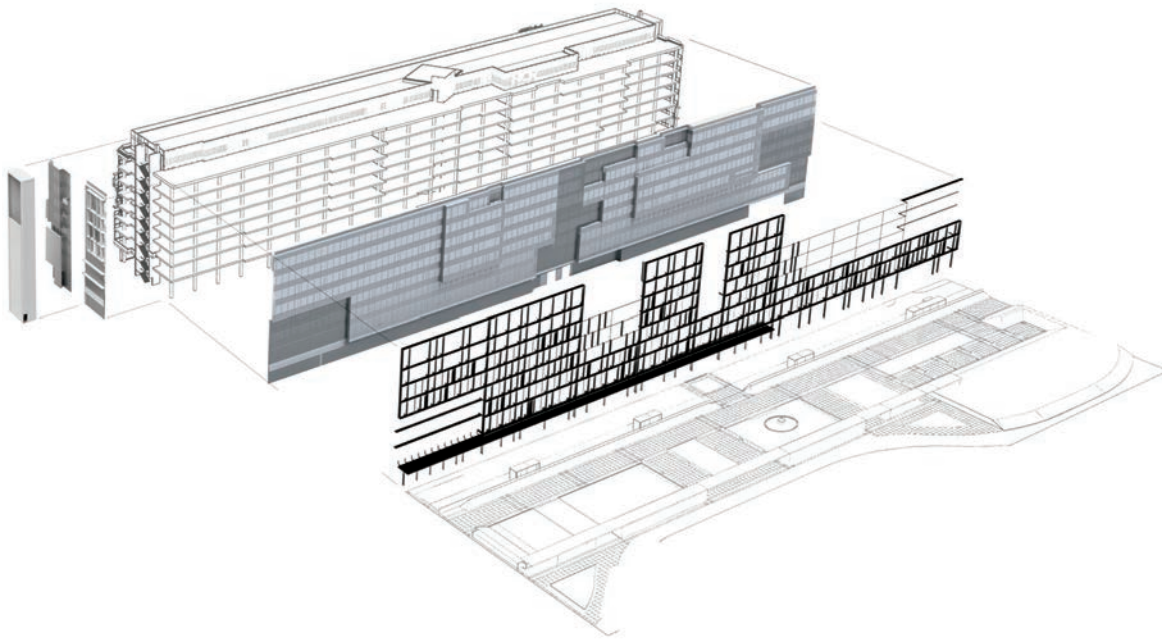
Сл. 11, 12. и 13. Кампус мултинационалне компаније „NCR“, Нови Београд, Приказ композиције сегмента фасаде / Fig. 11, 12. and 13. Campus of the NCR multinational company, New Belgrade, View of the composition of the facade segment

простор сцене – у овом случају сцене јавног градског живота. Компонујући однос објекта и трга имплициран је гест архитектуре којим се наглашава могућност да се кроз квалитативне и квантитативне димензије конституише објекат са двоструким потенцијалом за деловање – кроз изграђени и слободан отворени простор.

Поред слојевитог урбанистичког окружења, на сам концепт објекта доминантно су утицали, са једне стране феномен убрзаног начина живота, који се огледа у динамичним инфраструктурним коридорима који прожимају целу локацију, а са друге стране савремени карактер дигиталне културе који је потцртан самом наменом објекта. „NCR“ кампус је први пословни објекат код нас једне овако светски

The public square planned in front of the building is an important integrative element of the composition – it is a kind of integrating base from which individual urban morphological forms grow. The formation of this square analyzes the potential of architectural space to be seen as a stage – in this case a scene of public city life. Composing the relation between the building and the square includes an architectural gesture which highlights the possibility of constituting a building through qualitative and quantitative dimensions, with double potential for effect – by means of constructed and free open space.

In addition to the layered urban environment, the concept of the building itself was greatly affected, on one hand by the phenomenon of the accelerated lifestyle, which is reflected in



Сл. 14. Шематски приказ слојева фасадних равни према тргу / Fig. 14. Schematic representation of the layers of facade planes towards the square

реномиране компаније која пружа софтверске, менаџерске, консултантске и технолошке услуге.

Кампус је замишљен као хипермедијални центар за развој нових технологија, у оквиру којег треба да функционише више хиљада инжењера, економиста, правника, филолога, аналитичара и стручњака за маркетинг и комуникације. У односу на пројектни задатак очекивани капацитет објекта био је пројектован за 3000 запослених. Програмски оквир самог објекта и његова савремена информатичка намена захтевали су архитектонски одговор дефинисан симболичким изразом и рафинираном естетски кодираном пропорцијом и композицијом.

Обликовни и организациони концепт објекта представља одраз савремене културе дигиталног доба, а његова семантичка вредност је управо у начину на који се дигитално доба представља у свом реалитету и инжењерском карактеру. Приступ архитектонском обликовању огледа се у рефлексiji духа и технологије времена коме објекат припада, црепџи инспирацију из контекста. Пословна намена објекта омогућила је слободан скулпторални приступ застакљеним фасадним равнима и алуминијумским бриsoleјима.

Сегментирање изузетно дугачког фасадног фронта на мање целине смањује утисак о величини објекта и уводи га у градски самерљиве размере. Хоризонтална регулација објекта везана је за утицај транзитних структура као што су правци шинског и путног магистралног саобраћаја. Снажне ободне саобраћајнице утицале су на то да објекат буде максимално повучен од регулационих линија блока.

the dynamic infrastructural corridors that permeate the entire location, and on the other hand by the modern character of digital culture which is underlined by the very purpose of the building. The NCR campus is the first business facility in the region of such a world-renowned company that provides software, management, consulting and technology services.

The campus was conceived as a hypermedia centre for the development of new technologies, within which thousands of engineers, economists, lawyers, philologists, analysts and marketing and communication experts could function. In relation to the design task, the expected capacity of the building was 3000 employees. The planning framework of the building itself and its contemporary IT function required an architectural response defined by symbolic expression and a refined aesthetically coded proportion and composition.

The design and organizational concept of the building is a reflection of the contemporary culture of the digital age, and its semantic value is precisely in the way the digital age is presented in its reality and engineering character. The approach to architectural design is seen in how it reflects the spirit and technology of the time to which the building belongs, drawing inspiration from the context. The business purpose of the building enables free sculptural access to the glazed facade and aluminium brise soleils.

Segmentation of the extremely long facade front into smaller units reduces the impression of the size of the building and introduces it to urban dimensions. Its horizontal regulation is linked with the impact of transit structures, such as rail

Висинска регулација условљена је објектима из окружења и непосредне околине, дужином улице Милутина Миланковића и суседног објекта „Holiday Inn“.

Пропорција и сам габарит објекта условили су функционалну организацију која подразумева лонгитудиналну осовину објекта као носиоца опслужујућих функција и садржаја. Ова централна зона објекта представља чврсто језгро, како у функционалном тако и у конструктивном смислу, док је остатку садржаја који подразумева просторе за рад намењен најквалитетнији простор по ободу, замишљен као флексибилни простор „отвореног плана“. Организациона структура је у потпуности подржана конструктивним склопом који је пројектован у армирано-бетонском скелетном систему, са централно позиционираним лифтовским и степенишним језгрима са АБ платнима. Фасадне равни су у потпуности ослобођене конструкције и стубови су повучени унутар корпуса. На овај начин је поред флексибилности унутрашњег простора постигнута и апсолутна слобода у пројектовању и обликовању фасадних равни. Изузетак су бочне фасаде са видним спољашњим евакуационим степеништима у АБ језгрима, која додатно учвршћују целокупну композицију. Главни улаз у објекат налази се у централној зони, приступ је са главног трга који је оријентисан ка Улици Милутина Миланковића, али и са интерне улице Нова 1 која је паралелна са железничким мостом. Позиција улаза је наглашена заротираним стакленим кубусом, а утисак свечаности постигнут двовисинским атријумом.

Фасаде рефлектују савремене технолошке могућности, интензитет кретања возила околним саобраћајницама, кадрирају динамичне смене светлосних рефлексија и облака, пурпурне заласке сунца, ваздушно пространство карактеристично за окружење. Намера је била да се из једног модернистички конципираног урбаног амбијента улази у објекат. Оваква функција објекта својим слободним „отвореним планом“ формира гранична стања неизграђеног простора, дајући му карактер *флексибилног простора*.

Фасадна раван пројектована је као пулсирајућа опна – међупростор – којим се артикулише однос унутрашњег пословног простора и отвореног јавног трга испред објекта. (Сл.10) Идеја је била да кроз различите нивое слојевитости површина фасаде добије „своју дубину“ и тако успостави потпуно нови однос између објекта и спољашњег окружења. Њена естетика замишљена је као динамична композиција стаклених и металних панела.

На североисточној фасади, окренутој тргу, стаклени панели имају стакла различитог нивоа рефлексије, односно транспарентности, постављени су на различитим дубинама и испреплетани рамом вертикалних и

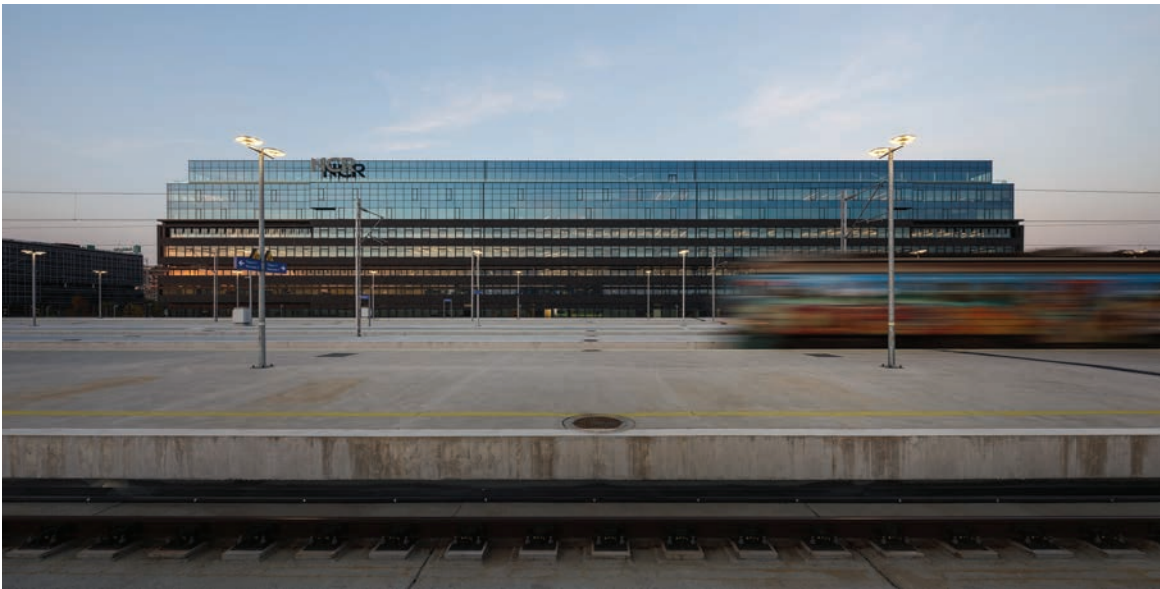
and major traffic routes. Strong peripheral roads meant that the building could be withdrawn as much as possible from the regulation lines of the block. The height was regulated in relation to buildings in the surroundings and immediate vicinity, along the length of Milutina Milankovića Street and the neighbouring Holiday Inn.

The proportion and the size of the building shaped its functional organization, which includes the longitudinal axis of the building being the bearer of service functions and contents. This central zone of the building represents a solid core, both in a functional and structural sense, while the rest of the contents, including workspaces, are intended for the highest quality space around the perimeter, conceived as a flexible “open plan” space. The organizational structure is fully supported by a structural assembly designed in a reinforced concrete skeletal system, with centrally positioned elevator and stair cores with AB panels. The facade planes are completely free of structural elements and the pillars are retracted inside the building. In this way, in addition to the flexibility of the interior space, it was possible to achieve absolute freedom in the design and shaping of the facade planes. The exceptions are the side facades with visible external evacuation steps in the AB cores, which additionally strengthen the entire composition. The main entrance to the building is located in the central zone, with access from the main square, which is oriented towards Milutina Milankovića Street, but also from the internal street, Nova 1, which is parallel to the railway bridge. The position of the entrance is accentuated by a rotated glass cube, and the impression of formality is achieved by a double-height atrium.

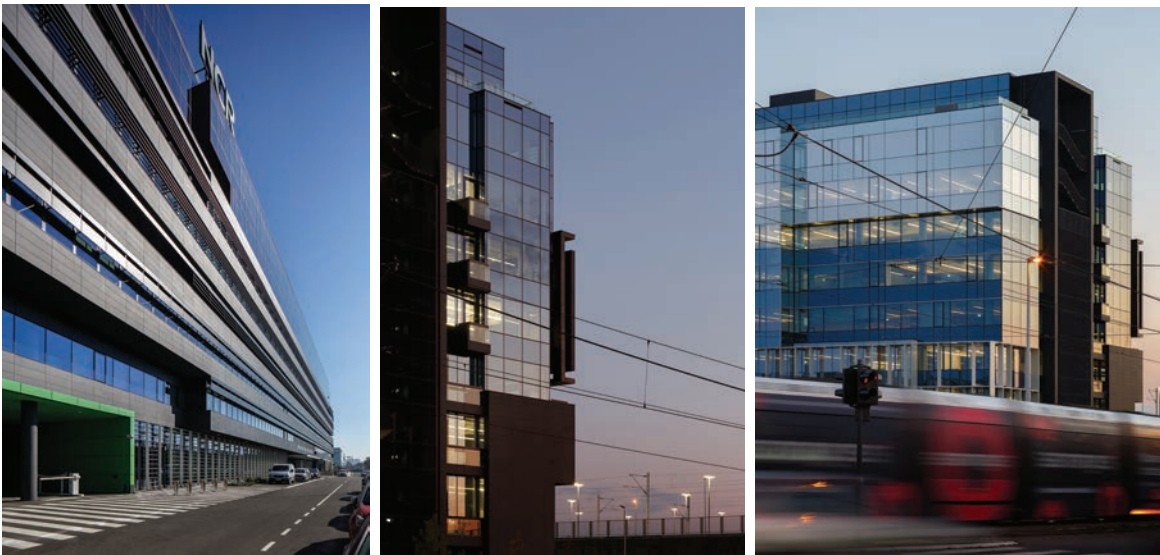
The facades reflect modern technological possibilities and the intensity of vehicle movement on the surrounding roads, they frame dynamic changes in the reflection of light and clouds, as well as purple sunsets, and the airspace characteristic of the surroundings. The intention was to enter the building from a modernist urban ambience. This function of the building with its free “open plan” forms border-line unbuilt space, giving it the character of a *flexible space*.

The facade plane was designed as a pulsating membrane – an interspace – which articulates the relationship between the internal business space and the open public square in front of the building (Figure 10). The idea was to get its own “depth” through different levels of layering of the facade surface and thus establish a completely new relationship between the building and the external environment. Its aesthetics were conceived as a dynamic composition of glass and metal panels. On the northeast facade, facing the square, the glass panels have glass of different levels of reflection, i.e. transparency, placed at different depths and interspersed with frames of





Сл. 15. Кампус мултинационалне компаније „NCR“, Нови Београд, Приказ реализованог објекта / Fig. 15. Campus of the NCR multinational company, New Belgrade, view of the completed building



Сл. 16, 17. и 18. Кампус мултинационалне компаније „NCR“, Нови Београд, Прикази реализованог објекта / Fig. 16, 17. and 18. Campus of the NCR multinational company, New Belgrade, views of the completed building

#### Подаци о објекту:

**крајњи корисник:** NCR кампус, Нови Београд, Шпанских бораца 75, Београд;  
**место:** Угао Ђорђа Станојевића и Нове 1, Блок 42, Нови Београд;  
**инвеститор:** NBG PARK d.o.o, Орачка 4, Земун;  
**одговорни пројектант:** Маја Дерацић, дипл.инж.арх; **пројектант и технолошко решење:** Beging d.o.o. Београд, Таковска 42, Београд;  
**пројекат ентеријера:** Scott Brownrigg, London, UK; A3 Architects, Београд, Србија;  
**генерални извођач:** РАС Инжењеринг нискоградња, Горана Ковачића 23, Земун;  
**аутор фотографија:** Реља Иванић;  
**година пројектовања:** 2018;  
**година изградње:** 2021;  
**површина:** 42.500 m<sup>2</sup> надземно и 14.950 m<sup>2</sup> подземно;  
**спратност:** П + 7 + Пс

#### Data about the building:

**end user:** NCR campus, New Belgrade, Španskih boraca Street 75, Belgrade  
**place:** Corner of Djordja Stanojevica Street and Nova 1, Block 42, New Belgrade  
**investor:** NBG PARK d.o.o, Oračka 4, Zemun  
**head designer:** Maja Derajić, BSc ArchEng.  
**designer and technological solution:** Beging d.o.o. Belgrade, Takovska 42, Belgrade  
**interior design:** Scott Brownrigg, London, UK; A3 Architects, Belgrade, Serbia  
**general contractor:** RAS Civil Engineering, Gorana Kovačića 23, Zemun  
**author of photographs:** Relja Ivanić  
**year of design:** 2018  
**year of construction:** 2021  
**area:** 42,500 m<sup>2</sup> above ground and 14,950 m<sup>2</sup> below ground  
**floors:** Ground floor + 7 + loft

горизонталних металних белих брисолеја који доприносе утиску спонтаности и ирегуларности. Мрежа рамова и брисолеја сачињена је од вертикалних и хоризонталних алуминијумских кутијастих профила, који су фиксирани за вертикалне фасадне профиле флаховима на месту међуспратних таваница. Овој фасади мања сунца због оријентације, па су ово елементи који помажу стварању утиска светле и репрезентативне фасаде. Заротирани кубус у средишњем делу објекта који одступа од остатка геометрије уведен је да нагласи позицију централног атријума и главног улаза у објекат. На бочним фасадама објекта налазе се отворена евакуациона степенишна језгра. Калкани су третирано скулпторално, уз увођење тамне, антрацит боје, која се затим у зонама каменог базиса и металних облога горњих спратова преноси на фасаду оријентисану супротно од трга, ка железничким перонима.

Највећи изазов у пројектовању објекта представљала је управо ликовност улазне фасаде и изналажење начина да она буде визуелно интересантна, да одговори на утицаје непосредног контекста, да комуницира савременим језиком и да сам концепт објекта пренесе у систем естетских констелација.

Фасада која је оријентисана ка железничким перонима има више индустријски карактер и наглашене хоризонталне елементе. У питању су заштитни брисолеји који додатно штите пословни простор од буке и сунца (југозападна оријентација), и ликовно наглашавају тему брзине и хоризонталности која иде уз саобраћајну инфраструктуру у блиском окружењу.

Тамна боја на бочним странама и фасади која је оријентисана ка железничким перонима визуално умањују ширину објекта уклапајући га тако у контекст, чине га ужим и елегантнијим. Практичан је избор боје када је у питању близина саобраћајне инфраструктуре, и у потпуности се акценат ставља на предњу репрезентативну фасаду.

На објекту су примењени стакло пакети различите транспарентности и рефлексије, у складу са ауторском композицијом распореда на фасадама, специфичних термичких карактеристика који регулишу продор УВ зрака. Транспарентна зона стакла примењена је у централној зони објекта са вишеетажним атријумом, затим на ивичним зонама фасаде како би се изводиле посебно обликоване светлוצаве равни са рефлектујућим стаклима, затим и на повученој фасади како би се визуално смањила укупна висина објекта. Трагало се за бојом стакла која најприродније рефлектује боје неба током читавог дана, како би објекат дао једно ново искуство материјалности. Резултат оваквог пројектовања фасадне равни је очигледан како на функционално-техничком, тако и на естетском плану.

vertical and horizontal metal white brise soleils that contribute to the impression of spontaneity and irregularity. The network of frames and brise soleils is made of vertical and horizontal aluminium box profiles, which are fixed to the vertical facade profiles with steel flat bars in the place of the inter-floor ceilings. This facade lacks sun due to its orientation, so these are the elements that help create the impression of a bright and representative facade. A rotated cube in the central part of the building that deviates from the rest of the geometry was introduced to emphasize the position of the central atrium and the main entrance to the building. There is an open evacuation staircase on the side facades of the building. The gables were treated sculpturally, with the introduction of dark, anthracite paint, which was then transferred to the facade oriented opposite the square in the zones of the stone base and metal cladding of the upper floors, towards the railway platforms.

The biggest challenge in designing the building was the art of the entrance façade, and finding ways to make it visually interesting, to respond to the influences of the immediate context, to communicate in modern language and to transfer the concept of the building into a system of aesthetic constellations.

The facade that is oriented towards the railway platforms has more of an industrial character and accentuated horizontal elements. It has protective brise soleils, which additionally protect the commercial space from noise and sun (southwest orientation), and artistically emphasize the theme of speed and horizontality that goes along with the traffic infrastructure in the immediate vicinity.

The dark colour on the sides and the facade that is oriented towards the railway platforms visually reduces the width of the building, thus fitting it into the context, making it seem narrower and more elegant. The choice of colour was practical because of the proximity of traffic infrastructure, and the full emphasis is placed on the representative front facade.

Glass of different transparencies and reflection was applied to the building, in accordance with the author's composition of the façade layout, with specific thermal characteristics that regulate the penetration of UV rays. A transparent zone of glass was applied to the central area of the building with a multi-floor atrium, then specially shaped gleaming panes of reflective glass were applied to the edge zones of the facade, which were then also applied to the retracted façade, in order to visually reduce the overall height of the building. It was important to find the glass colour that most naturally reflects the colours of the sky throughout the day, in order to give the building a new experience of materiality. The result of this facade plane design is obvious, both at the functional/technical level, and the aesthetic level.

На примеру објекта компаније NCR могу се сагледати приоритети који су дати неколицини пројектантских ставова. Везани су за однос према контексту, окружењу, однос према програму, јавном простору, технологији и материјалима. Под контекстом се подразумева размена исте енергије новопроектваног објекта и окружења. За програм биле су примарне спецификације активности које се у оквиру објекта реализују. То је у великој мери определило избор концепта, јер су њиме условљене конкретне просторне потребе и ниво оперативности простора потребан за обављање одређених радњи. Тако се на примеру кампуса NCR може видети највиши могући степен интеграције различитих садржаја и јединствености простора - потпуне отворености. Однос према јавном простору дефинисао је ниво екстровертности објекта и имплицирао пројектантску одлуку да се улазна фасада постави као окосница целокупног комплекса, а њена транспарентност успостави однос између објекта и јавног простора испред њега. И на крају одлука да се приоритет да избору стакла као материјала са којим се даље развија везана је за однос према савременој технологији и материјалима. Квалитет завршног естетског доживљаја објекта постигнут је пажљивим применама техничких карактеристика материјала и функционисањем усвојених детаља.

У пројектантском поступку постоје серије могућих концепата које воде ка финалном решењу, а архитектура настаје негде између теоријских претпоставки и конкретних, практичних решења и успоставља мноштво међурелација материјалних и нематеријалних елемената. Снага пројектантског поступка је у снази директне везе између саме идеје или концепта и коначне појавности објекта. Зато архитектуру можемо у њеној крајњој консеквенци и назвати гестом културе, а кохерентност њеног израза конципирана је кроз синтезу свих поменутих утицајних елемената. Сусрет са објектом замишљен је да активира свет наше културалне меморије и преплете га са новом доживљеном сензацијом која остаје кориснику као јединствено просторно искуство. Квалитет објекта не дефинише се само кроз његов визуелни карактер, на примарном нивоу перцепције, већ нарочито кроз подстицај на лични доживљај који вас онда веже. Тај гест архитектуре тако постаје оно што Никола Добровић назива „обликовно хуманизираном средином“.<sup>2</sup>

## РЕФЕРЕНЦЕ

- Dobrović, N. 1954. Što je gradski pejisaž: njegova uloga i prednost u suvremenom urbanizmu. *Čovjek i prostor* (Zagreb), 20, 1-3.  
Dobrović, N. 1965. Osvrt na temu ambijent. *Arhitektura* (Zagreb) 90, 7-10.

2 Nikola Dobrović. „Osvrt na temu ambijent“. *Arhitektura* (Zagreb) br. 90. (1965), p.7

The priorities given to several design positions can be seen with regard to the NCR facility. They are related to the relationship with the context, the environment, the plan, public space, technology and materials. With regard to the context, this includes the exchange of the same energy between the newly-designed building and the environment. For the plan, the primary specifications were the activities carried out within the building. This largely determined the choice of the concept, because it affected the specific spatial needs and the level of operability of the space required to perform particular activities. Thus, the example of the NCR campus shows the highest possible degree of integration of different contents and the uniqueness of the space – complete openness. The relationship with public space defined the level of extroversion of the building, which includes the design decision to place the entrance facade as the backbone of the entire complex, and its transparency, which establishes the relationship between the building and the public space in front of it. Finally, the decision to give priority to the choice of glass as the material with which it is further developed is connected with the relationship with contemporary technology and materials. The quality of the final aesthetic experience of the building is achieved by careful application of the technical characteristics of the material and functioning of the details adopted.

In the design process, there are a series of possible concepts that lead to the final solution, and architecture is created somewhere between theoretical assumptions and definite, practical solutions, and the establishment of multiple interrelations between material and immaterial elements. The power of the design process is in the power of the direct connection between the idea or concept itself and the final appearance of the object. For this reason, we can call architecture a gesture of culture in its final consequence, and the coherence of its expression is conceived through the synthesis of all the mentioned influencing elements. An encounter with the architectural object is conceived to activate the world of our cultural memory and intertwine it with the experience of a new sensation, which remains a unique spatial experience for the user. The quality of an object is defined not only through its visual character, at the primary level of perception, but rather, especially through the encouragement of personal experience that connects you with it. This gesture of architecture thus becomes what Nikola Dobrović calls “a shaped humanized environment”.

## BIBLIOGRAPHY

- Dobrović, N. 1954. Što je gradski pejisaž: njegova uloga i prednost u suvremenom urbanizmu. *Čovjek i prostor* (Zagreb), 20, 1-3.  
Dobrović, N. 1965. Osvrt na temu ambijent. *Arhitektura* (Zagreb) 90, 7-10.

актуелности | current affairs

## СТАНОВАЊЕ 21: ТРАНСФОРМАЦИЈА КАО АРХИТЕКТОНСКИ ОДГОВОР

### HOUSING 21: TRANSFORMATION AS AN ARCHITECTURAL RESPONSE

Милица Живковић\*, Бранислава Стоиљковић\*\*, Александар Кековић\*\*\*

#### АПСТРАКТ

Међународна изложба савременог становања – СТАНОВАЊЕ 21, у организацији катедре Зграде за становање Грађевинско-архитектонског факултета Универзитета у Нишу и Кластера урбаног планирања, представља јединствен осврт на актуелне трендове у области стамбене архитектуре, са посебним фокусом на концепт трансформације и његову вишеслојну примену. Промоцијом репрезентативних и инспиришућих пројеката и реализација у дефинисаним тематским оквирима, обликовањем и усмеравањем архитектонских дискурса кроз интеракцију, умрежавање, дељење и ширење искустава струке, ова бијенална изложба добија статус веома важне манифестације за професионалну заједницу у нашој земљи. Рад представља приказ изложбе кроз презентацију изложбеног програма и пратећих активности, сумирање општих утисака, стечених искустава и остварених резултата.

Кључне речи: изложба, архитектура, савремено становање, трансформација

У Изложбеној галерији „Павиљон“ у Нишкој тврђави од 23. до 27. новембра 2021. године одржана је, сада већ традиционална, четврта Међународна изложба савременог становања – Становање 21 (Housing 21). У организацији катедре Зграде за становање Грађевинско-архитектонског факултета Универзитета у Нишу и Кластера урбаног планирања посетиоцима је представљено 80 ауторских радова савременог становања из различитих крајева света. Међународни научни и уметнички одбор, сачињен од 14 угледних професора из 9 земаља, кроз своје рецензије представио је радове који на најбољи начин осликавају актуелности и трендове у области стамбене архитектуре. Трансформација у становању препозната је као доминантан процес у сфери савременог архитектонског деловања

#### ABSTRACT

The International Exhibition of Contemporary Housing – HOUSING 21, organized by the Department of Housing at the Faculty of Civil Engineering and Architecture, University of Niš, and the Cluster of Urban Planning presents a unique review of current trends in residential architecture, with a special focus on the concept of transformation and its multifaceted and multilayered implementation. By promoting representative and inspiring projects and realizations in defined thematic frameworks, and shaping and directing architectural discourses through interaction, networking, sharing and disseminating professional experiences, this biennial exhibition has gained the status of being a very important event for the professional community in Serbia. The paper is a review of the exhibition through the presentation of its program and accompanying activities, summarizing general impressions, experiences and results.

Keywords: exhibition, architecture, contemporary housing, transformation

и представља главну тему изложбе. Вишеслојност и комплексност значења трансформације у архитектури чини ову тему веома широком и подразумева бројне одреднице. Трансформација може бити пригодан одговор на савремене захтеве и потребе становања, јер се кроз њене образце примене реанимира архитектонски простор и даје му се ново, стамбено значење. Тему је могуће сагледати из више угла, од теоријско-истраживачког до практичног, уз примену различитих интервенција у простору. Публици је у оквиру тематског дела представљено 40 репрезентативних објеката реализованих у протеклих 10 година, као и 5 радова заснованих на научно-стручном истраживању у области задате теме. У другом, општем делу изложбе приказано је 35 радова који представљају актуелна остварења у области становања настала у периоду између последње две изложбе, тј. у протекле две године. У пратећем делу изложбе приказани су радови студената Техничког универзитета у Грацу, Архитектонско-грађевинско-геодетског факултета у Бањалуци и Грађевинско-архитектонског факултета у Нишу

\* др Милица Живковић, доцент, Универзитет у Нишу, Грађевинско-архитектонски факултет, milica.zivkovic@gaf.ni.ac.rs

\*\* др Бранислава Стоиљковић, доцент, Универзитет у Нишу, Грађевинско-архитектонски факултет, branslava.stoiljkovic@gaf.ni.ac.rs

\*\*\* др Александар Кековић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Грађевинско-архитектонски факултет, aleksandar.kekovic@gaf.ni.ac.rs



Сл. 1 Поставка изложбе (фотографија – Мирко Станимировић) / Fig. 1 The exhibition setting (photo credit - Mirko Stanimirović)

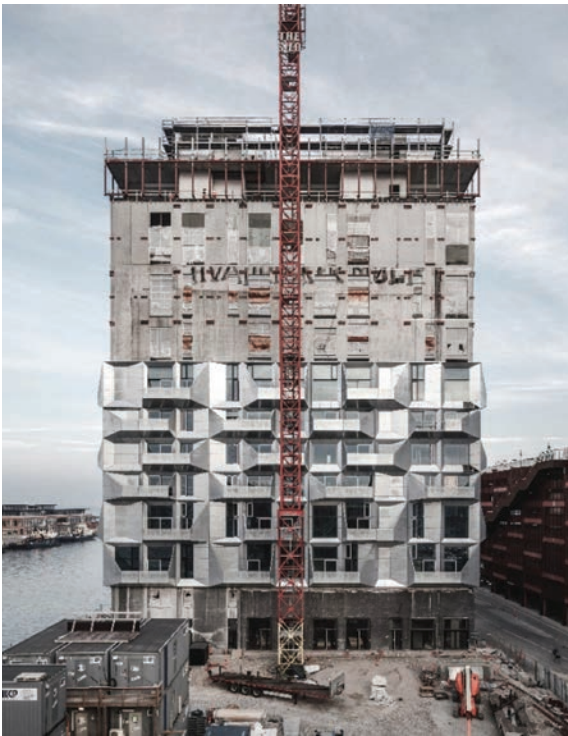
који представљају својеврсна истраживања из области становања. У склопу манифестације одржано је и онлајн предавање хрватског архитекте Давора Матековића који је испред Архитектонског бироа „Проарх“ представио њихове најновије стамбене пројекте. И поред рестриктивних мера окупљања изазваних тренутном здравственом ситуацијом, одзив публике је био неочекивано велики и потврдио значај ове манифестације за град и стручну јавност.

#### ТРАНСФОРМАЦИЈА У АРХИТЕКТОНСКОМ ФОКУСУ

Функционална одрживост архитектуре представља императивни захтев савременог друштва који пред архитекте поставља нове задатке и изазове. Баланс између тежњи данашњице и стратегије очувања градитељског наслеђа и животне средине, стварање окружења које задовољава потребе садашњости, а које је притом отворено за промене у будућности, неки су од циљева одрживог развоја и одговорног пројектантског деловања. Трансформација као вид обновљиве експлоатације простора потенцијални је одговор на бројне проблеме са којима се суочавају савремени градови. Промене у постојећим градским структурама, које резултирају застарелошћу и напуштеношћу објеката, отварају нове могућности за алтернативно коришћење постојећег градитељског фонда, које би било у складу са актуелним потребама и тежњама данашњице. Трансформација би се, дакле, могла дефинисати као развој потенцијала за додатну експлоатацију функционало застарелих објеката, што би се могло другачије назвати „рециклажом“ објекта. Функционална обнова постојећих објеката кроз процес трансформације обезбеђује заштиту историјског

и архитектонског интегритета објекта, ревитализацију урбаних подручја, редуцију негативних утицаја на животну средину и уштеду материјалних и енергетских ресурса.

У доба прогресивног раста светске популације, постојећи градитељски фонд би требало максимално искористити за формирање нове стамбене средине у увелико дефинисаним урбаним матрицама. „Поновно коришћење постојећих објеката, тако да они могу да живе још једну генерацију, данас је изазов, а у развијеним земљама и императив за пројектанте. У ситуацијама промене корисника, измењених потреба старих станара или када су постојећи објекти напуштени, адаптивна обнова може бити савршен начин да се старом удахне нови живот, и то све уз очување ресурса и историјске вредности, уколико их има“ (цитат из увода каталога *Становање 21*). Постоје потенцијалне економске, еколошке и социјалне предности оваквог приступа. Употребом објеката, који су ван своје првобитне функције, за формирање стамбеног простора омогућава се, првенствено, заштита вредних градитељских ресурса, умањују се трошкови изградње и откупа земљишта и закупа стамбеног простора. Један од главних квалитета оваквог стратешког приступа, у контексту одрживог развоја, огледа се у стварању здравог окружења за живот и спречавању даљег загађења околине штетним производима изградње и експлоатације. На овај начин се обезбеђује очување постојећих енергетских и градитељских ресурса и ствара окружење подесно за становање у већ пренасељеним градским подручјима. Квалитети оваквог приступа, посматрано са социјалног аспекта, огледају се у бољој повезаности окружења са постојећим градитељским структурама која станарима и непосредном суседству пружа осећај припадности и



Сл. 2 (лево) Пројекат „The Silo“, Арх. бироа „Cobe“ (фотографија – Rasmus Hjordshoj) / Fig. 2 (left) The Silo project by Cobe architectural office (photo credit - Rasmus Hjordshoj)

заједништва. Трансформација подразумева различите нивое интервенција – реконструкцију, адаптацију, конверзију, надоградњу, доградњу објекта и др., због чега је одабир ауторских дела на тему трансформације у становању разноврстан и покрива најразличитије нивое интервенција у простору.

#### РЕАЛНОСТ ТРЕНУТКА – ИЗЛОЖБЕНИ ДАНИ

У данима одржавања изложбе није се могло осетити оно што је цео свет протекле две године обележило. Глобални проблем изазван пандемијом корона вируса COVID-19 није преовладавао овом изложбом међународног карактера. Манифестација је окупила архитекте и љубитеље архитектуре око једне исте идеје – градити здраву и одрживу средину која одолева променама друштва, па чак и у радикално измењеним условима живота које је епидемија са собом донела. Бојазан да ће трансформација свакодневице бити у фокусу изложбе засењена је идејом о трансформацији као архитектонској визији. Овим је оправдан главни циљ организационог тима да се стручној, али и широј друштвеној јавности скрене пажња на овај актуелни концепт, свеprisutan у свету одрживе архитектуре. Студенти архитектуре, који су принуђени да наставу прате од својих кућа, искористили су прилику да се уживо упознају са делима струке и оним за шта су се професионално определили, али и непосредно са својим наставницима, са којима су до тада комуницирали само путем мрежа. Овим се кроз изложбу на позитиван начин делује на студенте и младе архитекте, указујући им на значај одговорног промишљања у процесу архитектонског пројектовања, уз подстицај даљег стручног усавршавања.

Сл. 3 (горе десно) Атмосфера са изложбе (фотографија – Мирко Станимировић) / Fig. 3 (above right) The exhibition atmosphere (photo credit - Mirko Stanimirović)

Сл. 4 (доле десно) Церемонија отварања (фотографија – Мирко Станимировић) / Fig. 4 (below right) The opening ceremony (photo credit - Mirko Stanimirović)

Атмосфера креативног окупљања и размене позитивне енергије између људи – поштовалаца архитектуре, архитеката, студената, ђака, враћа веру у боље и одрживије сутра.

Током церемоније отварања, председница организационог одбора изложбе доц. др Бранислава Стоиљковић нагласила је да су за нама две тешке године које су неповратно промениле свет и да је у условима бројних недоумица и неизвесности било упитно на који начин ће изложба бити представљена. Указала је на значај трансформације као стратешког приступа за одржање урбане средине, као и на разне еколошке, економске, естетске, амбијенталне бенефите његове примене. Уз безрезервни труд и посвећеност чланова организационог одбора, изложба је, како председница закључује, успешно организована. Изложбу је отворио председник међународног научног и уметничког одбора проф. др Александар Кековић, који је оценио да се фасцинантан број људи окупио око саме изложбе – студенти, архитекте, љубитељи архитектуре, и да је то највећи добитак изложбе и да улива оптимизам да ћемо изаћи из кризе и услова у којима тренутно живимо. Од посебне је важности, како истиче, велики број реализованих објеката из региона, који улива наду да ће их у наредном периоду бити још више.

У склопу манифестације одржано је и гостујуће предавање реномираног хрватског архитекта Давора Матековића који је лајвстрим укључењем, у име свог Архитектонског бироа „Проарх“ представио њихове актуелне, репрезентативне



Сл. 5 Пројекат *Concrete Houses*, Арх. бироа „Проарх“ (фотографија — Дамир Фабијанић) / Fig. 5 Concrete Houses project by Proarh architectural office (photo credit - Damir Fabijanić)

пројекте стамбене архитектуре. Предавање названо *In Between* описује односе и мерила у њиховој стамбеној архитектури у дословном и пренесеном значењу, претежно приказујући њихове пројекте интерполације. Архитекта Матековић је на самом почетку нагласио: „Становање је исконска, прва типологија на којој човек осмишља и која је континуирано присутна у историји од првих бивака, до вишепородичних зграда. Она је база, поставка, темељ, али и непресушан извор изазова за пројектанта који жели реинтерпретирати већ виђено и замишљено“. Фокус предавања је на новијим ауторским делима у области стамбене изградње, са уводном презентацијом пројекта *Concrete Houses* који је публици представљен у општем делу изложбе. Кроз приказ три пројекта интерполације, настала у загребачком историјском језгру, аутор је закључио да метода интерполирања не представља пуко попуњавање простора, већ стварање нових вредности, али на одговоран начин, не нарушавајући наслеђени концепт и мерила историјског наслеђа. У условима блоковске изградње у централним градским језгрима, како истиче аутор, „главни изазов за пројектанта је како бити доследан времену, али са респектом према наслеђу, како не изгубити ауторски идентитет, бити аутентичан, али и прихватити традиционално, постојеће као елемент који се мора уважавати“.

#### НОВА ВРЕМЕНА И ИЗАЗОВИ

Изложба *Становање 21*, као место активне промоције савремене архитектуре, неоспорно доказује да су пред струком нова времена и изазови који захтевају брзу реакцију кроз одговоран и рационалан приступ у планирању и пројектовању. Отрежњујуће искуство

здравствене кризе додатно указује на потребу за преиспитивањем конвенционалних приступа и потенцијала за коришћење постојећих ресурса за надоградњу животне средине. „Анализом одабраних реализација, пројеката и истраживања у оквирима задате теме, може се закључити да архитектура садашњости промовише вишеслојну трансформацију која веома темељно сагледава и преиспитује карактер постојећег, подстичући активан дијалог између прошлог и будућег. Адаптивна обнова, конверзија, надградња, рехабилитација, реновирање, проширење постојећих структура јасно осликавају ургентну потребу за унапређењем и надоградњом стамбене средине, као и општи тренд очувања градитељског наслеђа реанимацијом и давањем новог идентитета“ (цитат из закључка каталога *Становање 21*). Дешавања на архитектонској сцени презентована кроз изложбу немају само информативни карактер, већ позивају на професионалну одговорност и подизање колективне свести о значају обновљивог коришћења постојећих ресурса кроз трансформацију и друге видове одрживих интервенција у простору. Изложени архитектонски пројекти из области савременог становања осликавају реалност тренутка и наговештавају даље правце деловања пројектантске праксе која се суочава са бројним друштвеним, техничким, економским и еколошким изазовима. Ново доба и измењени начин живота постављају нове стандарде у становању, јасно уочљиве у презентованим пројектима.

#### РЕФЕРЕНЦЕ

Каталог 4. Међународне изложбе савременог становања — *Становање 21*, Универзитет у Нишу, Грађевинско-архитектонски факултет, новембар, 2021, ИСБН 978-86-88601-60-3



#### Награђена докторска дисертација

Грађевинско-архитектонски факултет, Универзитет у Нишу

Кандидат: др Марјан Петровић, научни сарадник

Ментор: др Александар Кековић, редовни професор

#### МОДЕРНА У СРБИЈИ 20. ВЕКА — ЗАОКРУЖЕНИ ПРОЦЕС СТВАРАЊА И ИЗГРАДЊЕ?

Др Марјан Петровић је, кроз научне радове на тему међуратне и послератне стамбене породичне и вишепородичне архитектуре у оквиру покрета модерна на територији града Ниша, обухватио читаву једну епоху изузетно важну, како на нивоу града Ниша, тако и на нивоу целе Србије. Награђена дисертација је свеобухватна и систематична студија вишепородичног становања Ниша у послератном периоду. Она представља и својеврстан заокружен процес анализе нишке стамбене архитектуре настале у покрету модерна, све до појаве постмодерне након 1980. године.

Поред анализе објеката и стамбених блокова на нивоу урбанистичке поставке, тема овог истраживања су и функционалне и обликовне карактеристике вишепородичних стамбених објеката насталих у послератном периоду нишке модерне. За послератни период интензивне изградње објеката за становање извршена је временска класификација изграђених објеката који су сврстани у две категорије: у прву категорију спадају објекти изграђени педесетих година 20. века, у периоду „зреле“ модерне који представља наставак нишке модерне архитектуре подигнуте између два рата, а другу категорију чине стамбени објекти настали касних шездесетих и седамдесетих година, у периоду „касне“ модерне Ниша. Поред систематизације везане за период изградње, извршена је и територијална класификација по којој су дефинисане две групације репрезентативних објеката одабраних за истраживање у оквиру ове дисертације. Просторни опсег истраживања у овој дисертацији подељен је у две зоне са две групе објеката. Прву чине објекти вишепородичног становања изграђени у градском језгру, док другу групу представљају објекти стамбених насеља вишепородичног становања формираних по тадашњој периферији, где се данас налазе пространи потези булевара. Одабрани репрезентативни примери стамбених и стамбено-пословних објеката су анализирани у виду студија случаја на основу формираног критеријумског модела.

Основни карактер дисертације је веома изражена слојевитост у истраживању која се одликује дедуктивним аналитичким приступом од општег ка посебном. Разлог оваквог приступа истраживању лежи у употреби свеобухватног сагледавања и рашчлањивања целине на појединачне просторне и функционалне елементе у циљу објективизације теме која се истражује. Поред тога, у финалном делу истраживања, извршене су упоредна анализа и синтеза установљених заједничких типолошких карактеристика одабраних објеката, по раније усвојеној периодизацији и дефинисаним нивоима (архитектонско-урбанистички, просторно-обликовни и ниво функционалне организације). Периодичном систематизацијом и класификацијом препознат је и утврђен развој вишепородичног становања у Нишу, односно развојни континуитет типолошких карактеристика анализираних објеката на свим дефинисаним нивоима.

Као најважнији доприноси резултата истраживања могу се издвојити следећи:

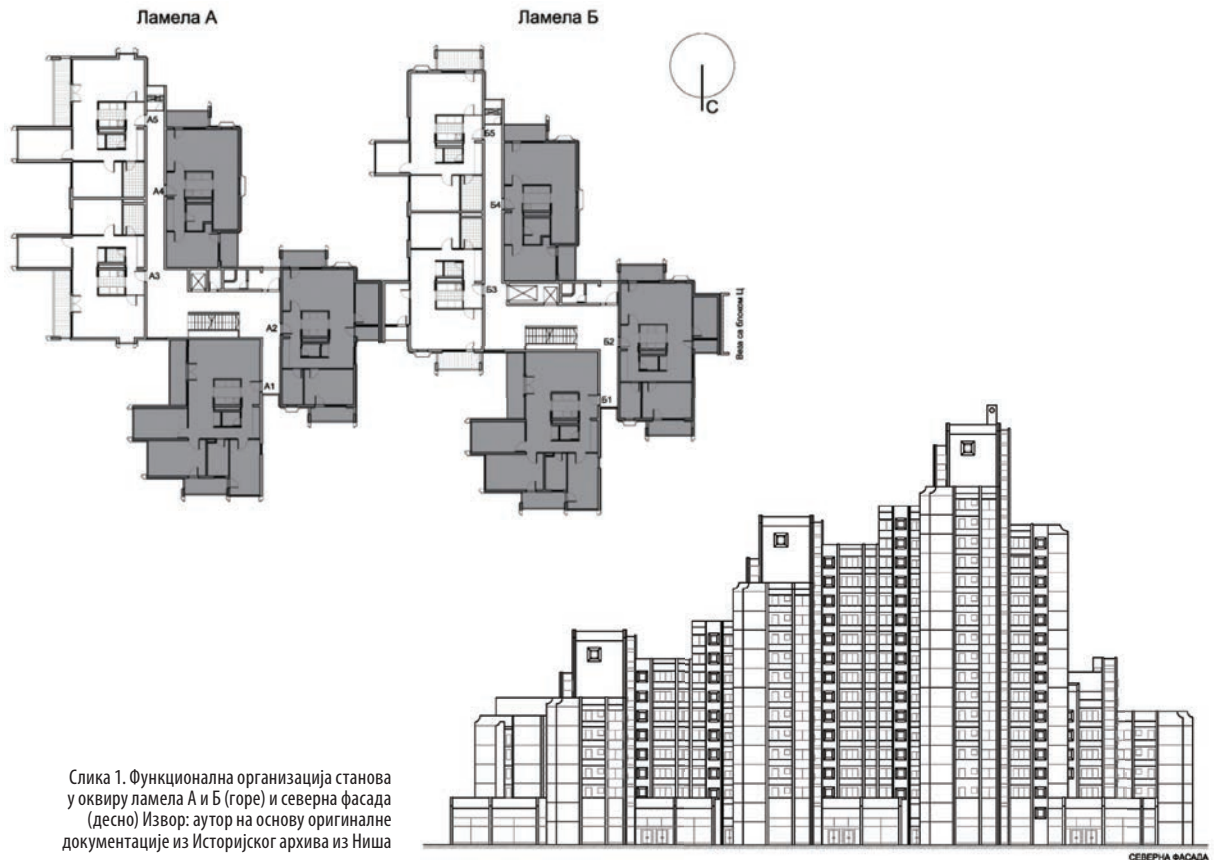
- Истраживачки модел и резултати истраживања доприносе унапређењу теорије и праксе планирања у погледу даљег развоја архитектонског и урбанистичког пројектовања, као и могућности стварања услова за унапређење, очување и заштиту изграђених објеката и градских простора анализираних у овом раду.
- Научни допринос овог рада огледа се у прегледној систематизацији и класификацији карактеристика објеката вишепородичног становања кроз јасно дефинисане периоде српске, односно нишке, модерне.
- Анализа добијених података сублимирана је у виду дефинисања конкретних и реалних смерница и циљева архитектонског и урбанистичког просторног развоја, као и у начину прилагођавања простора одређеним наменама и њиховим функцијама.
- Резултати истраживања осим научних имају и апликативне карактеристике – примењена је савремена (дигитална) обрада података добијених увидом у оригиналну пројектно-техничку документацију анализираних примера објеката – студија случаја.

Највећи значај послератне архитектуре модерне у Нишу генерално, а нарочито њеног зрелог и касног периода, јесте у великом интересовању научних и стручних кругова садашњег, савременог доба, за поновно разумевање те епохе и реинтерпретирање тада постављених принципа и вредности, уз успостављање новог правца у савременој архитектури Ниша и Србије генерално, а који се може окарактерисати као неомодерна. Коначно, „нишка школа“ архитектуре до данас није значајно мењала свој правац и курс још из доба касне, односно зреле модерне, већ је у

суштини временом била унапређивана и надограђивана, што свакако потврђује континуитет.

На основу свега наведеног, неизоставно је елементарно питање које произилази из докторске дисертације др Марјана Петровића: Да ли је модерна у Србији 20. века заокружени процес стварања и изградње, или ће у данашњем и у наредном времену доживети своју ренесансу?

Проф. др Александар Кековић



Слика 1. Функционална организација станова у оквиру ламела А и Б (горе) и северна фасада (десно) Извор: аутор на основу оригиналне документације из Историјског архива из Ниша

Слика 2. Садашњи изглед објекта на Тргу 14. Октобра Извор: Монографија и изложба „50 објекта модерне Ниша 1970-1990“, ДАН Ниша, 2012, стр. 41



# РЕОРГАНИЗАЦИЈА ЈЕДИНИЦА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ КАО ОСНОВ ПРОСТОРНО-ФУНКЦИОНАЛНОГ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

REORGANISATION OF SELF-GOVERNMENT UNITS AS THE FACTOR FOR SPATIAL AND FUNCTIONAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

## Награђена докторска дисертација

Географски факултет, Универзитет у Београду

Кандидат: доц. др Драгана М. Поповић

Ментор: др Велимир Шећеров, редовни професор

Научна област дисертације је просторно планирање. На основу просторно-планерске методологије интегралног планирања, комбинујући многобројне технике и индикаторе просторног развоја и инститucionalно-легислативне подршке овом процесу, Поповић потврђује свеобухватност научног поља којим се бави. Ментор рада је др Велимир Шећеров, редовни професор Географског факултета Универзитета у Београду.

Ова докторска дисертација је научно дело широког прегледног карактера, урађено у потпуности са високим стандардима и нормама научно-истраживачког рада и на начин којим су у целисти дискутоване постављене почетне хипотезе рада. Она се одликује широким прегледом историјског и савременог приступа материји просторног и урбанистичког планирања, управљања, правно-легислативног апарата из ове области, административно-територијалног уређења и организације и др. Да би дошла до одговарајућих закључака, кандидаткиња је користила и обрадила обимну грађу из Босне и Херцеговине, Републике Српске, Европе и света.

Ауторка је у великој мери расветлила могућност (ре) организације локалних самоуправа Републике Српске, нарочито оних које су у изузетно инсуфицијентном развојном положају. У сагледавању ове материје ауторка је поставила серију кључних идеја које ће допринети унапређењу схватања овог проблема. Научна утемељеност проистиче из свестране анализе основних појмова који одређују савремено управљање, а заснива се на дугогодишњем истраживању предметне материје и активном учешћу у раду на овом проблему. Користећи искуства из Европе и света, а све свреме имајући у виду домаћу теорију и праксу, ауторка успева да проникне у суштинске проблеме овог сложеног апарата. Основни циљ дисертације је био унапређење схватања функционисања региона/ентитета Република Српска, који се, када је у питању његова територијална организација, сусреће са бројним проблемима, као што су: велике разлике у броју становника јединица локалне самоуправе (ЈЛС), величина

територије, демографске карактеристике (коэффициент виталности, старост, образовање, и др.), постојећа инфраструктура, фискални и административни капацитети, привредни потенцијали и сл. Кључни појам у тези је дефинисање оптималне величине и организације ЈЛС која је предмет филозофских, политичких, научних и стручних расправа од хеленских времена па до данас. И сада у стручној литератури не постоји једнозначна, нормативна и усаглашена теорија о територијалној подели на основу које би било могуће оценити колико је територијална организација неке земље усклађена са основним теоријским постулатима, односно колико је адекватна са становишта постизања циљева које пред себе поставља. Управо због тога је веома тешко из система организовања локалане самоуправе појединих европских земаља извести начела територијалне поделе која би се сматрала општеважећим, те дисертација није имала амбицију да ово исправи, већ да, користећи позитивна и негативна искуства земаља, реално сагледа и примени поједина искуства тако да то одговара данашњим условима и потребама, тј. захтевима државе и локалне самоуправе која је предмет истраживања. Ово је кроз тезу јасно истакнуто и до краја праћено. Поповић овим радом упућује на политике и стратегије просторног развоја у Европи, прегледом најзначајнијих стратешких докумената из области просторног планирања, и на тај начин отвара путеве даљој интра и интеррегионалној интеграцији простора Босне и Херцеговине, односно Републике Српске. Она индиректно упућује планске регионе ка коришћењу структурних фондова Европске уније, који управо подржавају регионе у њиховом настојању да се брже развијају, односно трансформишу у ефикасне и самоодрживе, конкурентне са сличним срединама у Европи. Значајан допринос овог рада се налази у прегледу позитивних искустава из Европе, земаља бивше СФРЈ и Босне и Херцеговине. Ауторка инсистира на унапређењу система стратешког планирања и управљања, јасно указује на недостатке у њему и презентује предности и мане осталих. Наравно, за ово су неопходни и знатна трансформација

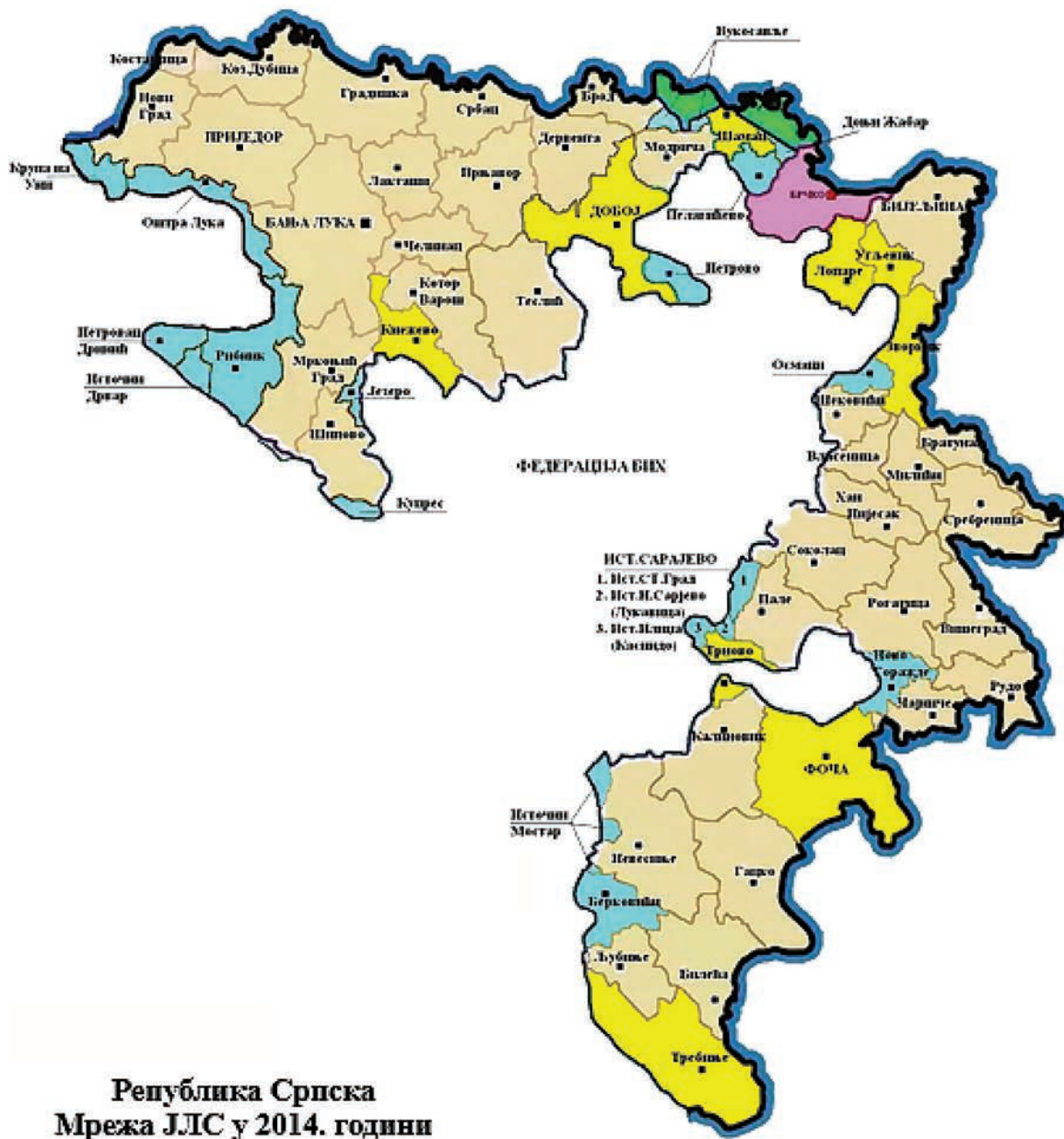
легислатве и формирање другачијег институционалног апарата. Ауторка схвата важност јавног интереса и његовог дефинисања и заштите у простору. Јасно се одређује према томе да су кључни показатељи успешног функционисања ЈЛС управо постојање комуналне и саобраћајне инфраструктуре, јавне службе, демографског капацитета и др. Драгана Поповић у дисертацији предлаже реформу ЈЛС која треба да обухвати две кључне фазе које су међусобно повезане и неизоставне: (1) припремна – анализа стања на терену и препознавање слабости и предности система ТО где се на основу тога предлажу главна реформска решења; (2) имплементација и евалуација решења – оцена о постизању постављених циљева представља предуслов за потенцијалне корекције, нова решења, продужетак рокова за реализацију појединих фаза реформе или чак промену појединих циљева. Стварање консензуса између свих актера, посебно из политичког миљеа, непосредно је повезано са успехом реформе, тј. што је шири консензус – договор, веће су могућности за њен успех. Постизање сагласности утиче и на стратегију имплементације коју ће применити централни орган власти одговоран за реформу. Јасно разумевање циљева реформе значајно утиче на постизање консензуса, као и транспарентно представљање јасних корака у њеном спровођењу свим странама на које се она односи, констатује ауторка. Ова дисертација је значајна, како због научног приступа и примењеног научног апарата, тако и због начина закључивања о предметној материји. Илустративност у истраживању, уз примену европских искустава, али и приказ више случајева из Босне и Херцеговине и Републике Српске, свакако ће омогућити лакше схватање и примену закључака овог рада.

Закључна разматрања дисертације рекапитулирају све аспекте компликованог планског система у функцији развоја добре територијалне организације, начин његове контроле и спровођења, као и функционисање институција које управљају планским процесом и постпланском имплементацијом. Ауторка истиче да је чињеница да се структура власти и управљања у савременом свету мења, а хијерархија, која представља темеље процеса традиционалног представљања, дефинитивно бива доведена у питање. Територијална организација и оснивање нових локалних јединица у Републици Српској спроведени су у специфичним и изнуђеним условима. Према томе, разумљиво је да их је тешко подвести под било какве егзактне критеријуме оснивања и функционисања. Могу се само упоредно анализирати и оцењивати у односу на традиционалне локалне јединице и са аспекта савремених решења у европском окружењу. Јединице локалне самоуправе посматране су са просторног, социолошког и економског аспекта. Предлог нове територијалне (ре) организације темељи се на претпоставци да функционално

најзначајнија насеља (градови, развијене општине, односно центри рада и запошљавања) и њихова гравитациона подручја треба да представљају основу формирања административно-територијалних јединица као полуга регионалног и локалног развоја. Функционално посматрано, омогућава се стварање мреже јединица локалне самоуправе темељене на економском јачању, а тиме се ствара подлога за успешно функционисање локалне самоуправе.

Постојећа организација локалне самоуправе Републике Српске не може се окарактерисати као функционална и рационална. Спроведеном анализом дошло се до закључка, а самим тим и потврђена је основна хипотеза, да се корен неравномерног територијалног развоја, као једног од ограничавајућих фактора одрживог и планског развоја, налази великим делом у неодговарајућој територијалној организацији јединица локалне самоуправе и одсуству адекватне регионалне поделе Републике Српске. Самим тим, просторно-функционално повезивање простора Републике није успостављено на принципима стратешког управљања, тј. друштвеног и доброг управљања. На крају, реформа јавне управе је дугорочан процес који има за циљ успостављање јавне управе која је ефикаснија у односу на трошкове, која ће боље опслуживати грађане за мање новца и функционисати према транспарентним и усклађеним процедурама. Република Српска треба да реформске стратегије започне са „меким“ приступом одоздо према горе („soft“ bottom-up) и затим да се пребаци на „тврди“ приступ од врха према доле („hard“ top-down), као у примерима Данске, Финске, Норвешке, Грчке, Литваније и других, уз примену јасне методе корак по корак, наглашава Драгана М. Поповић. Предност овакве врсте промена је што се локалним властима и становништву даје прилика да се прилагоде политици реформе, која треба да обухвати три кључна елемента који су међусобно повезани и неизоставни: функционалну децентрализацију, односно пренос овлашћења и надлежности са централне на локални ниво власти, фискалну децентрализацију – пренос одговарајућих средстава за финансирање јавних овлашћења на јединице локалне самоуправе и територијалну (ре)организацију – проналажење оптималног територијалног модела организације јавних служби.

проф. др Велимир Шећеров



- Границе јединица локалне самоуправе
- Границе ентитета
- Граница Брчко дистрикта
  
- ЈЛС које су задржале цијелу територију и сједиште
- ЈЛС које су задржале већи дио територије и сједиште
- ЈЛС настале од дијела територије са новим сједиштем

Територијална организација Републике Српске

## БЕОГРАД ИСПОД БЕОГРАДА, У ЛАБИРИНТУ НАУКЕ И УМЕТНОСТИ\_ ХЕТЕРОТОПИЈА: ДРУГА МЕСТА BELGRADE BELOW BELGRADE, IN THE LABYRINTH OF SCIENCE AND ART\_ HETEROTOPIA: OTHER PLACES

### Награђени мастер рад

Архитектонски факултет, Универзитет у Београду

Кандидат: Јована Арсић

Ментор: проф. др Драгана Васиљевић Томић

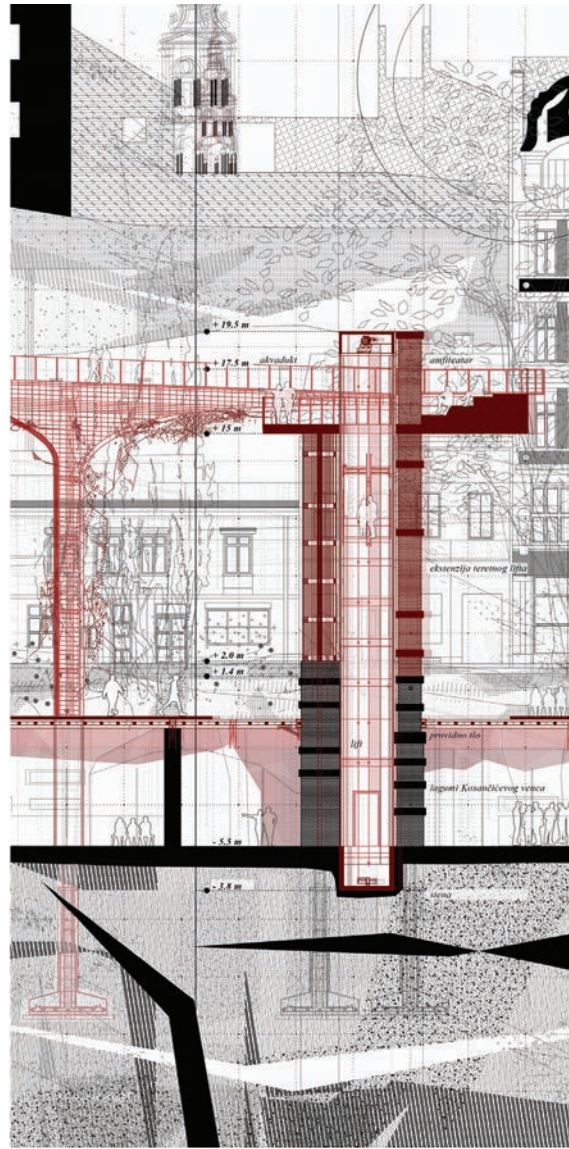
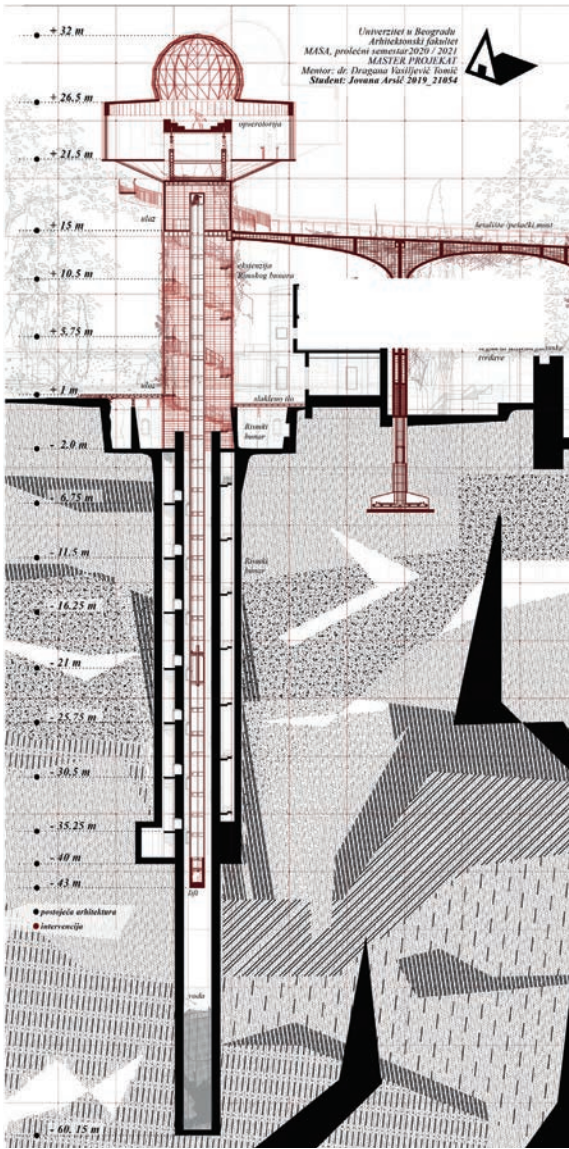
Тема превазили чисту појавност архитектуре истичући у први план пројектовање архитектонске ситуације начелне репетитивности у чијем језгру се налази реализација идеје о актуелном и виртуелном унутар реалности савременог објекта архитектуре.

Специфичност овог мастер рада је истраживање, планирање и пројектовање комплексног градског центра у условима савремених функционалних захтева различите доступности. Задатак је конципиран на реалним програмским оквирима Ташмајданског парка, Калемегданске тврђаве, Косанчићевог венца, који су били полазна тачка и предмет истраживања у контексту шире проблематике развоја и редефиниције града. Полазиште за истраживање чини свакодневица, као појам који везује генералну културу друштва и елементе култивисане архитектуре, а у њиховим релацијама отвара се интердисциплинарни простор који формира језгро истраживања. Оппросторени резултати анализе служе као полигон за спекулацију даљих, могућих, архитектонских, социолошких и филозофских процеса.

Рад се бави проучавањем хетеротопних места на подручју града Београда, представљајући коментар на Фукоов концепт хетеротопије, другог места, у светлу његове савремене релевантности на дискусију о архитектури, граду и јавном простору. У почетку описиван као непостојећи простор, представљив само речима, појам хетеротопије, којим се и води рад, је проширен и окарактерисан као нека врста стварног места које постоји изван свих осталих простора. Након анализе пејзажа овог историјски битног подручја за град Београд, Ташмајдан је окарактерисан управо као друго место. У складу са тим, размишљање о оваквим просторима се шири на читав Београд. Главна питања која се у тези постављају јесу: Шта радимо са простором који препознајемо као хетеротопију? Како

то чинимо? Који су то простори? Шта чини другост ових других простора? Каква је и колико је значајна њихова улога у друштву и њихово место у Београду? Да ли та места имају потенцијал за алтернативни развој и друге начине конципирања архитектуре? Први део рада бави се схватањем Фукоове теорије хетеротопије, посебно кроз његове најзначајније примере ових „полумитских“ простора као што су гробља, баште, музеји, позоришта и др. Говори се о Фукоовим принципима идентификовања хетеротопија, описују се типови истих. Затим се анализирају одабрани угледни примери из различитих делова света, како завршени пројекти, тако и архитектонски концепти. Њиховом анализом се учи о различитим односима које архитектура успоставља са хетеротопним местима. Даље се на основу усвојених принципа идентификовања хетеротопних места издвајају делови града Београда (у оквиру ширег центра / Ташмајдан, Калемегдан...) који су „богати“ историјом, чија чак и археолошка налазишта и артефакти о томе сведоче, испод којих и изнад којих долази до „преклапања светова“, преклапања наслеђеног, савременог и будућег, и који нам пружају праву слику о урбаној стварности Београда. Како Фуко каже у једном од својих радио гостовања: „Ова друга места добро препознају деца: на кревету својих родитеља где откривају океан, јер пливају између покривача; али кревет је такође и небо; или могу да скакућу на изворима; кревет је и шума, ту се могу сакрити; или пак ноћ, па могу постати духови између чаршафа“. У последњем делу рада, а са освртом на ово Фукоово поређење, говори се о односу према овим просторима и начину на који се они третирају, односу према „другости“. Говори се о замисли да се делује у оквиру и за хетеротопију, о стварању физичког оквира који хетеротопију подржава и омогућава јој да постоји.

проф. др Драгана Васиљевић Томић



## УНАПРЕЂЕЊЕ МЕТОДОЛОГИЈЕ ПЛАНИРАЊА КОРИШЋЕЊА ПОЉОПРИВРЕДНОГ ЗЕМЉИШТА НА ЛОКАЛНОМ НИВОУ У СРБИЈИ – СТУДИЈА СЛУЧАЈА ОПШТИНЕ ВЕЛИКО ГРАДИШТЕ

IMPROVING THE METHODOLOGY OF PLANNING THE USE OF AGRICULTURAL LAND AT THE LOCAL LEVEL IN SERBIA - CASE STUDY OF THE MUNICIPALITY OF VELIKO GRADISTE

### Награђени мастер рад

Универзитет у Београду – Географски факултет, мастер студије: Просторно планирање

Кандидат: Владимир Максимовић

Ментор: др Тијана Дабовић

Пољопривредно земљиште представља један од кључних елемената животне средине и важан ресурс на коме се темељи друштвени и економски развој великог броја земаља. Бројни природни и антропогени утицаји који доводе до угрожености и промена у коришћењу пољопривредног земљишта се стога морају разумети, антиципирати и уколико је могуће усмеравати. Планирање коришћења пољопривредног земљишта у контексту све веће потребе за здравом храном, просторних ограничења и губитака квалитетних земљишних ресурса представља изузетно битан задатак за све планере и доносиоце одлука.

С обзиром на актуелност проблематике на глобалном нивоу, потенцијале наше земље у пољопривредној производњи и доступне планске инструменте, методологија планирања коришћења пољопривредног земљишта на локалном нивоу је стављена у фокус истраживања. У складу са тим, основна хипотеза завршног мастер рада је да се тренутно нерационално коришћење можда и највреднијег природног ресурса Републике Србије – пољопривредног земљишта, може зауставити кроз поступак *агроеколошког зонирања* на локалном нивоу. Агроеколошко зонирање (АЕЗ) представља методологију засновану на инвентаризацији земљишта и вишекритеријумској процени његових биофизичких ограничења и потенцијала (Ићановић, 2016). У том смислу, важно је напоменути да АЕЗ представља први корак у укупној процени земљишта за потребе производње одређених пољопривредних култура. Основну АЕЗ методологију, која се током времена показала као изузетно ефикасна у бројним областима и на бројним меридијанима, израдила је Организација за храну и пољопривреду, односно FAO (Food and Agriculture Organization, 1996) и она представља окосницу теоријско-методолошког оквира истраживања.

Циљ истраживања био је двострук: да се понуди преглед позитивне праксе примене агроеколошког зонирања у свету и региону, и да се прикажу користи његове примене на примеру општине Велико Градиште. Приликом израде мастер рада прикупљени су различити материјали и коришћене различите научне методе. Након обављеног прегледа литературе из области АЕЗ-а, обављени су интервјуи са експертима из области педологије из Србије.

Затим су се у оквирима изабране методологије, а на основу карактеристика наше агрономске праксе и тренутно доступних података на локалном нивоу, издвојили критеријуми за потребе агроеколошког зонирања.

У наредном кораку су се извршили анализа начина коришћења земљишта на основу CORINE базе података за 2018. годину (CLC 2018 – Copernicus Land Monitoring Service) и 25-метарски ДЕМ (EU-DEM v1.1 – Copernicus Land Monitoring Service). Приступљено: 10 Септембар 2021). Педолошка подлога, као и детаљни педолошки подаци који су прикупљени у *Студији истраживања мелиорације земљишта на подручју општине Велико Градиште у циљу производње високовредне хране* током 2014. године, преузети су од Института за земљиште у Београду (2014).

Тополошко-атрибутном аналитичком поступку подвргнуто је укупно 5 критеријума: процентуални удео рН у H<sub>2</sub>O, CaCO<sub>3</sub>, органског С, класе текстуре земљишта и нагиб земљишта. Картографска обрада података урађена је у ArcGIS софтверу. Примењено је неколико геостатистичких метода ради добијања резултата. Приликом одређивања важности критеријума који су коришћени у поступку вишекритеријумског одлучивања коришћен је Аналитички хијерархијски процес (АХП). Пољопривредне културе лешник и кукуруз изабране су за израду карата погодности општине Велико Градиште за њихову производњу из следећих разлога: лешник је култура за чију производњу последњих година расте интересовање, пре свега млађих категорија становништва, док је кукуруз широко распрострањена ратарска култура у Србији, релативно једноставна за узгајање, а изузетно неопходна за исхрану стоке.

Преклапањем свих критеријума генерисана је карта са класама погодности општине Велико Градиште за кукуруз и лешник, урађене су по 4 карте за обе културе у односу на постављене критеријуме, као и интегрална карта општег степена погодности у односу на критеријуме, а према АХП методи. Подручја водног, грађевинског и шумског земљишта су окарактерисана као искључујућа, односно изузета су из поступка евалуације као простори апсолутно неповољни за пољопривреду.



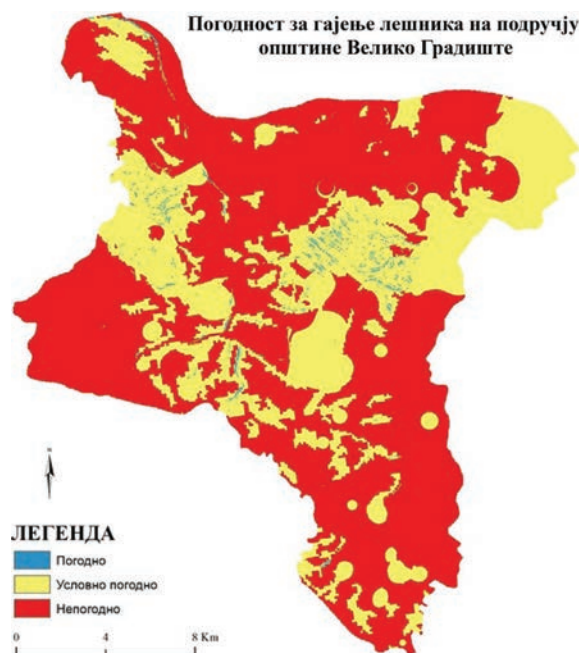
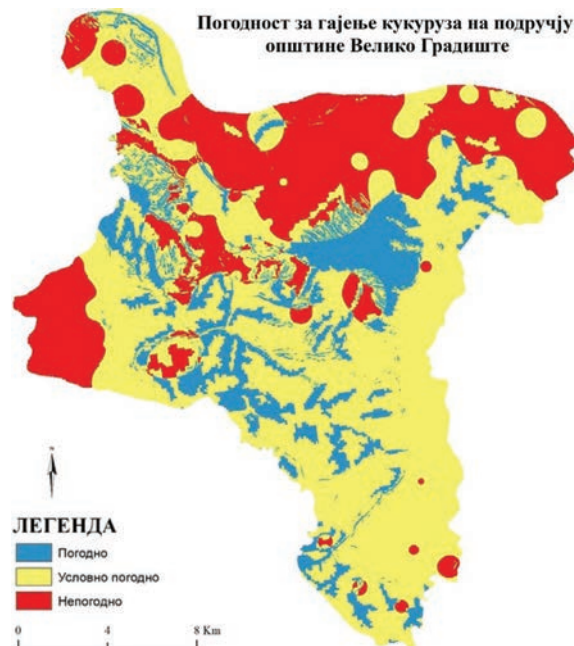
Резултати су показали да у општини Велико Градиште постоји одређени агроеколошки потенцијал за производњу кукуруза и лешника на ограниченим мањим површинама. Те су површине у случају лешника значајно мање и углавном локализоване у средишњем делу општине (Карта 1).

Потребно је нагласити да се предложени списак критеријума у овом раду доста разликује у односу на FAO препоруке за АЕЗ због недостатка квантитативно-квалитативних улазних података и специфичности агроеколошких услова нашег поднебља. С обзиром на то, истраживачки део рада представља редуковани процес АЕЗ-а који даје само основни увид у могућности унапређења методологије планирања коришћења пољопривредног земљишта на локалном нивоу. У складу са тим, у раду се истиче потреба за додатном анализом ширег контекста и стварањем система за праћење већег броја релевантних критеријума. Наводи се да би свеобухватна методологија свакако требало да, поред агроеколошких, укључи и социоекономске факторе и прошири фокус са искључиво физичког аспекта земљишта на људе и друштвену организацију и њихове међусобне односе ради разумевања и усмеравања комплексног система промена коришћења пољопривредног земљишта.

У целини, завршни рад указује на нове правце истраживања и представља значајан покушај унапређења методологије локалног планирања коришћења пољопривредног земљишта која би требало да пронађе примену у будућим планским активностима и у другим јединицама локалне самоуправе у Србији.

#### ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА:

- Food and Agriculture Organization of the United Nations (1996) *Agro-ecological zoning Guidelines*, Rome, FAO Land and Water Development Division
- Institut za zemljište (2014) *Studija istraživanja Melioracije zemljišta na području opštine Veliko Gradište u cilju proizvodnje visokovredne hrane*, Beograd, Institut za zemljište
- Ičanović, M. (2016) *Istraživanje stepena pogodnosti zemljišta Unsko-Sanskog kantona za uzgoj najznačajnijih poljoprivrednih kultura*, doktorska disertacija, Bihać, Biotehnički fakultet
- CLC 2018 - Copernicus Land Monitoring Service. <https://land.copernicus.eu/pan-european/corine-land-cover/clc2018?tab=download> (Приступљено: 10 септембар 2021)
- EU-DEM v1.1 - Copernicus Land Monitoring Service. <https://land.copernicus.eu/imagery-in-situ/eu-dem/eu-dem-v1.1?tab=mapview> (Приступљено: 10 септембар 2021)



Карта 1. Синтезне карте погодности за гајење кукуруза и лешника на подручју општине Велико Градиште

н о в е к њ и г е | n e w b o o k s

## ПЛАНИРАЊЕ ОДРЖИВОГ ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА ПЛАНИНСКОГ ТУРИЗМА У ЕВРОПИ И СРБИЈИ

### PLANNING THE SUSTAINABLE SPATIAL DEVELOPMENT OF MOUNTAIN TOURISM IN EUROPE AND SERBIA

Аутор: Драгиша Дабих

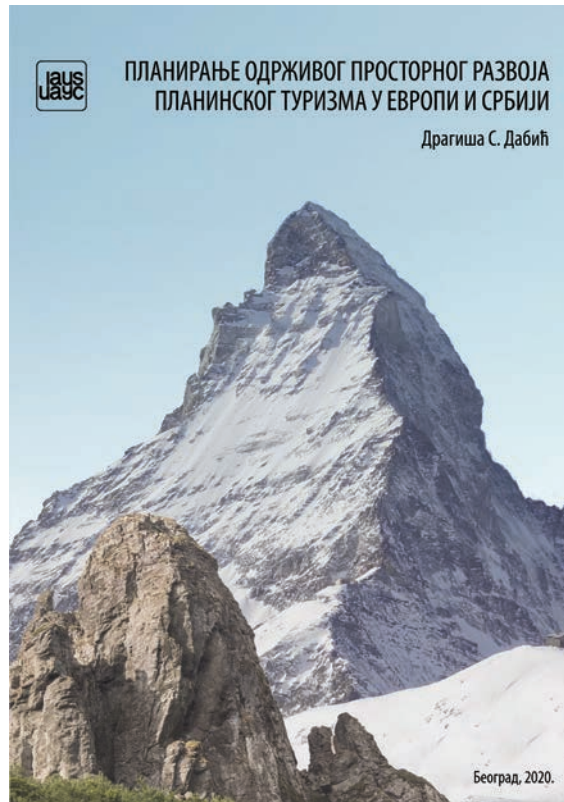
Издавач: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 2020.

Монографија *Планирање одрживог просторног развоја планинског туризма у Европи и Србији* резултат је дугогодишњег научног истраживања и богатог 45-годишњег бављења планирањем просторног развоја планинског туризма у Србији аутора др Драгише Дабиха, д.и.а. Ова проблематика је код нас делимично изучавана, али се по први пут сагледава на комплексан и свеобухватан начин, тако да резултати истраживања презентирани у овој монографији представљају новину и указују на правце будућег мултидисциплинарног рада на планирању, уређењу и управљању одрживим просторним развојем планинског туризма у Србији.

Монографско дело је настало у периоду интензивног развоја планинског туризма у Европи и Србији, промена у планирању и управљању територијалним развојем и развојем туризма, прилагођавања и приближавања Србије Европској унији, која је лидер у примени и остваривању концепције одрживог развоја.

У истраживачком и стручном раду на просторном развоју планинског туризма, аутор је дао допринос унапређењу теорије, методологије и технике просторног планирања претежно природних простора. Остварени мултидисциплинарни приступ у монографији заснован је на добром познавању природних и антропогених простора Србије и дела Европе, архитектуре, урбанизма и просторног планирања, научних дисциплина географије (посебно физичке и туристичке), туристичког менаџмента, туристичке, саобраћајне и техничке инфраструктуре, заштите животне средине, природног и културног наслеђа и др. Наведена знања омогућила су аутору да планирање одрживог просторног развоја планинског туризма обради мултидисциплинарно и интегрално, сразмерно и реално у односу на потенцијале планинског простора и могућности унапређења праксе планирања, уређења и управљања просторним развојем планинског туризма у Србији. Посебну вредност ове монографије представљају истраживања која су проверена и поткрепљена примерима из дугогодишње праксе аутора.

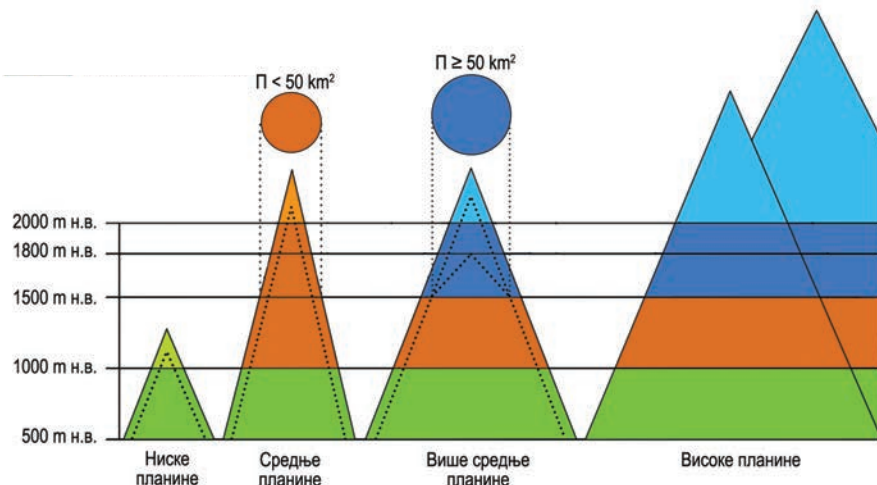
Сложена тематика монографије обухвата карактеристике, укупни и просторни развој и заштиту планина; функцијски и просторни развој планинског туризма у оквиру развоја укупног туризма; развој просторног планирања планинских и других претежно природних подручја у оквиру укупног



развоја планирања. Све ово посматрано је у контексту одрживог развоја планинских туристичких подручја. За узорни репер истраживања узет је планински комплекс Алпа у оквиру Француске, Швајцарске, Немачке, Аустрије и Италије, а компарација је направљена са сличним планинама окружујућих балканских земаља (Бугарске, Грчке, Македоније, Босне и Херцеговине и Црне Горе), као и Румуније, Чешке, Словачке и др. У Србији су истраживањем обухваћена сва планинска подручја са туристичким потенцијалима, уз стављање тежишта истраживања на све високе планине (Проклетије, Шар-планина, Стара планина, Копаоник, планине Власине и Крајишта и Голија) и значајније средње планине (Тара, Златибор, Ваљевске планине и др.). На основу обављеног истраживања и богатог теоријско-методолошког и стручног искуства аутора, сагледани су оквири, питања и проблеми планирања просторног развоја планинског туризма у Србији и постављени реални развојни концепти у овој области.

Графички приказ 1/3 Релативна подела планина по висини у северној умереној зони, стр. 26

■ Високопланински појас  
■ Средњепланински појас  
■ Нископланински појас

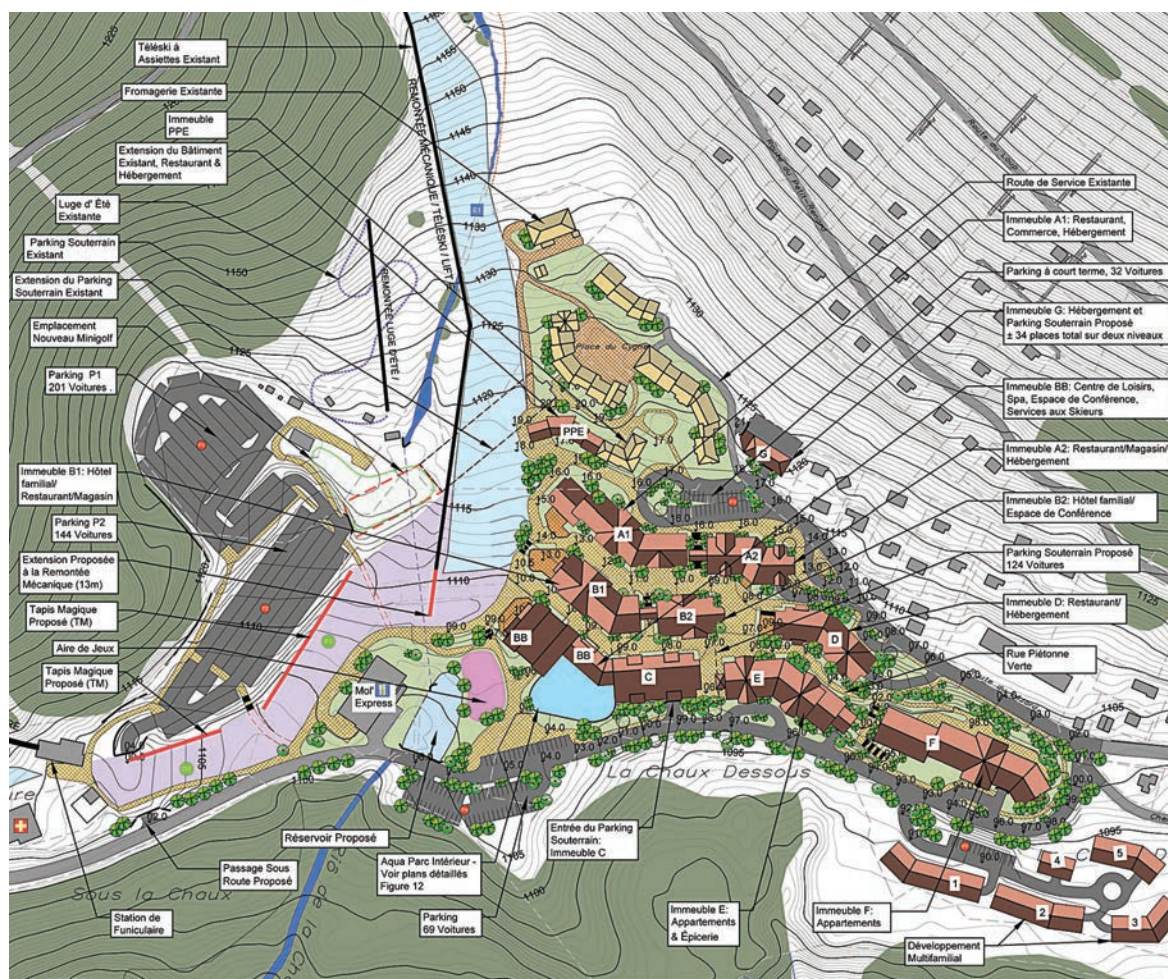


Монографија је подељена у четири основна дела, поред увода и закључака, као и четири прилога на крају монографије. Заснована је на више од 300 библиографских јединица и богато илустрована са преко 80 графичких приказа, шема и фотографија.

У првом делу анализирани су природни комплекси (висине и антропогено погодна висинска зона планина, врсте планина по настанку, природни положај и природна зоналност планина, природно-географска регионализација планина, природни услови, ресурси и вредности планина,

распрострањење планинских подручја) и антропогени комплекси планина (економско-географски и саобраћајни положај, антропогено окружење, локално становништво, јавне службе и услуге, привредне активности, створени физички садржаји насеља, супраструктуре и инфраструктуре и културна баштина) у свету, Европи и Србији. Посебан допринос овог дела монографије представљају: релативизација висинске поделе планина са аспекта развоја туризма, идентификација природне планинске туристичке зоне и комплексна развојна регионализација планинских подручја.

Графички приказ III/8 Мастер план долинског села Молесон сир Гријер (2013.), Фрибург, Швајцарска; Извор: [www.ecosign.com/project/moleson-sur-gruyeres](http://www.ecosign.com/project/moleson-sur-gruyeres), стр. 201

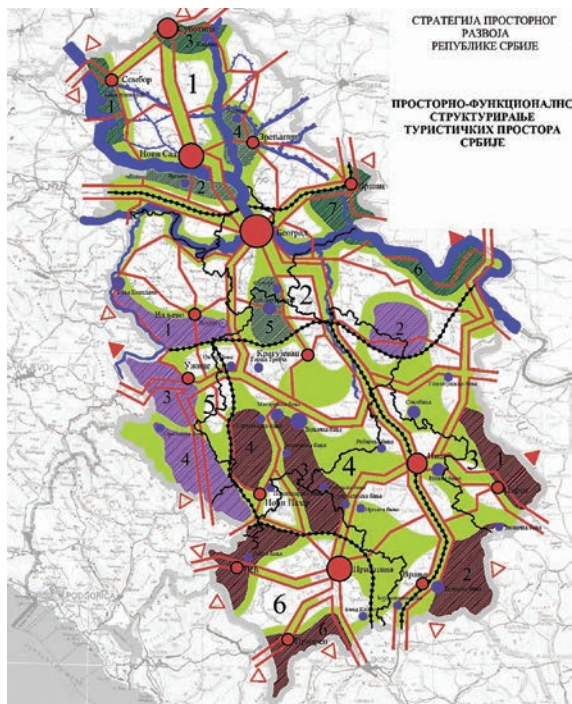


У другом делу изложена су питања и проблеми стања и тенденција одрживог функцијског и просторног развоја планинског туризма, компаративно за Европу и Србију, као непосредне основе укупног развоја планинског туризма.

Са аспекта одрживог функцијског развоја планинског туризма у Европи критички су анализирани: настанак туристичких производа планинског туризма у Алпима, стање планинског и комплементарних видова туризма, проблеми планинског туризма у заштићеним природним добрима и тенденције тражње и развоја понуде планинског туризма. Значајно је указивање на стратешка опредељења и на институционално-организационе аранжмане за развој планинског туризма у Европи и анализираним европским државама. Са аспекта одрживог функцијског развоја планинског туризма у Србији критички су анализирани: учешће планинског туризма у туристичком промету, учешће планинског туристичког смештаја у смештајним капацитетима, проблеми одрживог развоја планинског туризма у заштићеним природним и културним добрима, развој и проблеми најзначајнијих планинских туристичких дестинација, трендови развоја планинског туризма, институционална организованост субјеката развоја планинског туризма и развојне шансе у планинском туризму. Посебно значајно је реално сагледавање развојних шанси и ограничења Србије када је у питању планински туризам.

У наставку другог дела анализирана је и компарирана одрживост просторног развоја планинског туризма у европским земљама и у Србији. Са аспекта одрживог просторног развоја планинског туризма у Европи презентована је критичка анализа организације просторног развоја и културолошке заштите планинских туристичких подручја, просторног развоја традиционалних и нових туристичких центара и места, изградње и уређења ваннасељских садржаја концентрисане туристичке понуде у простору, изградње крупне и комуналне инфраструктуре у функцији планинског туризма и приказан је просторни развој планинског туризма у Алпима. Са аспекта одрживог просторног развоја планинског туризма у Србији презентована је критичка анализа организације и уређења планинских туристичких подручја, изградње инфраструктуре у функцији планинског туризма, просторне организације, изградње и уређења туристичке понуде у простору, као и институционалне организованости управљања просторним развојем планинског туризма на примеру Копаоника и Старе планине. Значајна је анализа просторног развоја и уређења европских традиционалних и нових туристичких центара, ваннасељских туристичких садржаја у простору и инфраструктуре у функцији развоја планинског туризма. Посебан допринос представља указивање на кључне проблеме развоја најфирмисанијих планинских туристичких дестинација у Србији и у односу на начелно прихваћене принципе и циљеве одрживог просторног развоја планинског туризма у Европи.

У првом поглављу трећег дела систематизована су и анализирана искуства планирања одрживог просторног развоја укупног и планинског туризма у западној Европи од националног до локалног нивоа, са примерима појединих просторних и секторских докумената за алпске земље.



Графички приказ IV/13 Структурисање туристичких простора Србије, Извор: Стратегија просторног развоја Републике Србије, 2009. стр. 291

У другом поглављу трећег дела значајан допринос представља анализа теоријских и методолошких основа савремених планских приступа, у чијим се оквирима у западним развијеним земљама планира развој туризма, који се детаљно анализирају по фазама процеса планирања (од утврђивања циљева до имплементације планских докумената). Са аспекта унапређења наше праксе просторног планирања, посебно су значајне: систематизација и анализа фаза планске евалуације капацитета туристичких простора, анализа евалуације етапности прве етапе реализације планова туристичких дестинација, и имплементација планских докумената просторног развоја туризма.

Издваја се допринос четвртог дела монографије у коме су, по први пут у нас, у два поглавља детаљно, систематично и критички анализирани и компарирани методолошки карактеристични плански документи укупног и планинског туризма у Србији у предтранзиционом и раном транзиционом периоду и актуелно просторно и секторско планирање туризма и планинског туризма.

У закључцима монографије, претежно на основу европских сазнања и искуства аутора о релевантним оквирима и актуелним концептима планирања одрживог просторног развоја планинског туризма, сумирани су резултати расправе по деловима и поглављима, од значаја за унапређење законске регулативе и методологије просторног планирања у Србији, као и за корекцију постојећих и израду нових планова српских планинских туристичких подручја. Најзначајнијим се може сматрати допринос завршног дела у коме су изложене главне препоруке релевантне за просторни развој планинског туризма у Србији.

Проф. др Марија Максин

## ТРАДИЦИОНАЛНО АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ У РЕГИОНУ СТАРЕ ПЛАНИНЕ: АРХИТЕКТУРА КОЈА НЕСТАЈЕ TRADITIONAL ARCHITECTURAL HERITAGE IN THE STARA PLANINA REGION: DISAPPEARING ARCHITECTURE

Аутор: Горица Љубенов

Издавач: Београд: Српска академија наука и уметности и Орион арт, Београд, 2020.

Научна монографија др Горице Б. Љубенов, дипл. инж. архитектуре *Традиционално архитектонско наслеђе у региону Старе планине: архитектура која нестаје*, настала је као резултат сажимања свеобухватног истраживачког подухвата спроведеног за потребе израде докторске дисертације *Декоративно обликовање традиционалне народне архитектуре у региону Старе планине*, одбрањене на Архитектонском факултету Универзитета у Београду 2015. године, код ментора проф. др Милорада Рибара. У периоду од 22. марта до 11. априла 2018. године овај изузетно вредан, систематизован документациони материјал из области градитељског наслеђа у региону Старе планине др Горица Б. Љубенов је као ауторску изложбу презентovala у Галерији науке и технике Српске академије наука и уметности (САНУ) под насловом *Традиционално архитектонско наслеђе у региону Старе планине*, а изложбу је пратио и каталог (Галерија науке и технике САНУ бр. 32, рецензент академик Милан Лојаница).

Књига која је пред нама објављена је у издању Одељења ликовне и музичке уметности САНУ (посебна издања, књ.13, уредник академик Милан Лојаница) и Орион арта из Београда 2020. године и представља драгоцен допринос у раду досадашњих истраживача, који су кроз приказе сеоске архитектуре на целокупном некадашњем југословенском простору, од Вардара до Триглава, од Шаре, Боке и Истре до Баната, успели да сачувају слику о њеним историјско-уметничким вредностима и дају немерљиви подстрек унапређењу стручне литературе, као и домену заштите народног градитељства и природног наслеђа Србије. Етнолози, антропогеографи, историчари, крајем XIX и почетком XX века препознају значај старе сеоске архитектуре, проучавају је и публикују радове о тим истраживањима (Слободан Новаковић, Јован Цвијић, Тихомир Ђорђевић, Јован Ердељановић, Сретен Вукосављевић, Боривоје Дробњаковић, Сима Тројановић, Петар Ж. Петровић итд.). Оснивачи угледне београдске школе архитектуре и грађевинарства Драгутин Милутиновић и Михаило Валтровић поставили су темеље истраживању културног наслеђа на простору Србије у XIX веку, а тиме су и прокрчили пут једној новој генерацији архитеката школованих у иностранству, која ће се између два светска рата бавити и темом народног неимарства кроз



призму нове методологије рада, а која је подразумевала обавезу публиковања нових сазнања у циљу едуковања најширег културног аудиторијума (Бранислав Којић, Александар Дероко, Иван Здравковић, Ђурђе Бошковић, Доброслав Ст. Павловић, Јован Крунић, Слободан Ненадовић итд.). Након Другог светског рата, генерација младих архитеката школованих на Архитектонском факултету Универзитета у Београду наставља започета истраживања у руралним срединама, као и објављивање чланака у разним часописима, углавном илустрованим бројним фотографијама и драгоценим слободоручним цртежима са терена, истанчаног сензибилитета за очување и унапређење народног градитељства (Бранислав Миленковић, Божидар Петровић, Ђорђе Петровић, Зоран Б. Петровић, Јован Нешковић, Ранко Финдрик, Никола Дудић итд.).

На путу осветљавања видне, али и оне скривене истине о сеоској кући, селима, сачуваним примерима традиционалног народног градитељства у региону Пирота и Старе планине, којим се бави још од 2003. године, Горица Б. Љубенов наставља путем угледних претходника, међу којима заслужено место припада и њеном ментору

проф. др Милораду Рибару. Истрајно и систематично она наставља самостални рад на прикупљању, класификацији и проучавању обимне грађе, где је архитектонском анализом обухваћено 37 планинских села у области Пиротског округа, што је све заједно резултирало формирањем свеобухватног прегледа сачуваних примера народног неимарства у том региону. При анализирању и тумачењу архитектонских, конструктивних и обликовних карактеристика сеоске куће, као и њени угледни претходници, ауторка прибегавала слободоручним цртежима, представљањима архитектонских пројеката и писаној речи, као важним показатељима у разоткривању изходшта сеоског неимарства, али и сагледавања простора и садржаја живота у селима Старе планине. Још од првог сусрета са старопланинском архитектуром др Горица Б. Љубенов пасионирано изучава карактеристике села и сељака, локалне обичаје, саживава се са природом и објектима, са напуштеним просторима, који су за њу били много више од онога што се на први поглед могло закључити – неистражена ризница народног градитељства. Сву природну, културну, архитектонску и уметничку вредност традиционалне архитектуре, кроз теренске записе, као што су фотографије, скице, цртежи основа, пресека и изгледа кућа, осликана платна неких интересантних детаља, збирке карактеристичних предмета, артефаката и других сведочанства, видео записи, као и белешке о селима, кућама, природи, о свему што се ауторки учинило важним, како са градитељског, тако и са аспекта сеоског живота и рада, и коначно сву лепоту народног стваралаштва на простору старопланинских села од Бабиног Зуба до Димитровграда, она је сабрала у овој драгоцену књизи под насловом *Традиционално архитектонско наслеђе у региону Старе планине, архитектура која нестаје*.

Књига је обима 320 страна, богато илустрована, уређена и подељена на следећих седам (7) поглавља: *Увод, Основни фактори који су утицали на развој насеља и архитектуре, Печалбарство Пиротског округа, Основне карактеристике традиционалне архитектуре старопланинских кућа у Пиротском округу, Анализа обликовања архитектонских, просторних и конструктивних елемената, Најзначајније локалне и регионалне вредности традиционалне архитектуре посматраног подручја и Закључна разматрања*. На почетку књиге су *Садржај и Предговор* (на српском и енглеском језику), а на крају књиге су дати *Литература, Порекло илустрација, прилога, табела и графикана, Резиме* (на српском и енглеском језику) и *Биографија аутора* (на српском и енглеском).

У *Предговору*, ауторка даје основне напомене о теми, мотивима и циљевима рада на аутентичном и непоновљивом наслеђу богате ризнице старопланинског градитељства, упућује читаоца и будуће истраживаче у значај сеоске куће, као документа времена, народног живота и градитељских вештина народних неимара – печалбара, као и у тајне једног заборављеног сензибилитета архитектуре, који неправично и стихијски нестаје.

У *Уводном поглављу* су сажето наведени подаци о положају обухваћене регије, са *Картом Пиротског округа* и положајем 37 истражених планинских села области Висока и Забрђе и делом Буђака: Топли До, Засковци, Темска, Рагодеш, Рудиње, Церова, Шугрин, Орља, Базовик, Оревица, Покрвеник, Гостуша, Брлог, Паклештица, Дојкинци, Јеловица, Росомач, Рсовци, Височка Ржана, Славиње, Горњи Криводол, Доњи Криводол, Изатовци, Бољев Дол, Браћевци, Каменица, Гуленовци, Радејна, Петрлаш, Сенокос, Влковија, Мазгош, Мојинци, Пртопопинци, Височки Одоровци, Бребевница, Смиловци. Поред ниске густине насељености, неприступачности, неповољне климе, лоше инфраструктуре, застарелих услова пољопривредне производње итд., као посебан проблем опстанка села аутокрома истиче континуално исељавање сеоског становништва и њихову миграцију ка градским срединама, нарочито у другој половини 20. века, што поткрепљује и графиконом *Преглед броја становника у селима Стара Планина Пиротског округа према пописима из 1948. и 2011. године*. Исељавање радно способног становништва, а останак старијих и осиромашених житеља на руралном подручју главни је узрок урушавања и запушености кућа и помоћних зграда по тим селима. Ауторка, међутим, чак и у таквом урушеном и запушеном стању препознаје те куће као аутентичне облике, драгоцене и ретке примере традиционалног народног неимарства од значаја за целу Србију, уз наглашену забринутост и упозорење да је реч о националном културном благу непроцењиве вредности, које, нажалост, у великој мери припада угроженој баштини Србије. У том смислу, књига др Горице Б. Љубенов је и чувар знања о овом аутентичном наслеђу насталом захваљујући умећу самоуких неимара-печалбара.

*Основни фактори који су утицали на развој насеља и архитектуре* приказани су кроз посебне целине посвећене: *Природно-географским условима* (Географски положај, границе и величина подручја, Рељеф, Геолошки састав, Хидрографија, Клима, Биљни и животињски свет и Рудна богатства); *Друштвено-економским и културно-историјским утицајима* (где су дате карактеристике насеља Пиротског округа кроз историју, становништво и занатске делатности у селима) и *Морфолошким карактеристикама села Старе планине*. Овим факторима ауторка посвећује посебну пажњу, због њиховог непосредног утицаја на просторне, конструктивне и обликовне карактеристике сеоских кућа.

Поглавље *Печалбарство Пиротског округа* посвећено је феномену *живота у туђини*, печалбарству, као карактеристичној традиционалној допунској привредној грани и специфичном феномену економских и миграционих кретања, који се јавља рано у привредном животу становништва Пиротског округа. Почетком XIX века печалбари, организовани у групе, *тајве*, од 8 до 30 чланова, превасходно су се бавили на читавом простору Балкана дунђерским и дрводељским пословима, код грађења кућа и других зграда. Ови самоуки неимари су кроз синтезу народне и оријенталне традиције на тај начин утицали

и на формирање сличних просторних, конструктивних и обликовних карактеристика сеоских кућа од лаке дрвене грађе (*бондручара*) и у Србији, а такође су утицали и на формирање специфичног дунђерског језика који је присутан до савременог доба, чиме се ауторка такође бави у овој књизи.

У поглављу *Основне карактеристике традиционалне архитектуре старопланинских кућа у Пиротском округу* др Горица Б. Љубенов анализира просторни развој сеоске куће *бондучаре*, која у Пиротском крају има карактеристични облик приземљуше са тремом и доксом. У почетку оне су биле једнопросторне, са *ижом*, само једном просторијом са огњиштем, а уз њу се касније формирају посебна соба и остава, *ћилер*. Собни таван је често био лепо декорисан у дрвету, док је под био земљани. Испред куће је био трем, *ајат*, који је често имао мало уздигнуту *ћошку*, доксамат за седење. Декоративни елементи који дају посебну вредност овим кућама били су од лаке дрвене грађе. Сама кућа има носећу структуру у виду дрвене скелетне конструкцију, са испуном од плетера, летвица или *ћерпича*, облепљених блатом. Кров је благог нагиба, са дубоким стрехама и покривен *ћерамидом*. У зависности од примењене испуне, куће су добијале различите називе – *чатмаре*, *долмаре*, *ћерпичаре*, *кованице*. У овире овог поглавља ауторка презентује *Схематски приказ типологије кућа*, прегледну схему десет карактеристичних типова, коју је сама формирала, а за сваки тип даје приказ примера са диспозицијом на парцели и властитим цртежима основе, пресека и изгледа, које прате бројне савремене фотографије постојећег стања. За све будуће истраживаче ови прилози су незобилазна и драгоцен ризница података о кућама које све теже одолевају стихијском пропадању.

*Анализа обликовања архитектонских, просторних и конструктивних елемената на старопланинским кућама Пиротског округа* најобимније је поглавље у књизи, у коме је анализа елемената спроведена према композицији фасаде, а с обзиром да се ради о приземним или једноспратним објектима подела је према хоризонталним зонама. Анализирају се прво просторни елементи куће (улазни тремови, чардаци, еркери, балкони), где се посебна пажња посвећује приказу декоративних елемената који украшавају или оживљавају парапете, стубове, капителе и лукове аркада на тремовима, доксаматима и чардацима, затим архитектонски елементи на фасади (у доњој зони сокла, угао објекта, прозорска атика, прозор, атика врата, врата, пиластри и у горњој зони се појављују венац, стреха, димњак итд.), а затим се истиче да и обрада конструктивних елемената куће (камени темељи, дрвени стубови, јастуци, зидани стубови, дрвене греде, кровне конструкције) такође сведочи о изузетној креативности наимама овога краја, како у избору материјала, тако и у форми. Ентеријер је представљен као засебна групација декоративних елемената (врата са профилисаним *первајзима* и декоративним крилима, подови, таванице, огњишта – *комини*, резбарени намештај од дрвета) где ауторка посебно истиче сеоске капије, дела уметничко-

занатских вештина неимара. На крају ове опсежне анализе читалац стиче јасну слику о значају старопланинске куће као аутентичне и непоновљиве креације традиционалних неимара овога краја.

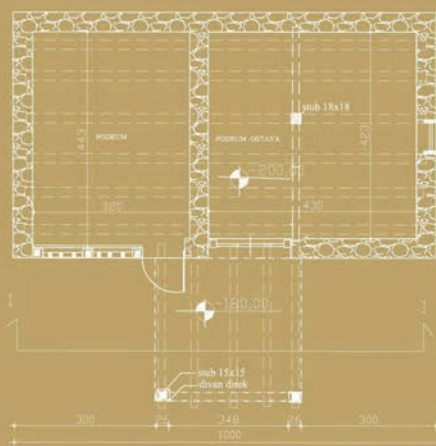
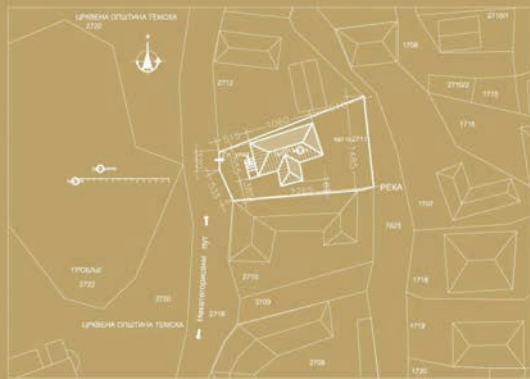
У поглављу *Најзначајније локалне и регионалне вредности традиционалне архитектуре посматраног подручја* ауторка указује на најзначајније локалне и регионалне вредности традиционалних старопланинских кућа насталих из руку самоуких народних наимама *печалбара*, који скромним градитељским средствима остварују вредне архитектонске, обликовне и ликовне резултате, што их чини незаобилазним и саставним делом културног наслеђа Србије. Ауторка, поред наведеног, на крају монографије истиче и то да су ова раритетна дела народног градитељства такође важан друштвени чинилац будућег привредног и културног развоја села Србије, потенцијал за развој културног туризма (оживљавање традиционалних обичаја, кухиње, заната), а надасве подстрек опстанку становништва на овим просторима, као аутентичним носиоцима специфичне етнолошке традиције ових брдско-планинских села на обронцима Старе планине.

У *Закључним разматрањима* ауторка наводи да је сврха ове књиге и стварање базе података (материјала) о обликовању традиционалне архитектуре региона Старе планине, али и подизање свести јавности о значају правилног вредновања, заштите и очувања традиционалног наслеђа.

Књига др Горице Б. Љубенов, представља драгоцен допринос култури памћења и стожер је у тумачењу народног неимарства, сеоске куће овога краја и Србије у целини, али и путоказ повратка селу кроз дијалог са историјом, путем целовитог сагледавања простора у правцу типологије, технологије и морфологије облика и у циљу једног важног задатка – унапређења живота на селу и заштите ове, у великој мери угрожене, културне баштине Србије. Уједно ова монографија представља и незаобилазну литературу намењену стручњацима, специјалистима, широј домаћој и иностраној културној јавности. Монографија је такође важан чинилац у правцу бољег разумевања значаја очувања свих богатстава природног и културног наслеђа Србије, као развојног потенцијала, али и као саставног дела укупног европског и светског наслеђа.

др Марта Вукотић Лазар, историчар уметности





112

с е њ а њ е | r e m e m b r a n c e



Ту, недавно. Телефон.

ЈА: Да?

МИТА: *Здраво, Зоране. Шта радиш, ако ишта уопште радиш?*

ЈА: *Ето, скупљам салвете, Професоре, и ...*

МИТА: *Не зезај. Нега слушај... Тај ИАУС као припрема темат о мени, да ли би написао...*

ЈА: *Свакако, Професоре.*

\* \* \*

Када је 13. јануара 2006. године кренуо да се суочи са Богом, Димитрије Мита Перишић није пошао празних руку. Спаковао је завидну каријеру универзитетског професора, акредитоване студије просторног планирања, просторне и урбанистичке планове који су постали национални канон планирања, легенду о Сусретима просторних планера Југославије, Орден рада са златним венцем, пуну кутију различитих ватри и пламенова. И није се обрукао.

За собом је оставио више стотина свршених студената просторног планирања, својих - како је волео да нас назива - „неписмених стручњака“, мноштво познанстава, великих и искрених пријатељстава, анегдоте од којих су неке и истините.

\* \* \*

Бит свих великих људских судбина налази се у *одважности*. А одважности Мити Перишићу није недостајало. Живот му је увек био тесан, па је стално морао даље, преко просечног, даље од последњег.

Званична верзија говори о рођењу у Бања Луци, црном облаку Другог светског рата, боравку у логору Стара Градишка. Хронологија се наставља путем - бекством у Србију, све до села Црљенца недалеко од Петровца на Млави. Из кревета који је у дому за сирочад делио са



Браном Црнчевићем, долази у Београд (1942) да се поново роди. Да освоји недохватно.

Након завршене гимназије (1951), у потрази за својом верзијом живота, уписује Природно-математички факултет (Географска група), на коме дипломира 1955. године. Од 1955. до 1960. године ради као професор географије у Седamnaестој београдској гимназији и Основној школи „Никола Тесла“ (Раковица), а затим прелази у Завод за унапређење комуналне делатности СР Србије.

Све брже се усправља у животу и каријери: са непуних 30 година руководи израдом првог (регионалног) просторног плана у Србији (Просторни план приобалног подручја Дунава од Београда до бугарске границе) и већим бројем урбанистичких програма и планова за насеља

и градове у Србији (Мајданпек, Мионица, Бања Врујци, Неготин, Прахово, Ивањица...); успешно брани докторску дисертацију и стиче звање доктора географских наука (1965); постаје генерални секретар Урбанистичког савеза Југославије (1966-1969) и председник Урбанистичког савеза Србије (1970-1973); учествује у припреми методолошких пропозиција за израду Основа за Просторни план СР Србије и руководи синтезном обрадом тзв. I елемента тог плана (1968-1971); члан је Синтезног тима за ГУП Београда из 1972. године; помоћник Републичког секретара за урбанизам, стамбене и комуналне делатности СР Србије (1972-1980) итд. Маршира путевима уздуж и попреко бивше земље, Европе и Африке – југословенски је представник у експертској групи ОУН за обнову и изградњу Скопља (1963); методолог и координатор израде ГУП-а за Будву (1984) и Просторног плана општине Колашин; методолог и консултант за израду Просторног плана СР Босне и Херцеговине (1980); члан је југословенских делегација у званичним посетама СССР-у (1965. и 1971), Чехословачкој (1971) и Великој Британији (1975); учествује на симпозијумима и семинарима у Бугарској, Холандији, Данској, Пољској; руководилац је југословенске експертске мисије у Гвинеји Бисао (1975. и 1977), Анголи, Зеленортским острвима. Држи предавања у оквиру редовних и постдипломских студија на Природно-математичком, Архитектонском и Шумарском факултету у Београду, Архитектонском факултету у Сарајеву, Природно-математичком факултету у Приштини и Правном факултету у Скопљу, а 1977. године са групом истомишљеника оснива студијски програм „Просторно планирање“ на Одсеку за географију Природно-математичког (данас Географски) факултета Универзитета у Београду. Наредне, 1978. године, покреће Југословенски центар за просторно планирање у Дубровнику у оквиру кога организује изузетно посећене годишње Сусрете просторних планера Југославије. Биран је у звање ванредног (1979) и редовног професора (1986) за предмет Просторно планирање. Обављао је дужност управника Института за просторно планирање и шефа Катедре за просторно планирање на Одсеку за географију и просторно планирање ПМФ-а у Београду. Вишеструко је награђиван (Орден рада са златним венцем, Златна значка Урбанистичког савеза Југославије, Плакета града Београда, Награда за животно дело Асоцијације просторних планера Србије итд) и јавно похваљиван. У зениту властите довршености, до коначног циља доводи и израду првог Просторног плана Републике Србије (донет 1996). Пензионисан је 2000. године.

У свим декадама свог професионалног деловања Мита Перишић је био изузетно успешан, а готово све чега се прихватио било је *догађај*. До последњег дана живота остао је активан. За умне људе не постоји старост. Злато не стари јер је племенито.

\*\*\*

Мита Перишић можда није у свему био најбољи, али је знао да питање живота није у томе. Важно је загазити у океан, што је он редовно чинио.

Знатижељник и немирник, прегалац и стваралац. Мудар и домишљат. Ауторитативан и харизматичан. Онај пред којим се не брбља. Самоникао, неоседлан. Рођени борац, тврдоглав и несаломив, инација и бунтовник. Није био саговорник за лење духове. Свашта је умео да не уважи, али не и да пречује.

Поседовао је велику животну снагу и енергију, волео је људе, дружења, спорт... Увек свој, прошао је све што је живот нудио немилице користећи тзв. *простор слободе*.

Просторно планирање није предавао, већ проповедао. Са студентима никад посебно интиман, али увек упућен ко шта и колико зна. И правичан.

Владао је обиљем информација из света грађења српског и југословенског простора. Знао је све о оном што му је била струка и свему осталом о чему би се повела реч. Својим оценама и расправама, својим дружењима, анегдотама и досеткама успостављао је вредносне критеријуме културног и научног живота и одређивао њихове балансе. Када је то било потребно, умео је и да се истакне у жестини полемике, да покаже своја знања, своју очекивану и неочекивану обавештеност, своја открића и тумачења.

Држао је многобројне везе са малима и великима. И успевао све да обави захваљујући таквом односу и тим везама. Није био од оних који седе у ћошку. Нити од оних који се додворавају. Умео је да губи без запомагања и добија без охолости.

Мита Перишић је обележио време у коме је живео и стварао. Више пута је имао срећу да помисли како је то његов професионални врхунац, онај тренутак који се већини људи и не догоди, када се човек нађе усред чаролије у којој “бундеве постају кочије, а мишеви коњи белци” - живот као из снова, заправо, као каква грешка у систему! На тој висини моја генерација никад није била.

Знају они који још умеју да памте.

\*\*\*

И на људском и на професионалном плану, Мита Перишић је међу својим савременицима имао статус *институције*. Но, и поред тога, необично је што нема довољно текстова о њему, нема објављених монографија које се баве његовим радом, нема научних и других радова. Неко ће рећи да је таква судбина предводника - прођу грбавим путем, кроз просторе неосвајане и непознате, пуно ураде како би урезали траг, а тај се рад онда национализује, као нешто што се подразумева.

Смрт је неминовна. Није неминовно да са нечијим одласком губимо и оно вредно што нам је остављено у аманет, на чување. Реч и сећање су оно што нас повезује кроз време.

Тишина је иза Мите Перишића велика и дуга. Ставили смо чепове у уши. Одисеј, везујући се за јарбол да би сачувао здрав разум, хтео је да чује Сирене, и да то запамти.

\* \* \*

Да је жив, Мита Перишић би данас имао 90 година. Да је жив, не бисмо се одрекли здраве памети. Да је жив, не бисмо свадљиво ћутали. Да је жив, не бисмо викали: „Неко би требало да предузме нешто!“. Да је жив, забранио би ми уњкаве похвале и патетику баналних фраза. Да је жив. . .

\* \* \*

На прослави 25 година смера Просторно планирање, док смо се поздрављали, нагнуо се и прошапутао: *Зоране, свако јутро изађи и стави свемир у очи.*

Свакако, Професоре.

\* \* \*

Текст је написан без претензија да створи комплекснији увид у каријеру и живот Мите Перишића, већ као својеврсна - како би то казао Душан Матић - “шумна кошница асоцијација”, са жељом да инспирише и мотивише разговор, изложбу, монографију и сл. о Мити, али и другим великанима и истакнутим личностима српског просторног планирања.

Ваља одбранили остатке заједничког поноса.

Др Зоран Радосављевић, дипл.простор.план.

## УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Научни и стручни радови морају бити у складу са Упутством за ауторе. Рукописи који нису усклађени са Упутством биће враћени на дораду пре упућивања на рецензију. Ауторима је на располагању документ *Образац за пријаву радова\** у ком су сугерисани структура и садржај рада. Аутори наводе своје податке и афилијацију у овом документу. Наводе се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је аутор обавио истраживање. Самостални истраживачи и аутори којима научноистраживачки рад није примарна професија такође назначавaju свој статус. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија те организације (од пуног регистрованог назива до унутрашње организационе јединице). Ако је аутора више, а неки потичу из исте установе, мора се, посебним ознакама или на други начин, назначити из које од наведених установа потиче сваки. Функција и звање аутора се не наводе. По правилу се даје само адреса једног аутора, задуженог за комуникацију тим поводом (заједно са адресом електронске поште и контакт телефоном).

Редакција часописа уклања све податке о ауторима из документа пре упућивања на рецензију да би се осигурала анонимност аутора.

Радови се достављају искључиво преко сервиса ASEESTANT. Техничком упутству за коришћење система електронског уређивања часописа ASEESTANT може се приступити преко веб адресе сервиса ASEESTANT која се односи на часопис *Архитектура и урбанизам* (<http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>).

Радови се предају на српском или енглеском језику и морају бити оригинални, необјављивани текстови аутора који нису у процедури објављивања за друге часописе. Аутори преузимају одговорност за мишљења и ставове изнете у радовима као и за ауторска права над коришћеним материјалом (илустрације, прилози, цитати итд.).

Сви предати рукописи подвргавају се детекцији и накнадној верификацији плагијаризма путем сервиса CrossCheck (систем iThenticate).

Објављивање радова се не плаћа. Радови се не враћају ауторима. Аутори чији радови буду објављени добијају један примерак часописа.

### Образац за пријаву рукописа

Да бисмо омогућили доследније праћење упутства за ауторе, ауторима је на располагању *Образац за пријаву радова\**, доступан на страници електронског система ASEESTANT

Рукописи се предају као MS Word документ, PDF формат није прихватљив.

### ПРОЦЕС УРЕЂИВАЊА

Стандардне фазе уређивачког процеса су пријава рада, рецензија, лектура и прелом/публиковање рада. Након сваке завршене фазе аутори ће бити контактирани да потврде да су сагласни да рад у датом облику пређе у наредну фазу уређивачког процеса.

### Рецензија

Радови подлежу анонимној рецензији. Након обављене рецензије, ауторима се шаље мишљење рецензента, по коме треба да поступи, уколико има примедби. Рад потом враћају редакцији.

Ауторима је на располагању образац са табелом\* у којој треба да приложи одговоре на примедбе оба рецензента (у случају научних радова), односно једног рецензента (у случају стручних радова).

### Лектура рада

Након позитивне рецензије и одлуке уредништва о прихватању рада, рад се упућује на лектуру делова текста на српском и енглеском језику. Ауторима се шаљу лекторисане верзије текста на преглед и корекцију. Аутори потврђују финалну кориговану верзију текста која се затим упућује на прелом и публиковање.

### Прелом и објављивање рада

Финално лекторисана верзија текста се прослеђује графичком уреднику на прелом. У овој фази потребно је да аутори сарађују уколико је потребно побољшати квалитет појединих илустрација. Добијају финални прелом на преглед и сагласност. У овој фази није могућа измена текста, осим ако су у питању техничке грешке.

### ПРИЈАВА РАДОВА

Пре него што пријаве рад, ауторима се препоручује да провере: да ли је рад написан у складу са *Упутством за ауторе*, а посебно: да ли је наслов рада јасан и у довољној мери одражава садржај рада; да ли је апстракт информативан; да ли рад испуњава основне научне стандарде за објављивање; да ли су референце правилно и у потпуности наведене.

### Број речи

Научни и стручни радови не треба да имају више од 4000 речи, без наслова, апстраката (на српском и енглеском), илустрација, табела, референци и напомена.

Прилози у рубрици Архитектура не треба да имају више од 2000 речи без наслова, апстраката, илустрација, табела и референци.

Остали прилози не треба да имају више од 1200 речи без наслова, апстраката, илустрација, табела и референци.

### Број страна, величина стране и форматирање текста:

Дужина рада није ограничена бројем страна, већ бројем речи, као што је наведено у претходном поглављу. Аутори предају рад следећи упутство о структури и садржају рада. Коначни прелом рада је део процедуре уређивања у надлежности графичког и техничког уредника.

### Језик

Радови се предају на српском и/или енглеском језику. Сви радови подлежу лектури која је стандардни део уређивачке процедуре. Без обзира на то, језик предатих радова мора бити јасан, концизан и кохерентан да би рецензенти могли да дају свој допринос, превасходно у погледу унапређења садржаја рада.

### Табеле и илустрације:

Научни и стручни радови, као и радови у рубрици Архитектура не би требало да имају више од 10 илустрација. Остали прилози (Актуелности, Прикази књига итд.) не би требало да имају више од 2 илустрације.

Илустрације и табеле треба да буду смештене на одговарајућим местима у тексту, а не као прилог на његовом крају. Илустрације и табеле треба да буду нумерисане сукцесивно, са што краћим информативним називом, на српском и енглеском језику, и са наведеним извором. Називи се смештају испод илустрација/изнад табела и означавају са сл./Таб. и преводом на енглески језик са ознаком Fig./Tab. Све илустрације и табеле треба да имају упутнице у тексту. Позив на слике или табеле у тексту се означава: (Сл. 1) или (Таб. 1).

Поред тога што су смештене на одговарајућим местима у тексту, илустрације и табеле је потребно пријавити у адекватном формату као додатне датотеке преко сервиса ASEESTANT у кораку 4: Пријава прилога – Допунске датотеке.

Формат илустрација (дијаграма, шема, графикона, фотографија, цртежа и сл): JPG, резолуција 300 pixels/inch, CMYK.

Формат табела: MS WORD документ.

Изворе илустрација навести на самом крају рада, након Референци.

### Напомене (фусноте):

Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима (нпр. научној грађи, приручницима итд.).

## Наслов рада

Наслов рада треба да буде јасан и информативан, те да у највећој мери одражава садржај рада. Препоручује се да делови текста имају највише три нивоа наслова (главни наслов, 1. и 2. ниво наслова).

## Апстракт/резиме:

Апстракт треба да је написан у 1 пасусу и да садржи максимално 250 речи (на енглеском до 300 речи). Апстракт треба да обезбеди кратак приказ истраживања, циљева и синтетички илуструје методе, главне резултате и најважније закључке. У апстракту нема референци и скраћеница, фуснота и напомена.

За све прилоге који не припадају категорији научних и стручних радова (Актуелности, Нове књиге, Прикази итд.) потребно је дати кратак резиме до 100 речи са највише 3–5 кључних речи.

## Кључне речи:

Сваки рукопис има 3–5 кључних речи, одвојених зарезима. Свака кључна реч може бити једна реч (нпр. архитектура, урбанизам итд.) или синтагма (нпр. просторно планирање, одрживи развој итд.).

## Структура рукописа

Структуру рукописа чине: 1) наслов, апстракт и кључне речи на српском језику; 2) наслов, апстракт и кључне речи на енглеском језику; 3) текст рукописа; 4) захвалница (опционо); 5) референце; 6) извори илустрација.

## Текст рукописа

Елементи текста треба да буду повезани по логичном редоследу и да чине јасну, разумљиву и кохерентну целину. Уобичајено је да текст буде подељен на поглавља, од којих прво – Увод и последње – Закључак, чине 5–10% дужине текста. Као део увода или као посебно поглавље потребно је дати теоретску позадину истраживања, којим се оно повезује са сличним досадашњим истраживањима и објашњава се однос предмета истраживања према ширем теоретском оквиру.

Средишњи, главни део текста потребно је структурирати тако да генерално има 3 целине: прву, у којој се описује методологија, другу, у којој се описују резултати и трећу, која даје дискусију резултата. Свака целина може се састојати од више поглавља, која треба да буду насловљена тако да одражавају садржај дела текста.

На овај начин је структуриран текст у документу *Образац за пријаву радова\**.

## Захвалница

Уколико је рад резултат неког пројекта, написати назив и број пројекта и навести институцију која га финансира. Наводе се појединци или институције које су обезбедиле материјалну или нематеријалну подршку истраживању.

## Референце и стил цитирања

Позиви на референце у самом тексту врше се навођењем презимена аутора и године издања дела (Brkić, 1992); ако има два аутора, наводе се оба презимена и одвајају зарезом (Hillier, Hanson, 1984)

Када се цитира део текста, поред презимена и године издања наводи се и тачан број стране са које је текст преузет (Brkić, 1992, 112).

Позиви на коришћене референце, чији се списак налази после текста, треба да се нађу на крају реченице, испред тачке.

Списак референци садржи све изворе коришћене у раду. Свака референца цитирана у тексту треба да буде присутна у списку референци и све референце са листе наведене у тексту. Референце се наводе по абecedном реду, латиницом, а онда хронолошки. Користи се Харвард стил цитирања.

## Примери:

### • часопис:

**Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив чланка. Пун назив часописа, Број издања, Бројеви страница, DOI број.**

Граовац, А., Ђокић, Ј., Теофиловић, А., Теофиловић, В. 2021. Улога и домети генералног урбанистичког плана у савременом планирању Београда. *Архитектура и урбанизам*, 52, 7-15.

### • електронско издање часописа:

**Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив чланка. Пун назив часописа, [онлине] Број издања, Бројеви страница, Available at: Интернет адреса [Accessed: датум]**

Граовац, А., Ђокић, Ј., Теофиловић, А., Теофиловић, В. 2021. Улога и домети генералног урбанистичког плана у савременом планирању Београда. *Архитектура и урбанизам*, 52, Available at: <https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/article/view/28741/18037> [Accessed: 27.08.2021.]

### • књиге:

**Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив књиге. Место издања: Издавач.**

Бркић, А. 1992. *Знакови у камену*. Београд: Савез архитектата Србије.

Alexander, C. 1977. *Pattern Language*. New York: Oxford University Press.

### Ако није прво издање:

Radović, R. 2001. *Savremena arhitektura, između stalnosti i promena ideja i oblika u modernoj arhitekturi*. 2. izd. Novi Sad: FTN i Stylos.

### • поглавља у књигама, монографијама, тематским зборницима:

**Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив поглавља. У: Презиме уредника, Прво слово имена. ур. Година. Назив књиге. Место издања: Издавач, Број страница.**

Маруна, М., Лазаревић Бајец, Н., Михајлов, В. 2011. Анализа прилагођености образаца урбане структуре климатским променама: пример нацрта плана детаљне регулације „Ада Циганлија“. У: Златановић-Томашевић, В., Гајић, Р., Каић, Ф. ур. 2011. *Будућност развоја насеља у светлу климатских промена*. Београд: Друштво урбаниста Београда, 227-246.

Детаљније упутство за цитирање доступно је на следећем линку: <https://aseestant.ceon.rs/files/journals/3/articles/files/Uputstvo%20za%20citiranje.pdf>.

При састављању Упутства за ауторе коришћени су извори:

- Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, Правилник о категоризацији и рангирању научних часописа – Прилог 1: Услови за уређивање научних часописа („Службени гласник Републике Србије”, бр. 159/2020)
- Михаиловић, Добривоје (1999) Методологија научних истраживања, Београд: Факултет организационих наука.

\* <https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/about/submissions>

CIP - Каталогизација у публикацији  
Народна библиотека Србије, Београд 71/72(497.11)  
АРХИТЕКТУРА и урбанизам : часопис за архитектуру, урбанизам и просторно планирање / главни и одговорни уредник Ана Никовић. - Год. 1, бр. 1 (1. дец. 1994). - Београд : Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1994- (Београд : Планета принт). - 30 cm  
Полугодишње. - Текст упоредо на енгл. језику.  
- Друго издање на другом медијуму: Архитектура и урбанизам (Online) = ISSN 2217-8074  
ISSN 0354-6055 = Архитектура и урбанизам  
COBISS.SR-ID 129579532

## INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Scientific and professional papers must be written in accordance with the instructions for authors. Manuscripts that do not comply with the instructions will be returned for revision before being sent for review. Authors have at their disposal the document *Format for submitting papers* in which the structure and content of the paper are suggested. The authors list their data and affiliation. They state their full (official) title and institution in which the author is employed, and if relevant the institution in which the research was carried out. Independent researchers and authors for whom scientific research is not their primary profession should also indicate their status. In complex organizations, the overall hierarchy of that organization is stated (from the full registered name to the internal organizational unit). If there are several authors, and some come from the same institution, it must be clearly indicated which of the listed institutions each individual comes from. The position and title of the authors are not specified. As a rule, only the address of one author is given, i.e., the author responsible for communication for that paper (together with their email address and contact telephone number).

The editorial team of the journal remove all information about the authors from the document before referring it for review in order to ensure the anonymity of the authors.

Papers are submitted exclusively through the ASEESTANT service. The technical instructions for using the ASEESTANT electronic journal editing system relating to the *Arhitektura i urbanizam* journal can be obtained via the web address of the ASEESTANT service <http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>.

Papers are submitted in Serbian or English and must be original, unpublished texts by authors who are not in the process of publishing the text in other journals. The authors take responsibility for the opinions and views expressed in their papers as well as for the copyright over the material used (illustrations, contributions, quotations, etc.).

All submitted manuscripts are subject to the detection and subsequent verification of plagiarism through the CrossCheck service (iThenticate system).

Publication of papers is not paid. Papers are not returned to the authors. Authors whose papers are published receive one copy of the journal.

### Format for submitting papers

In order to enable more consistent monitoring of the instructions for authors, the authors have at their disposal the *Format for submitting papers* available on the webpage of the ASEESTANT electronic system (<http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>).

Manuscripts are submitted as an MS Word document; PDF format is not acceptable.

## EDITING PROCESS

The standard phases of the editorial process are paper submission, review, proofreading and layout/publication of the paper. After each completed phase, the authors will be contacted to confirm that they agree that their paper in that form will move to the next phase of the editorial process.

### Review

Papers are subject to anonymous review. After the review, the authors are sent the opinion of the reviewers, which they should follow, if any changes are required. The paper is then returned to the editorial office.

Authors have at their disposal a form with a table (<http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>), in which they need to respond to the remarks by both of the reviewers (in the case of scientific papers), or one reviewer (in the case of professional papers).

## Proofreading of the paper

After positive reviews and the editorial decision to accept the paper, the paper is referred for proofreading of the text in Serbian and English. The proofread version of the text is then sent to the authors for review and correction. The authors confirm the final corrected version of the text, which is then referred for layout and publication.

## Layout and publication of the paper

The final proofread version of the text is forwarded to the graphic editor for layout. The authors are involved in this phase if it is necessary to improve the quality of particular illustrations. The final layout is then ready for examination and approval by the authors. At this stage it is not possible to change any of the text, unless there are technical errors.

## SUBMISSION OF PAPERS

Before submitting a paper, it is recommended that the authors check whether the paper is written in accordance with the instructions for authors, in particular: whether the title of the paper is clear and sufficiently reflects the content of the paper; whether the abstract is informative; whether the paper meets basic scientific standards for publication; whether the references are correct and complete.

### Number of words

Scientific and professional papers should not have more than 4000 words, not including titles, abstracts (in Serbian and English), illustrations, tables, references and notes.

Entries for the architecture section should have no more than 2000 words not including titles, abstracts, illustrations, tables and references.

Other entries should have no more than 1200 words not including titles, abstracts, illustrations, tables and references.

### Number of pages, page size and text formatting

The length of the paper is not limited by the number of pages, but by the number of words in the previous section. Authors submit the paper following the instructions on the structure and content of the paper. The final layout of the paper is part of the editing process and is the responsibility of the graphic and technical editor.

### Language

Papers are submitted in Serbian and/or English. All papers are subject to proofreading, which is a standard part of the editorial procedure. Nevertheless, the language in the paper submitted must be clear, concise and coherent so that the reviewers can give their contribution primarily in terms of improving the content of the paper.

### Tables and illustrations

Scientific and professional papers, as well as papers in the architecture section, should have no more than 10 illustrations. Other articles (news, book reviews, etc.) should have no more than 2 illustrations.

Illustrations and tables should be placed in appropriate places in the text, and not as an appendix at the end. Illustrations and tables should be numbered sequentially, with the shortest possible informative title, in Serbian and English, and with the cited source. The titles should be below the illustrations/above the tables, and labelled with Fig./Tab. in English, and Сл./Таб. in Serbian. All illustrations and tables should have references in the text. References to figures or tables in the text are indicated by: (Fig. 1) or (Tab. 1).

In addition to being placed in the appropriate places in the text, illustrations and tables should be submitted in an appropriate format as additional files via the ASEESTANT service in step 4: Submission of attachments - Additional files.

Format of the illustrations (diagram, scheme, graph, photograph, drawing, etc.): JPG, resolution of 300 pixels/inch, CMYK.

Table format: MS WORD document.

List the sources of illustrations at the very end of the paper, after the references.



## Notes (footnotes):

Notes are given at the bottom of the page where the relevant part of the text is located. They may contain less important details, additional explanations, indications of the sources used (e.g., scientific materials, manuals, etc.).

## Title of the paper

The title of the paper should be clear and informative, and reflect the contents of the paper to the greatest extent. It is recommended that parts of the text have a maximum of three heading levels (main heading, 1st and 2nd heading levels).

## Abstract:

The abstract should be written in 1 paragraph and contain a maximum of 250 words (up to 300 words in English). The abstract should provide a brief overview of the research and its objectives, and synthetically illustrate the methods, main results and key conclusions. There are no references, abbreviations, footnotes or notes in the abstract.

For all articles that do not belong to the category of scientific and professional papers (news, new books, reviews, etc.) it is necessary to give a short summary of up to 100 words with a maximum of 3-5 keywords.

## Keywords:

Each manuscript has 3-5 keywords, separated by commas. Each keyword can be made up of one word (e.g., architecture, urbanism, etc.) or a syntagm (e.g., spatial planning, sustainable development, etc.).

## Manuscript structure

The structure of the manuscript consists of: 1) title, abstract and key words in Serbian; 2) title, abstract and key words in English; 3) the text of the manuscript; 4) acknowledgements (optional); 5) references; 6) sources of illustrations.

## Manuscript text

The elements of the text should be connected in a logical order and form a clear, understandable and coherent whole. It is common for the text to be divided into sections, of which the first – the introduction and the last – the conclusion, make up 5-10% of the length of the text. As a part of the introduction or as a special section, it is necessary to give the theoretical background of the research, which connects it with similar previous research and explains how the subject of the research relates to the broader theoretical framework.

The central, main part of the text needs to be structured so that in general it has 3 sections: the first, which describes the methodology, the second, which describes the results, and the third, which discusses the results. Each section can consist of several parts, which should be titled to reflect the content of the text.

The text is structured this way in the document *Format for submitting papers*.

## Acknowledgements

If the paper is the result of a project, write the title and number of the project and state the institution financing it. State the individuals or institutions that have provided tangible or intangible support to the research.

## References and citation style

In-text references are made by stating the author's surname and the year of publication (Brkić, 1992); if there are two authors, both surnames are given and separated by a comma (Hillier, Hanson, 1984).

When quoting a part of the text, in addition to the surname and the year of publication, the exact number of the page from which the text was taken is also stated (Brkić, 1992, 112).

In-text references, the list of which is after the text, should be found at the end of a sentence, before the full stop.

The list of references contains all sources used in the paper. Each reference cited in the text should be present in the list of references and all references from the list should be referred to in the text. References are listed in alphabetical order, in Latin script, and then chronologically. The Harvard style of citation is used.

## Examples:

### • journals:

**Author's surname, First letter of name. Year of issue. Article title. Full name of the journal, Issue number, Page numbers, DOI number.**

Graovac, A., Đokić, J., Teofilović, A., Teofilović, V. 2021. Uloga i dometi generalnog urbanističkog plana u savremenom planiranju Beograda. *Arhitektura i urbanizam*, 52, 7-15.

### • electronic edition of a journal

**Author's surname, First letter of name. Year of issue. Article title. Full name of the journal, [online] Issue number, Page numbers, Available at: Internet address [Accessed: date]**

Graovac, A., Đokić, J., Teofilović, A., Teofilović, V. 2021. Uloga i dometi generalnog urbanističkog plana u savremenom planiranju Beograda. *Arhitektura i urbanizam*, 52, Available at: <https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/article/view/28741/18037> [Accessed: 27.08.2021.]

### • books:

**Author's surname, First letter of name. Year of issue. Book title. Place of publication: Publisher.**

Brkić, A. 1992. *Znakovi u kamenu*. Beograd: Savez arhitekata Srbije.  
Alexander, C. 1977. *Pattern Language*. New York: Oxford University Press.

### If it is not the first edition:

Radović, R. 2001. *Savremena arhitektura, između stalnosti i promena ideja i oblika u modernoj arhitekturi*. 2 izd. Novi Sad: FTN i Stylos.

### • monograph editions, proceedings, anthologies:

**Editor's surname, First letter of name. ed. Year of issue. Book title. Place of publication: Publisher.**

Perović, M. ur. 1997. *Istorija moderne arhitekture. Antologija tekstova. Knjiga 1. Koreni modernizma*. Beograd: IDEA.

More detailed citation instructions are available at the following link: <https://aseestant.ceon.rs/files/journals/3/articles/files/Uputstvo%20za%20citiranje.pdf>.

When compiling the Instructions for Authors, the following sources were used:

- Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS, Pravilnik o kategorizaciji i rangiranju naučnih časopisa – Prilog 1: Uslovi za uređivanje naučnih časopisa („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 159/2020)
- Mihailović, Dobrovoje (1999) Metodologija naučnih istraživanja, Beograd: Fakultet organizacionih nauka.

\* <https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/about/submissions>

CIP - Каталогизacija у публикацији  
Народна библиотека Србије, Београд 71/72(497.11)  
АРХИТЕКТУРА и урбанизам : часопис за архитектуру, урбанизам и просторно планирање / главни и одговорни уредник Ана Никовић.  
- Год. 1, бр. 1 (1. дец. 1994) - - Београд : Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1994- (Београд : Планета принт). - 30 стр  
Полугодишње. - Текст упоредо на енгл. језику.  
- Друго издање на другом медијуму: Архитектура и урбанизам (Online) = ISSN 2217-8074  
ISSN 0354-6055 = Архитектура и урбанизам  
COBISS.SR-ID 129579532